स. प्रम. अ. २

१ श्रीगणेशाय नमः॥ एवं वेदान्तानां सम्यग्ज्ञानार्थं ह्यद्वये ब्रह्मणि समन्वयो निरूपितः। नन्वेवं सत्यद्वये समन्वितता यावगतवाक्यादेव तदवगमसंभवाल्लिङ्गु
मेव सर्वं विवक्षितमिति किमुत्तरलक्षणेनेत्याशंक्यते नाद्वये मानाभावस्य युक्तासंभावनायां निरस्तायामपि मानान्तरविरोधसमुद्भूतद्वैतग्राहिप्रत्य
क्षादि दृढप्रमाणापातप्रमाणेन प्रमेयासंभवं मन्वानस्य ज्ञातोऽप्यवगमोऽर्थसाधको न भवति। ततश्च भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधनिरूपणतया ध्या
यान्तरमारंभणीयमित्याशयेन प्रथमसूत्रेण समन्वयमाक्षिपति। एवं समन्वयेति॥ नन्विति बोधे उपपथ प्रमाणे ततो वाक्यजन्योऽनन्तरसमन्वयपरि
रूपणात्याऽखण्डविषयो निश्चयो जातोऽपि मानान्तरेणापरिपीडित एव संजातरस्तित्स संबधः। विरोधार्थं मानान्तरं विशिनष्टि भेदप्रकाशनरूपतामेदप्रका

ॐ॥ एवं समन्वयनिरूपणतोऽवबोधो जातोऽप्यखण्डविषयोऽनुवाक्यजन्यः। मानान्तरेण परिपीडित एव भेदप्रकाश नहता जाते६
त्मनिबंधनेन॥१॥ मज्जन्त्यलाबुसहसाप्युपलाः प्लवन्ते इत्यादिकाद्यभिहितादिववाक्यजातात्। जातापि बुद्धिरपबाधितगो
चरैवमद्वैतबुद्धिरपि भेदधियाऽनिसात्॥२॥

शाकेन। प्रत्यक्षं। तच्चानुमानादेरप्युपलक्षणं निबंधनं कारणं यस्य तेन॥१॥ ननु मानान्तरविरोधस्फूर्तेः शाब्दबोधस्य न जायते तदस्फूर्तिरे
शायात्तदुत्पत्तिश्चेन्न हि समन्वयावगमानन्तरमद्वैतसन्नादेव ततः पुरुषार्थसिद्धेः किं लक्षणान्तरेणेत्याशंक्याऽयोग्यतया निश्चयस्य शाब्दत्ता राम०
न निश्चयप्रतिबंधकत्वेऽपि निश्चयाव्यज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वमुत्प्रेक्षामूलक वाक्यादृपित दृष्टप्रतीति दृष्टान्तादिस्याशयेनाह। मज्जतीति। अ १
लाबुमुख्यं वाक्यजातात्। वाक्यसमूहान्। दृष्टान्तिकमाह। एवमिति। अद्वैतबुद्धिरपि वेदान्तजन्या भेदधियाऽपबाधितगोचरैवस्यादित्यर्थः॥२॥

नन्वेकस्मिन्विरुद्धधर्मद्वयग्राहकं वेदप्रमाणद्वयं स्यात्तत्रैकेन बलवताऽपरं दुर्बलं बाध्येत तन्न चौपनिषदात्मनि श्रुतिगम्ये प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः
संभवतीति कथं तेन श्रुतिबाधः स्यादित्याशंक्य जीवस्वरूपे प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः संभवतीत्याशयेनाह। अध्यक्षगोचरमिति। इममहमिति प्रत्य-
क्षसिद्धस्वरूपमनर्थमवैमि ममात्मत्वकर्तृत्वविविधदुःखादिभोक्तृत्वरूपानर्थकलुषितमवगच्छामि योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्ये-
ति। न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः। अनन्वागतस्तेन भवति। असंगो ह्ययं पुरुषः। तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यं मम रूपमनर्थहेतोरविद्यातत्कार्ययो-
गान्निर्मुक्तमाह। न चैवं विरुद्धविषयद्वयमपि संभवितुमर्हतीति सकलमाहाज्ञनसंमतेन प्रथमप्रवृत्तेनाध्यक्षादिनिबंधनेन ज्ञानेन वेदशि-
रसोऽतीव बाधनं दुर्निवारमेव यद्यपि बुभुत्स्यसत्यज्ञानानंदात्मकं मानांतरायोग्यमेवौपनिषदत्वश्रुतेस्तथापि प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपंचसत्त्वविरोधि

अध्यक्षगोचरमनर्थमवैमि वाक्यं निर्मुक्तमाह मम रूपमनर्थहेतोः॥ एवं च वेदशिरसोऽक्षनिबंधनेन ज्ञानेन बाधन-
मनीव हि दुर्निवारं॥३॥ कर्तृत्वमाह मम कर्मविधिर्नियोगसंबंधपूर्वकमपास्तसमस्तभेदं॥ मामाह वेदशिरसो वचनं त-
थाच सस्य दुस्थितमिवापतति प्रमाणत्वं॥४॥

रोधेन तस्यानंतर्संसिद्धेः। एवमनुभवसिद्धप्रमातृत्वादिस्वभावजीवाभेदेऽपि तस्य न सिद्धेरिति तत्रापि विरोधो दुर्निवार इति भावः॥३॥ ननु श्रुतिविरो-
धे परमार्थसमत्वांशेन तदनुपजीव्यं प्रथमप्रवृत्तमपि प्रत्यक्षादिकमेव रजताभाववज्ज्ञानेन रजतप्रत्यक्षमिव बाध्यत इति चेन्न स्वसमकक्षकर्म-
कांडविरोधेन स्वविषयेऽप्रतिष्ठितस्योपनिषत्प्रमाणस्य प्रत्यक्षादिबाधकत्वायोगादित्याशयेनाह। कर्तृत्वमिति। दर्शपूर्णमासादिकर्मविधि-
र्ममनियोगसंबंधपूर्वकं कामिनो जीवनादिमतो वा ममनियोज्यप्रतिपादनपूर्वकं तदनुपपत्त्या कर्तृत्वमाहेत्यर्थः। कर्तृत्वग्रहणं भोक्तृत्वस्याप्यु-
पलक्षणं। नन्वेतावता कर्मविधिना को विरोध उक्त इत्यत आह। अपास्तेति। कर्तृत्वादिविशेषरहितं निर्विशेषमित्यर्थः। अस्य वेदशिरोवचनस्य प्र-
त्यक्षाद्यनुग्राहकलब्धप्राबल्यकर्मवचनविरोधे श्रुतिशिरःप्रभवज्ञानस्य प्रामाण्यमत्यंतं दुःस्थितमेव स्यादित्यर्थः॥४॥

ननु प्रत्यक्षादिवच्छ्रुतिशिरसोऽपि स्वमन्वयाम्नाये नाद्वयेविषयविरोधे न निरूपितप्रामाण्यस्य कथं तेन बाध इत्याशंक्यैकस्य वस्तुनो युगपद्द्वैरूप्यायो
गादन्यतरार्थस्य बाधे वक्तव्ये प्रत्यक्षादिसंमुदायस्यैव श्रुतिबाधकत्वं युक्तं। दृश्यते हि समबलत्वेनयोरपि राज्ञोरेकस्य परस्परसंगतावाधिक्येनापर
बाधकत्वमित्याशयेनाह। प्रत्यक्षेति। पारयते शक्नोति। कुतो न पारयति तत्राह। स्वार्थेति। उभयोर्वेदांतस्य प्रत्येकं प्रत्यक्षादेश्चेत्यर्थः॥५॥ ननु प्र
माणासमुदायो न पृथक् प्रमाणां न वा प्रत्यक्षादियुगपदेव स्वं स्वं सामर्थ्यं साधयत्यतएवोक्तदृष्टांतो विषम इत्याशंक्य कर्मकांडसमुपबृंहितं प्रत्यक्ष

प्रत्यक्षकर्मवचसोरुभयोः समस्तः सामर्थ्यवानुपनिषद्विषयापहारे॥ एकैकमेव तु न पारयते प्रहर्तुं स्वार्थप्रकाशनवि
धावुभयोः समत्वात्॥५॥ ज्यैष्ठ्यात्समर्थमथ वाग्रजमेकमेव तस्यैव कर्मविधिरस्ति सहायभूतः॥ प्रत्यक्षमेव विधिवाक्य
सहायमेवं प्रत्यग्वस्त्वपहरिष्यति को विरोधः॥६॥

मेव श्रुतिशिरोबाधकं प्रत्यक्षाद्युपोद्बलितकर्मवाक्यं वा तदस्त्वित्याशंक्याह। ज्यैष्ठ्यादिति। अनपेक्षतया प्रथमप्रवृत्तेरित्यर्थः। अथवेति समुदायापेक्ष
त्वमस्त्वाशंक्याह तस्येति। सहायभूत इति। प्रत्यक्षादिप्रमेयस्य कर्मवाक्येनाप्युपदर्शने प्रत्यक्षाद्यप्रामाण्यशंकाप्रत्यूहं भवतीति कर्मविधिः सहाय राम०
भूत इत्यर्थः। एवमेव प्रत्यक्षादेरपि विधिवाक्यसाहाय्यं द्रष्टव्यं। अन्यथा श्रुतसमन्वयबाध एवेत्याह। एवमिति॥६॥ २ २ २ २

उच्यते प्रत्यक्षादेर्वस्तुव्यवहारे पटुतया व्यावहारिकमेव प्रामाण्यं न तत्त्वावेदकत्वरूपं तदर्थस्य वक्ष्यमाणयुक्तिभिः श्रुतिभिश्च बाध्यमानत्वाद्दृष्टान्तानां त्वव्य-
वहारदशायामविषयाणां तत्त्वावेदकत्वमेव प्रामाण्यमिति तैः प्रत्यक्षादिविषयस्य सत्त्वबाधेऽपि न तद्व्यावहारिकत्वं बाध्यते। येन श्रुत्या सम्मतेन यथा विरोधो भवेत्‌ तः
कर्तृत्वादिप्रपंचस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि तस्य व्यावहारिकत्वात्तत्त्वतो निःसङ्गत्वात् प्रतिपादकश्रुतेर्व्यावहारिकविषयत्वेन समाधत्ते। अत्रैव
इति। इह प्रतीचीति संबंधः। मुख्यतस्तास्मर्यंत इत्यर्थः॥७॥ प्रत्यक्षादेरनालम्बनत्वे तत्त्वनिवेदकत्वमेवोक्तमुपपादयति अज्ञातमिति। अभिज्ञाः भट्टपादाः
बुद्धं विदुः। अनधिगतार्थबोधकं प्रमाणमिति हि तेऽभिरेन्ते युक्तं चैतत्। साधकाभावनिमित्तां मेयासत्त्वशङ्कां यच्च व्यवच्छिनत्ति तदेव मानं तच्चानधिगतगोच-
रमेव। अत एव मानाधीनामेयसत्त्वे साहुः अग्नये प्रमाणेऽपि प्रमासु वैयर्थ्यस्यादिसनधिगतमेयगमेव प्रमाणमिति। ततः किं तत्राह। न प्रत्यगिति। तत्र अनधिग-
तबोधनं। अत्र जगति। अनात्मनोऽज्ञाततत्त्वासंभवान्न तन्मानं तथाविधमित्यर्थः। इदं च भट्टाकूतं न तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं विषयमात्रार्थत्वं युक्तिरजाता

अत्रो अनेन वस्तुवेदकत्वाभिसिद्धं किंचित्प्रमाणमिह तत्त्वनिवेदकं यः। शक्नोति येन भवतीह विरोधशंका वेदान्तवाक्यमुखतो वगते प्रतीचि॥७॥ अ-

ज्ञातमर्थमवबोधयदेव मानं तत्त्वप्रकाशकरणाक्षममभिसमभिज्ञाः॥ न प्रत्यगात्मविषयादपरस्य तच्च मानस्य संभवति कस्यचिदप्युक्तम्॥८॥ २

दिप्रत्यक्षेऽपि तत्सत्त्वान्वापि संदर्थकत्वं अर्थक्रियायोग्यस्यत्वे सत्त्वं तर्थत्वेऽनिर्वचनीयप्रपंचेऽपि तत्संभवेन न तद्ग्राहकप्रत्यक्षादेः प्रपंचतात्त्विकत्वनिषेधश्रुतिविरोधः
भावात्। न च बाध्यत्वं। प्रपंचस्य प्रत्यक्षसत्त्वं त्रैकालिकाबाध्यत्वस्य प्रदर्शितेऽपि मत्वा बाधाभावस्य च हेतुग्रहप्रमेयत्वात्तु अत एव त्रैकालिकाबाध्यत्वं सत्त्वमिति सपिनाश्र-
नागतबाधाभावस्य दुर्निग्रहीतुमशक्यत्वाच्च। प्रपंचोऽपि न सः दृश्यत्वादिभ्यः युक्तिरूपैरित्याद्यनुमानैरद्वैतश्रुतिश्रुतार्थापत्तिभ्यां च तस्य बाध्यमानत्वाच्च। त-
स्मादज्ञातार्थग्राहकत्वं प्रमाणानां प्रामाण्यं वाच्यं। अज्ञातत्वं चास्मिन्नात्मन्यभिहितमिति तन्नासंभवः। न चाप्यदि प्रमाणेष्वव्याप्तिः स्मापितरवच्छिन्नाज्ञातात्मगोचरत्वस्य
तद्देशे प्रमाणत्वात्। न चैकस्मिन् ज्ञाने सति तज्जोचरज्ञानांतरस्य प्रमाणत्वमस्तीति तत्राव्याप्तिः ज्ञाननिवृत्तिधारावाहिकेषु प्रमाणफलासंभवात्तदव्यवहारस्य
तां विना संभवात्। सरोऽप्यज्ञानेऽपि संज्ञाप्यमोक्षतादिनिवृत्तिफलमस्त्येव तस्मादज्ञाततादिरात्मनेऽपि न ... अनुसृत्याह कं प्रमाणमस्ति ततो नात्मैक

३ ननु तर्हि कर्त्रादिस्वभावात्मनोऽज्ञाततासंभवात्तत्र हि प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधादात्मनो निस्वरूपत्वादित्याह कश्चनेर्बाध इति नेत्याह। सर्वमिति। वेदान्तसा
नवचनानि वर्जयित्वा वेदान्तातिरिक्तं सर्वं कर्त्रादिविषयं मानजातं पराग्विषयमेवानात्ममात्रविषयं। वेदान्तातिरिक्तानुभवकरणत्वात् घटादिप्रत्यक्षवत्
न चैवं बाधः कर्तृत्वादिधर्मकाहंकारस्य तद्विशिष्टस्य च शुद्धात्मनि कल्पिततया पराक्त्वात्। तस्य शिरःप्रवत् शुद्धस्यात्मत्वात्। न चास्मिन् स्वप्रकाशे भेद
ग्राहकं किंचिदस्तीति न तच्छ्रुतिविरोधः। अत एव वदच्छान्तेऽपि न हि शिष्टचैतन्यविषयत्वेऽपि न साध्यवैकल्यमिति भावः। तुशब्देन वेदान्तवाक्यानां व्याप्त्यादितो
विशेषमाह। स च शुद्धात्मत्वावेदनं स्पष्टं। किंच प्रत्यक्षादिकं भौतिकमात्रगोचरं। भौतिकत्वे सति प्रकाशकत्वात्। रूपादिप्रकाशकप्रदीपादिवदित्याश

सर्वं पराग्विषयमेव हि मानजातं वेदावसानवचनानि तु वर्जयित्वा॥ यद्भौतिकं किमपि भौतिकगोचरं तद्रूपप्रदीपनयनदृशि नः प्रसिद्धं॥९॥ यद्वज्
जलं किमपि लौकिकमाश्रितं तन्न अंगेन तुल्यमवलोकितमप्रजातं॥ दीपप्रकाशकतयाविदितो हि लोके रूपेण तैजसतया सदृशः प्रसिद्धः॥१०॥ ॥

मेनाह॥ यद्भौतिकमिति। यत्किमपीति संबंधः। रूपप्रदीपकः प्रकाशकत्वदृष्टान्तः तदर्थः। न च सिद्धान्ते वेदान्तवाक्यानामपि शब्दमयत्वेन भौतिकत्वात्तत्र
भिचार इति वाच्यं। आनुपूर्वीस्वरूपविशेषवद्वाक्यमनो वेदस्य रज्जुसर्पादिविज्ञानवत् स्वविवर्तविना भौतिकत्वाभावात्। नापि सिद्धान्ते मनसि अभिचारः। तस्य ने२
घटादेरपि भौतिकत्वात् मनःस्वप्रकाशस्यात्मनस्त्वाभिमानस्य दृष्टान्तत्वादिति॥९॥ ननु भौतिकगोचरत्वेऽपि भौतिकत्वसंभवात् प्रयोजकमिदमनुमान
मित्याशंक्य व्याप्त्यनुग्राहकं प्रयोजकसाधनं सदृष्टान्तमाह। यद्वज्जलमिति॥ यद्वल्लौकिकं जलमिति वेदान्तातिरिक्तप्रमाणानि शब्दितं। अनेन वेदान्तेषु
व्यभिचारः। जलो केशास्वादं घ्राणे न तु स्पर्शं रसप्रसजातीयमित्यर्थः। प्रकाशकतया रूपस्य विशेषः। तैजसतया तैजसत्वेन सर्वं हि रूपं तैजसमेव तिवेदान्त साम० कु४
मर्यादयैव मुक्तं तेजःप्रकृतित्वात् सात्त्विकमतेन वा॥१०॥ ३

ननु मनोग्राह्यं सर्वं न च तत्सर्वं सजातीयमेकस्मात्तत्संभवादित्याशंक्याह। बुद्धिरिति। मनु इति तन्मात्रस्य कारणात्स्वसहायेन बुद्धिः समस्तविषयावगमे प्रभु
र्नेत्यर्थः। प्रकाशरूपत्वाविशेषेणास्य जन्मप्रकाशविषयेणातस्याः प्रकाशस्य साम्यमेवाह। बुद्धिस्त्विति। श्रुतिषु अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिषु अस्त्विति समर्थ
नेत्येष। श्रुतिषु भौतिकत्वेन प्रसिद्धे भौतिकगोचरत्वमेव तस्याः समर्थनं सा बुद्धिः भौतिकगोचरैव। ननु परस्पराभिवात्मस्फुरत्वादिगोचरेत्यर्थः। एवं च सर्व
स्यापि मनोग्राह्यस्य संभूतत्वात्तन्मनसोपि तथात्वात्प्रकाशस्य साम्यमित्यर्थः॥११॥ एवमात्मन एवाज्ञातत्वाद्ज्ञानगोचरगोचरत्वमेव प्रमाणत्वान्न प्रपं

बुद्धिः समस्तविषयावगमे प्रवृत्ता नासापि प्रकाशरूपविषयेण समानजातिः॥ बुद्धिस्तु भौतिकतया श्रुतिषु प्रसिद्धा नेनास्फुरापि खलु भौ-
तिकगोचरैव॥११॥ एवं प्रमाणमखिलं बहि-र्थनिष्ठं हि वेद्यं न वाक्यमपहाय यथोक्तहेतोः॥ न प्रसंगात्मविषयं श्रुतिरप्युवाच
स्पष्टं वचपरां विवचसार्थमिमं यथोक्तं॥१२॥

ननु प्रमाणानामन्यत्वं संभवति प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयत्वेन च प्रवृत्तेर्निर्विशेषे चात्मनि तदयोगादनुमानादेश्च प्रत्यक्षोपजीवितया सविशेषमात्र
विषयत्वात्तासामात्मतो द्रष्टव्य विशिष्य वस्तुनिष्ठा प्रकल्पाद्बहिःप्रत्यक्षादेरनात्मप्रमाणगोचरत्वे तस्याज्ञायेनोपसंहरति। एवमिति। यथोक्तहेतो ४ वेदांतं तिरि
६ क्तानुभवकरणात्वांहितोऽ८न प्रसंगात्मविषयमिति। तथा च भिन्नविषयत्वान्न तस्य तद्बोधकत्वमित्यर्थः ४। श्रुतिरप्येतदर्थं यत्नीयाह श्रुतिरिति। परांचि
वचसा परांचीति वचनेन॥१२॥

तामेव श्रुतिं पठति। परांचीति। पराग्याद्ग्विषयाणीत्यर्थः। खानीन्द्रियाणि। व्यतृणत् हिंसितवान्। नानाविधानर्थेषिंत पराग्विषयत्वमेव तेषां
४ हिंसा। स्वयंभूः प्रजापतिः। इंद्रियाधिमारणानि पराग्विषयाण्येव सृष्टवानित्यर्थः। पराङ् परांचं नान्तरात्मानं। कश्चिद्दाराद्वितेश्वरः। अत एव धियमी
रयतीति धीरः। अमृतत्वं मोक्षमिच्छन् आवृत्तं चक्षुः चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणं। निगृहीतसर्वेंद्रियस्त्वर्थः। प्रत्यगात्मानमैक्षत। अपश्यत्। पश्यतीति भावः॥
१३॥ किंच कर्मादिप्रमुखप्रपंचस्य दृश्यत्वं सर्वविवादस्थले वयं त्वत्र साक्ष्यादिमानं निजधर्मेयेकर्मभावं दृश्यत्वमनपास्य हे जगति संविन्निसाधनतया प्रसिद्धं त
ज्जडार्थविषयमनात्मविषयमभ्युपेयं न मनआदिवदिति नियममभिप्रेत्याह। यत्कर्मेति। फलितमाह। न प्रत्यगिति। तस्मान्नित्यमनुषंगः कथितोऽपपत्तेः।

परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥१३॥ यत्कर्मभावमन
पास्य निजधर्मे ये संविन्निसाधनतया जगति प्रसिद्धं॥ मानं जडार्थविषयं तदिहाभ्युपेयं न प्रत्यगात्मविषयं कथितोऽपपत्तेः॥१४॥ यत्तु प्र
माणमवधीर्य निजधर्मे येकर्मत्वमर्थमवबोधयितुं प्रवृत्तं॥ तत्प्रत्यगात्मविषयं भवितुं क्षमेत न त्वमादिवचनेन ततोऽन्यदस्ति॥१५॥ ॥

यत्कर्मभावमित्यादिना तच्छ्लोकपूर्वभागेनोक्तयुक्तेः दृश्यस्यानात्मत्वनियमेन तस्मान्नस्यानात्मविषयत्वादात्मनो दृश्यत्वानदिरमभ्युपेयमित्यनेन सूचितमि
ति॥१४॥ अस्त्वेवं ततः किमित्याशंक्यात्ममात्रपरत्वे वेदांतानां भिन्नविषयतया न प्रत्यक्षादिबाधः स्यादित्यभिप्रायेण तेषामात्मविषयत्वं साधयति। यत्तु प्रमा
णमिति॥ वेदांता हि स्वप्रकाशे प्रत्यगात्मनि द्यराशिविवचस्फुरणमनाधायैव तदविद्यानिवृत्तये तदाकारां वृत्तिं जनयंतीत्यभिप्रायेणोक्तं ततो दृ राम०
माह। अवधीर्येत्यादिना। क्षमेत उत्त्येत। किं तत्तादृशं मानमित्यत आह तत्त्वमादीति॥१५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४

३ नीत्यर्थः। तथा च प्रत्यगात्मानेंद्रियगोचरः। अत एव नानुमेयोऽपि। असंतानींद्रियेर्थे व्याप्यसंभवादि ३

नन्वज्ञातार्थबोधकं मानं ज्ञातत्वं चात्मन एवेत्युक्तं अयुक्तं। इदं न जीनामीत्यनात्मन्यपि तद्वगतिर्दृष्टा नादि सा अज्ञा ज्ञानं किं घटादौ चक्षुरादिप्रवृत्तेः पूर्वमे
व तज्ज्ञायते किं वा माने न तस्मिन्नप्रमिते तद्न्यथानुपपत्त्या तज्ज्ञायते नाद्य इत्याह। नाज्ञातेति। कुतो नास्तीत्यत आह। तत्स्फुरत्तामि [illegible]। चक्षु
रादिप्रवृत्तेः पूर्वं तत्तज्ज्ञानासंभवात् परमतेन ज्ञानत्साधकसाक्षिणो भावाच्चेत्यर्थः॥ १६॥ किं च न तावच्चक्षुरादिना तद्वगतिः संभवति। अज्ञानस्य

ना१

नाज्ञातता जगति दृश्यत एव पूर्वं मेयेषु तत्स्फुरणाकारणवर्जितत्वात्। नोदयान्न हि पुरा
किमपीह मानं नापि प्रमेयबलतो जडता हि तस्य॥ १६॥ नाज्ञाततावगतये स्वयमेव वा त्वम
यं समर्थ्यमवबोधविलक्षणत्वात्॥ नापि प्रमाणमवबोधकमस्ति किंचिन्मा बोद्धया सुदृढ इति
स्फुटमभ्युपेयं॥ १७॥

तद्व्योपत्वात्। नापि मनसा तद्बाह्यपारविरहे विसुखसाद्धेतद्गमात्॥ नाप्यनुमानादिना। तद्धेतुभवस्य प्रत्यक्षतयाऽनवस्थानत्वादिसाशयेनाह। ना
पीति। स्फुटमपरोक्षं यथास्यात्तथावबोधकमिति संबंधः। पुरः पृथक्। नापि घटादौ सप्रमिते तद्न्यथानुपपत्त्या तद्वगतिः घटादेरज्ञातत्वज्ञानं वि
नात ज्ज्ञाने प्रमाणासिद्ध्या तत्प्रमितित्वस्यैवासिद्धेरिति भावः॥ १७॥ ७ ७

ना

५ किंचप्रागज्ञाततत्त्वाभावेनत्वमिस्तार्थस्यप्रमाणाप्रवृत्त्यसंभवेनमेयावगतिर्नस्यात्।नहिप्रमातुःप्रमितिस्तांविनातत्प्रमितयेवस्तुतादिव्यापारयितृत्वंसंभवति।
अपिचप्रागघटादेरज्ञाततज्ञानाभावेनतत्स्फुरणास्यमानफलत्वंनसिध्येन्नस्यघटादिस्वभावत्वशंकायाःदूरपरास्तत्वादित्याशयेनाह।नाज्ञाततामिति।मानु
सप्रवेशात्प्राक्प्रागस्फुरोतिसंबंधः।मानबलेनेदंबुद्धमितिवाबुद्धिमित्यनुषंगः।कुतस्तत्राह।मानबलेनेति।स्वभावइति।अस्फुरतामितिशेषः।नचस्फुरादि

नाज्ञाततामनवगम्यपुराप्रवेद्यात्मानस्यकिंचिदपिमानबलेनबोद्धुं।शक्नोतिकश्चिदपिमानबले
नबुद्धंकिंवास्वभावइतिनिश्चयहेत्वभावात्॥१८॥प्रक्षालनेनकिमिदंधवलंकिमिदंस्वयमेवकिंवापु
रापिधवलंस्वयमेववस्त्रं।इत्येवमेवजविवेक्तुमलंकदाचिद्बोद्धष्न्नमलिनंवसनंपुरस्तात्॥१९॥एवं
पुरानधिगतंयदिनानुभूतंमानेनबोधितमिदंप्रतिभातिमेयं॥नस्वप्रकाशमितिशक्यमिदंविवेक्तुंकेनापि
नैवतदवस्थ्यतयापिदृष्टः॥२०॥

व्यापारानंतरभाविनया।ज्ञानस्यतज्जत्वनिश्चयइत्यर्थः।प्राक्प्रमेयस्याज्ञातत्वज्ञानाभावेवस्तुतादिव्यापारानंतर्यस्यापिदुर्बोधत्वादितिभावः॥१८॥उक्तार्थे
दृष्टांतमाह।प्रक्षालनेनेति॥सुबोधं॥१९॥दार्ष्टांतिकमाह।एवंपुरेति।इदंमेयंमानेनैवबोधितंप्रतिभातिनतुस्वप्रकाशमिति।केनापिविवेक्तुंनैवशक्यमि राम॰
तिसंबंधः।विवेक्तुंकुतोनैवशक्यमित्यतआह।तदवस्थ्येति।स्फुरदवस्थतयैवेत्यर्थः॥२०॥ ५

ननु सिद्धान्ते घटाद्यज्ञाततायाः साक्षिभास्यत्वसंभवात् घटादिग्राहकमपि प्रमाणं किं न स्यात्। इति चेन्न। जडस्य तद्योगात् तत्सत्वे घटज्ञानादेः साक्षितापत्त्यस्तत्वं
वाच्यं। साक्षिणो वस्तुतः साक्ष्यसंबंधासंभवात्। न वा साक्षीत्यासंबद्धमपि अनुभवितुं शक्नोतीति नाज्ञातग्राहकं प्रमाणमस्तीत्याशयेनोपसंहरति। अज्ञातम
र्थमिति। जडं वस्तुनिष्ठं जडवस्तुविषयं। तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणमवैयर्थ्यमित्याशंक्य घटाद्यवच्छिन्नमज्ञातमात्मानं संश्रित्य विषयीकृत्य व्यवहारका
ले तत्र ज्ञाननिवृत्त्यभावप्रयुक्ति विज्ञस्य घटादिव्यवहारजननात् न तत्र आनर्थक्यमित्याह। किं त्विति सार्द्धेन। अथवा अप्रबुद्धपुरुषसंशं व्यवहर्तारमित्यर्थः।
अत्रापि प्रागुक्तमार्गेण व्यजनकत्वं द्रष्टव्यं। तस्मात्सर्वमेव जडविषयं वस्तुग्राहि न प्रमाणमिति। कुतस्तत्वोदेहान्तबाध इति भावः॥२१॥ नन्वेवं सर्वजडज्ञानामि
थ्यात्वे घटादीनां सत्यमिथ्याविभागोऽपि सकलमहाजनसिद्धो न सिध्येत्। एवं तज्ज्ञानानां प्रमाणाप्रमाणत्वनिवर्तकत्वविवर्यस्तत्वविभागोऽपीत्याशंक्याध

अज्ञातमर्थमवबोधयितुं न शक्तमेवं प्रमाणमखिलं जडवस्तुनिष्ठं॥ किं त्वप्रबुद्धपुरुषं व्यवहारकाले संश्रित्य संजनयति व्यवहारमात्रं॥२१॥
आबोधतः सकलमेव हि सत्यमिथ्याभ्रान्तिप्रमाणादिनिवर्त्यनिवर्तकत्वं स्वप्नेऽपि दृष्टमिति दृष्टवदिहापि जाग्रत्काले भवत्वखिलमापरमात्मबोधात्॥२२॥

स्वप्नेऽपि सर्वमतथ्यात् तथा पूर्ववासनादिजन्यत्वावान्तरविशेषेणानुपपद्यत इति दृष्टान्तेनाह। आबोधत इति। जाग्रत्स्वप्नयोरित्यर्थः। आबोधतः सत्यमिथ्यादि सकलं दृष्ट
मेवेति संबंधः। दार्ष्टान्तिकमाह। इह दृष्टमिति। इदमखिलमिहापीति संबंधः। इहापीत्यस्य विवरणं जाग्रत्कालेपीति। ननु कथं जाग्रत्कालीनघटादेरर्थक्रियाकारिणः
स्वप्नतुल्यत्वमिति शंकां तु शब्देनाशंक्य निषेधति। नत्विति। स्वप्नेऽपि दृष्टस्य तत्काले व्यवहारदर्शनात् न कोऽपि भेदः। यतिः दृष्टघटादेर्विशेष इत्यर्थः। कालेऽपि न त्विति
पाठः एवं योजनीयः। काले भवत्विति पाठस्तु सुगमः। ननु यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतिः सर्वमपि दर्शनादिव्यवहारं प्रतिषेधति।
तत्कथमिदमखिलमिहापीत्युच्यत इति चेत् तस्य आत्मसाक्षात्कारे सति तथैव तावत् स्यात् न तु व्यवहारोऽनुवर्तत एवेत्याशयेनाह। आपरमात्मबोधादिति॥२२॥

म.
स.टी.प्र.
६

स्वप्नस्थतंतेऽन्यत्मेव निभागमुक्तहस्ता विरोधमाश्रित्य सविश्वायत इति। स्वप्न इति। न तु शीलाधिरोहतो निर्बाधागमप्रसिद्धमुक्तं तत्रैव लौकिकमपि विभागमा
त्मप्यालौकिकीति। नन्वेवं यथा दर्शनं तदपि सत्यमस्तु न च बोधे सति सर्वस्यापि बाधादित्याशयेनाह। निद्रानिद्रताविति। तद्दार्ष्टान्तिकस्य संक्षेपमाशिष्याय
ग्राह्यं तथा जागर इति॥२३॥ तदेव प्रपंचयति श्रेयःसाधनतेति। तुबोधः॥२४॥ ननु सर्वस्यापि विषयस्य दृश्यमेव स्वप्नतुल्यत्वं हि विज्ञानात्मकमेव सर्वं न तथा
तन्मये विज्ञानवादिसमयप्रवेशापत्तिरिति शंकते। नन्विति। शाक्यो जिनबौद्धो विज्ञानवादी। तन्निमित्तं तेन स्पष्टः। भगवतो व्यासस्य भगवत्पादस्य देशः। मम पक्ष स्पष्टः। ननु
विज्ञानवादिना वेदप्रामाण्याभ्युपगमात्तु यत्र तदभ्युपगन्तव्यं भगवत्समपक्षस्य। तत्समयत्वमनेनेति चेत्। सत्यं तथापि विज्ञानातिरिक्तविज्ञेयानभ्युपगमेऽनयमनतोऽस्म
नेनापि तच्छेषांगीकारादित्याह। यदीति। बाह्यं विज्ञानातिरिक्तं वस्तु वितथं अलीकं कथं ब्रवीति संबंधः॥२५॥ अतिरेकस्तु स्वेनोक्तमनन्वयस्तत्समन्वयेनाथाह। यदि बोध

स्वप्ने न शिलाधिरोहणागतानि श्रेयःसोपायता मिथ्या ब्राह्मणतर्पणादिनिलयासस्तात्तथा लौकिकी॥ स्वप्नस्तस्यान दृष्टिमर्थे बेवविदितेनिद्रानिद्रतौ पुनः स्वप्नेदृष्ट
मज्ञेयमेव विदितं तथा ग्राह्यं तथा जागरे॥२३॥ श्रेयःसाधनताग्निहोत्रनित्यासमसे तिसंगस्य तेमिथ्यात - शिलादिरोहणागमाश्रितैः परिस्पष्यते॥ रज्जुः स्वस्व
न माल्येन तेन रहितमिष्यैव तावद् वेद्यावदत्र तमो विहतस्तावद्दृष्टिद्वयोर्गमात्॥२४॥ ननु शाक्यभिक्षुसमयेन समः प्रतिभासपंचभगवत्समयः। स्य
द्बाह्यवस्तु वितथं नु कथं समयादि मोनसहसौभवतः॥२५॥ यदि बोध एव परमार्थवपुर्ननु बोध अमितमित मतं भवति। ननु बाह्यमिति नमर्दितनु इदमनेमतं मे वहुत्व मि
दमस्तु बिंबिः॥२६॥ ननु मात्रमात्र न विषयाद्वगती रूपपरस्य रंप्रति विभागवती॥ इष्यनम्नहं तमुनिनासह शाः कथमेष वैदिकमुनि र्लभविति॥२७॥ ॥ ॥ ॥

इति। अमितमितेति भवतामितिशेषः। मस्तु रिभिः एकदंडिभिः॥२६॥ विज्ञानवादिनो हि न यं ज्ञाने प्रतिभासमानत्वात् ज्ञानाभिन्नमेव ज्ञानरूपं मन्यथा न ज्ञेयस्य संबंधासंभवेन ग्राह्यग्रा
हकत्वानुपपत्तेरिति ज्ञानमेव सत्यं तदतिरिक्तं रूपं तत्स्वादिवासनामात्रापितमलीकं ज्ञानात्मकमिति वदंति। एवं च दुरविज्ञानस्वभावात्मनित्यदृश्यस्य सर्वस्य मध्यस्तत्वं भिन्नमित्युच्यते वत्वथतो यो:
साम्यमिति। ज्ञानात्मनि दृश्यस्य कल्पितत्वोक्तिमात्रेण तु बौद्धवादिसमयस्य बौद्धमतसाम्यं चेत्सर्वथा मतानां तु साम्यप्रसंगः। अस्ति हि सोऽपि वैभाषिकाभ्यां बाह्याभ्युपगमेन माध्यमिकैरपि
कादेः साम्यं। विज्ञानस्याभ्युपगत्वा भ्युपगमेन विज्ञानवादिना पि। सर्वसाम्यं तु नास्माकमपि तेनास्ति। तेन हि शरीरपदार्थानन्तरं ग्राह्यग्राहकत्वकल्पनामात्रं हेतुत्वं तेऽभ्युपेयते। बुद्ध
वादिमातुकं तं कस्यापि पाककर्मज्ञाममात्रं मयि रूढत्वभावानामभेदासंभवात् रूपवस्तु स्वरूप परस्या मीति तदेतनुभवाद्धि कस्य ग्राहिरत्या त्यक्रियाकरणाद्यमनुपपन्न। प्रदीपस्यापि न प्रदीपप्र
काशकता। तस्मै वमकाशत्वमकृत्वात्। अप्रदीप साधनमपि विशेषत्वत्वाभावात्॥ इति। अस्मान्विधिर्यादीनां परस्परं धर्मिग्रमानेस्रतो विभागो भ्युपगम्यते। तावता भेद इति नकुत्रसमपि सर्वसाम्य राम०
मित्याशयेनाह। ननु इति निष्प्रयोज्यात्मन्ति करणाधिष्ठितः प्रमाणमानं च वस्तुतः। विषयाकारपादिः प्रवृत्तिः प्रपंचाकारता वस्तुतो हि तस्मात् कस्यापि तैः स्वार्थः। अपरस्य ६
श्रमामे। इष्यंमन्त्य अगीकुर्वन्। अहं तु बोधैः। तन्मुनिना विज्ञानवादिनैव मायावतः वैदिकमुनिः वेदैकसमन्वासी श्रीशंकराचार्य इति भावः॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
या

ननु भवतापि परं मातृमानादिप्रपंचोऽभ्युपगतः तथा च कथमात्मनो निःप्रपंचाद्वयत्वमिति आशंक्य तस्यात्मनि तदज्ञानकल्पितत्वात् नाद्वैतहानिर्न वा विज्ञानवादादवि
शेष इत्याशयेनाह। परमात्मेति तु अज्ञानेन परात्मतामादेरश्रयत्व चितं विशेषमाह। प्रविभक्तमिति। स्थिरमिति च मातृमानादेर्जीवनस्य च स्थायित्वमपि ततो विशेषं
तरं स्व[illegible]चितं प्रज्ञापितं निति निरूप्यते। यथा तिज्ञाद्वेन प्रमितिग्रहणं॥२८॥ ननु यदि प्रमात्रादिवस्तुद्वयं परस्परं विभिन्नव्यवहारांगमभ्युपेयते न हि प्र
मात्रादिव्यवहारार्थमपि तदभ्युपेयमित्यप्रामाणिकं तदानसंप्रसज्येत। न हि तैर्नैव प्रमात्रादिना तद्व्यवहारासंभवति। कर्तृकर्मादिभावविरोधादित्याशंक्य प्रमा
तामप्यारोपाय इत्यत्र पश्यतेतत्रैव प्रमात्रादिवस्तुद्वयापेक्षा प्रमात्रादिकं तु सुरवदुःखादिवत् सुत्रिरजनादिवत्प्रसिद्धा विनिर्मितत्वात् साक्षिमात्रभास्यं। स

परमात्मसंश्रयतमोजनितं प्रविभक्तमेव तु परस्परतः॥ स्थिरमभ्युपेतमिह न स्वमयेन नु मातृमानविषयप्रभृति॥२८॥ तमसावि
निर्मितमिदं सकलं चतुरः सपश्यति परः स पुरुषः॥ अविकारिबोधवपुरद्वयकः कूटस्थोऽविनाश कलसाक्षितया॥२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सीचोदासीनबोधाद्यात्मस्वरूपएव तिन करणादि किंचिदपेक्षत इत्याशयेनाह। तमसेति। इदं सकलमिति सविदरणां चतुर इति। प्रमात्रादिवस्तुद्वयात्मकं स
र्वं जगदित्यर्थः। चतुर इति पुरुषविशेषणं वा। तदेव विवृणोति। अविकारीति। पः परः पुरुषो ऽविकारिबोधवपुरद्वयकः सः। करणेभ्य इत्यादिभिर्विना इदं सकलं
पश्यतीति संबंधः। अत्र अविकारिबोधवपुरित्यनेनोदासीनबोधात्मतस्य साक्षिशब्दार्हत्वमुक्तं। ननु दर्शनक्रियायाः करणसाध्यत्वेन कथं तद्वि
नापश्यतीत्युच्यते कथं वा तत्कर्तुरौदासीन्यमिति तत्राह। सकलेति। उदासीनस्यैव लोके साक्षित्वप्रसिद्धेर्न व्यापारमित्यदोतमेनैव तस्य दृक्
त्वान्नोक्तदूषणाद्वयमिति भावः॥२९॥

७ ननुलोके प्रमातुरेव साक्षित्वं दृश्यते। प्रमातृत्वं च प्रमाणव्यापारसाध्यमिति कथं करणैर्विना पश्यतीत्युक्तमित्याशंक्य लोके पि वक्तव्यः साक्षी अवस्थिते
सत दृसंग्धे वतर कर्तृतया प्रसिद्धेः मध्यानत्कर्तृत्वेन तत्साक्षित्वव्यवहारायोगात्॥ एवमिहापि साक्ष्यमात्रत्वादि प्रपंचप्रमस्येव साक्षित्वं न तु स्वरूप
चैतन्येनाविद्यावृत्त्या वाई स्वैरोणोनेति न प्रमाणव्यापारापेक्षेत्याशयेनाह। निजमायये ति। स्वविषयमायये त्यर्थः। मायायाः स्वानंत्र्येणातत्कार्यस्याप्यास्या

निजमायया परिणतः पुरुषः परतंत्रमात्तु निजया प्रभया॥ परिकल्पितं सकलमाकलयन्सहसाक्षितामुपगतो भवति॥३०॥ ७ ॥ ॥

तंत्रत्वेनासंबंधात्तस्साक्षित्वं नस्यादिति तद्व्यरयं सांदिशितद्धि॥ परतंत्रये ति। [redacted] निजया प्रभया स्वरूपकाशेन। प्रपंचाकारं विद्यावृत्तेस्तीयविहाभासेनेति
वायः पुरुषः सहिताध्यस्तमायया शबलस्तयास्वस्मिन् परिकल्पितं सकलं दृश्यं निजया प्रभया॥ कलयन् साक्षितामुपगतो भवतीसंबंधः ईश्वरईश्वरस्यसम राम०
र्वज्ञतारूपं सर्वसाक्षित्वमुक्तं जीवस्यसुखादिसाक्षित्वंतद्विद्यावृत्त्याबलसेवांतःकरणोपधानेनेति दृष्टव्यं। अन्यथा गतिप्रसंगात्॥३१॥ ॥ ॥ ॥ ७

नन्वस्थिरमप्युपेतमिहन्तः समयघटनादिद्रव्यस्य स्थायित्वमुक्तं तदसंगतं तन्त्वतावस्यत्वसेतासिध्यतिः स्वसमये स्वविषयग्राहितायानेनानेकक्षणावच्छिन्नस्वरूपस्था
यित्वस्यासिद्धेः नापि लिंगेन तद्व्याप्तिग्रहस्य तत्राभावात् नापि प्रतिपन्नत्वाभावप्रसंगात् इत्यात सिद्धिरिति वाच्यं स्वप्रकाशात्मनि तदसंभवात् नन्वात्र प्रत्यभिज्ञा
यास्थस्थायित्वाविषयत्वात् प्रत्यग्राधितस्मारणस्य च विषयत्वात् न वा प्रत्यभिज्ञायाः कारणं किंचिदस्ति न स्मृतादेर्वर्तमानस्य सन्निकृष्टमात्रग्राहेनोपालेन नोद्भेदसमर्थ
त्वात् संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनकत्वादिन्द्रियमो ऽनुभवे ऽसमर्थत्वात् प्रत्यभिज्ञास्मृतिजनने परस्परमनपेक्षयोस्तयोः वा हेतुः संस्कारयोर्मिलनायोगाद्वा नापि तद्द्वयं संभवति
तन्तेदंताविशिष्टयोर्योगपद्यायोगेनाभेदासंभवात् न तत्स्वरूपं चैकं संभवति स्मृतिः प्रत्यभिज्ञाकारभेदेन परस्परादिज्ञानवदेकत्वायोगादिति प्रमाणाभावान्न प्रमात्रादेः स्था
यित्वमित्याशंक्याह । अथाह क्रमयोरिति । प्रमातृप्रमेययोरित्यर्थः । स्थिरत्वमनेककालस्थायित्वं गमयतीति स्थिरगमनी तयोः प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानोपा
यत्स्यात् चेत्तदुपपत्त्या भविष्यति चेत् प्रसेत्स्यत्यसिद्धोऽतः किं तदित्यत आह । ज्ञोभ्यावयोः सिद्धं तयोस्तत्त्वं सतायदि प्रमात्रादिस्थायित्वविषयिणी प्रत्यभिज्ञा स्वरूपस्या
रेणापदि न स्यात् तदा प्रमाणांस्मात्तदासर्वस्य स्मृतिः कत्वहातयोः सिद्धं तस्मान्यस्यां न चेत्तस्याः प्रमात्वं वा न निर्वहतीति जगतः स्थायित्वमपि सिध्यतीत्याह । सानि
र्वक्ष्यति । प्रत्यभिज्ञारूपा प्रमाणनिष्ठा भविष्यति उपपन्ना भविष्यति [redacted] तियावत् सा निर्वक्ष्यतीति मेममयं जगतः स्थैर्यं सिध्यतीति संबंधः । न च ज्वालादौ व्य
भिचारस्तत्रापि सातद्विषयिणी न भवतीति वाच्यं । बाधाबाधाभ्यां विशेषात् । अन्यथा स्वजीवना [redacted] नुपपत्तेः तदुक्तं इयं हि सत्ते हि यो भोहार ज्ञानमपि बाधते ।
श्लाघ्याह क्रयोः स्थिरत्वगमनी तस्य प्रत्यभिज्ञा प्रमाणतोपपन्न स्यात् चेत्से स्मृतिमेव सिद्धं तयोस्तत्त्वतां स्यान्निर्वक्ष्यतीति सिध्यतीति जगतः स्थैर्यं स्वरूपात्मकं चैतन्नस्य
सर्वव्यवहारेषु संप्रज्याताः संप्रजेत इति । न च तत्कार्यत्वात् भवत एव तद्बुध्यादि संस्कारयोरेवमिलितयोस्तदनुत्वात् । ((च भंगुरत्वमिव मे सर्वस्य तेदर्शने ॥२७॥
अभिज्ञायां स्मृतौ वामोरुमानपेक्षयोरपि कार्यविशेषेतरपेक्षोपपन्ने । इत्युपपत्ते हीन्द्रियालोकयोर्नात्मसंयोगेन मोनिष्ठौ वास्योमनिरपेक्षयोरपि रूपज्ञाने ऽपेक्षात तथा कारणा
संभवात्प्रत्यभिज्ञास्वरूपे क्यमपि संभवतीति भावः । यत्तु तत्ते इंताविशिष्टाभेदासंभवात्तदात्मकस्थैर्यं तद्विषयो न संभवतीति तत्राह । स्वरूपात्मकमिति । तत्ते इंतोपलक्षित
वस्तुस्वरूपात्मकं स्थैर्यमित्यर्थः । यत्तु स्वप्रकाशादेरस्मेन दसंभवान्न चस्थायित्वं सिध्यतीति तन्नेति न स्मृत्यायनेऽप्यनेवेत्यादि श्रुतिसिद्धत्वादिति हाशंकेनाह । चेत्तस्य चेति ।
स्वरूपात्मकं स्थैर्यं सिध्यती त्वनुषंगः स्थैर्यस्य वस्तुस्वरूपत्वेन संमतं दृष्टांतमाह । भंगुरत्वमिति । क्षणिकत्वमित्यर्थः । न हि क्षणिकत्वं नाम ते विज्ञानादितिरिक्तं विज्ञानमा
त्रत्वमत एनार । अत एवाकारभेदात्प्रत्यभिज्ञाभेद इति निरस्तं । ज्ञानं क्षणिकमिति ज्ञानाकारभेदेऽपि तद्वदैक्यवदनुपपन्नोऽनितान चैव क्षणिकत्वस्थायित्वयोर्वस्तुस्वरूप
मात्रत्वमतद्व्यापत्तिः स्यात् विशेषात्रत दिशो वा पपन्ने ः स्थायित्वा दृदि कालदृश्या पल्लक्षित भेदाभावान्मकवस्तुस्वरूपं क्षणिकत्ववादे तुतादृशभेदात्मकवस्तुस्वरूपमिति प्र

एवं सर्वस्य कल्पितत्वेपि विज्ञानवादिमतसाम्यं परिहृतं। इदानीं स्वप्नेपि दृष्टिसृष्टिमेवमिहापीत्यत्रोक्तं स्वप्नसाम्यमनुपपन्नं। जाग्रत्स्वप्नयोः परस्परवैलक्षण्यानुभवात्। वैधर्म्या चेन स्वप्नादिवदिति सूत्रकारेणापि जाग्रद्दृष्टघटादेस्ततो वैलक्षण्योक्तेश्चेति स्वप्नविलक्षणतां तस्य स्वप्नेवेसाशंकते। नन्विति। नहि लक्षणात्वाभावेन नु कल्पितमिस नुवादोक्तमेव रेनुमभिप्रेत्याह परिकल्पितत्वमिति। उभयोर्जाग्रत्स्वप्नयोः ३२॥ तेयोर्मिथ्यात्वाविशेषेपि जाग्रत्प्रपंचस्याविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वाद्व्यावहारिकत्वं। स्वप्नस्य तु निद्रादिजन्यस्याविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वेन प्रातीतिकत्वमिति नानुभवादिविरोधः॥ नत्र यद्यपि व्यावहारिकत्वं न व्यवहारजनकत्वं न स्वस्यायोस्वप्नेपि न दृष्टं ना स्वस्यांतरे जाग्रद्दृष्टादेरपि तदभावात्। नाप्यविद्यातिरिक्तदूरताजन्यत्वं गगनादेरपि कर्मादिजन्यत्वे तदभावात् तथापि प्रमातृसत्यबाधमात्रत्वं व्यावहारिकत्वं। तस्मिन्सतिबाध्यत्वं प्रातीतिकत्वमित्यभिप्रायेणाह। न प्रमातरीति। अंतःकरणविशिष्टचैतन्ये ४। अत्र जडत्वे सति विशेषरोगदृष्टव्यं। अतो नान्यतिव्याप्तिः। स्वप्ने तु बोधस्यैतिदर्शितं। यथा स्वप्ने जाग्रति प्रमातरि सत्येव बाध्यते न तथा जाग्रद्दृष्टादि४ कथं तर्हि तद्बाध इत्यत्राह। मातृमानेति। मातृप्रमाणादिविषयप्रत्युपलब्धिप्रमाभिरित्यर्थः४।

ननु कल्पितं यदि हि जागरितं वद कीदृशी स्वपनतो विलक्षणता॥ स्वपनादमुष्य भवतोऽभिमता परिकल्पितत्वमुभयोस्समं॥३२॥ न प्रमातरि सति प्रबाध्य-
ते जागरः स्वपनदृष्टवत्क्वचन॥ मातृमानविषयोपलब्धिभिः साकमेव तमसो निवृत्तितः॥३३॥ ॥

ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेणाविद्यातत्कार्यमात्रादिभिः सहैव निवर्त्यते। न तु स्वप्नवदंतःकरणविशिष्टस्य सत्त्वेनेदं स्वप्नवैलक्षण्यं। जाग्रद्दृष्टस्यानुभवसिद्धं सिद्धमिति। ननु बाधो यदि निवृत्तिमात्रं तदा प्रमातरि सति स्वप्नवद्घटादेरपि तत्सत्त्वेन विज्ञानानिवृत्तिसद्भावात् जाग्रद्घटादेरपीश्वरज्ञाननिवर्त्यत्वात् स्वप्नस्यापि सुषुप्त्यवस्थायामिव जाग्रत्स्वप्नेनानाशसंभवेन ज्ञानानां रूपत्वाच्च। नाप्यविद्यया सह तुल्यानिवृत्तिर्बाधः स्वप्नेपि तदभावात्। ब्रह्मज्ञाने सत्येव जाग्रति स्वप्नस्य निवृत्तेः। न च तुल्यगोचरसमानकालीनाज्ञानद्वय एकस्य प्रमाताश्रयत्वेन नवास्तु स्वप्नसाक्षिरूपस्य ज्ञानं संभवतीति नापि मिथ्यात्वनिश्चयो बाधः घटादेरंतःकरणापि धर्मात्वनिश्चयाभावेपि तन्निवृत्तिसंभवेन स्वप्नवत्प्रमातरि सति बाध्यमानत्वात् तस्माद्यत्किंचिदेतदिति चेन्नन्यमे जाग्रत्काले प्रमातरि सति स्वप्नो मिथ्येति ज्ञायत इति सर्वैर्विवादात्तथा च प्रमातरि सति विरोधिज्ञानाधीनमिथ्यात्वनिश्चयविषयत्वं स्वप्नशुक्तिकारजतादेः प्रातीतिकत्वं। यत्र द्वैतं जाग्रति भ्रमानंतरं निश्चयं भवति न संग्रहार्थमोघत्वमित्युक्तं। एतदभावो यत्र तत्प्रमातरि सत्यबाध्यं। जाग्रद्घटादेश्चेतद्रस्त्वीति सव्यावहारिकत्वमिति भावः॥३३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं देशकालादेर्वा सतीयद्बाध्यते तत्प्रातीतिकं यन्न बाध्यते तद्व्यावहारिकमिति लक्षणान्तरमपि प्रेक्षाह। देशकाले इति। अत्र देशकालमात्रं विवक्षितमिति स्वप्नदृष्ट
देशादिबाधेऽपि न तत्रापि आत्मनि। पुरुषो जीवः। अवस्थात्रयद्रष्टा। सहसा युगपत्कार्यनाशसहितेऽवेत्यर्थः। एतच्चाविद्यातत्कार्ययोर्युगपदेव ज्ञानान्निरास इति मतेनो
क्तबाधपरिहाराय एवेदवाक्ये स्पुक्तं। तथा च सुरत्वाधिकारिणो वेदान्तजन्यात्मज्ञानात् समलसंसारो निवर्तिष्यत इति नेदानीं बाध इति भावः॥३४॥ स्वप्नदृ
ष्टवस्तुलक्षणं वैधर्म्यदृष्टान्तं व्यावहारिकलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहाराय विवृणोति। स्वप्नदृष्टमिति। पुरुषे सुप्तमात्रस्तु सत्त्वमिति शेषः। एवं च मिथ्यात्वाविशेषाज्जाग्रत्स्व
पंचस्य स्वप्नवैलक्षण्यं सुस्थमित्याशयेनाह। जागर इति। तथाविधं देशकालयोरसतोऽज्ञायमानं असमीक्षणादिति प्रत्यक्षे सेरात्मरस्मे नवाप्रपंचस्य तथाविध

देशकालपुरुषैर्व्यवस्थया जागरस्य खलु कारणं तमः॥ साकमेव सहसा निरस्यते वेदवाक्यजनितात्मसंविदा॥३४॥ स्वप्नदृष्टमिह रज्जुसर्पवद्देशकालपु
रुषेषु बाध्यते॥ जागरः पुनरयं तथाविधं बाधकं न लभते समीक्षणात्॥३५॥ तेन सत्यमिह जागरं विदुः स्वप्नविभ्रमविरुद्धधर्मकं॥ आपरात्मपरमार्थ
दर्शनात्तेन बाधितवपुर्न सत्क्वचित्॥३६॥ तत्र सत्यमनृतं च मे इतः स्वप्नजागरणमप्यविकल्पितं॥ प्रक्षिणोति परमात्मवस्तुगा बुद्धिहृन्निरविद्या
छिन्नी सती॥३७॥

बाधानंगुभवादित्यर्थः॥३५॥ मिथ्यात्वाविशेषेऽपि जाग्रत्स्वप्नयोरेकवैलक्षण्येन सत्यासत्यव्यवस्थितिर्यथा व्यवहारदशायामनर्थपदेनस्तिदृश्यप्रपंचस्य सत्त्वं ... सिध्यतीत्या
शयेनोपसंहरति। तेनेति। तस्माद्व्यावहारिकलक्षणयोगेनेत्यर्थः। दर्शनावधौ विमितमाह। आत्मेति। न सत्क्वचिदिति। यथा स्वप्नस्य बाधितस्यापि पुनर्दर्शनं प्र
मातुर्विद्यमानत्वाच्चैवं तत्त्वज्ञानबाधितजागरस्य सदेवभ्रमाभावाबाधितत्वादित्यर्थः॥३६॥ एवं व्यवस्थितव्यवहारोपपादनेन सर्वस्याविद्यारूपस्य मिथ्यात्वसमर्थनफल
माह॥ तत्रेति। जाग्रद्रूपस्य स्वप्नवैलक्षण्येऽपि मिथ्यात्वे सतीत्यर्थः। सत्यमनृतं चेति लोकदृष्टिमाश्रित्योक्तवैलक्षण्यमाश्रित्य वा विकल्पितं परस्परविरुद्धतया कल्पितं। प्र
क्षिणोतीति। प्रकर्षेण समूलाज्ञानेन सह नाशयति अविद्यातत्कार्यद्वयगतमुक्तविभागेनात्मनि कल्पितं मिथ्यात्वाद्द्वयस्य तत्मात्मसाक्षात्कारो नाशयतीत्यर्थः॥ ३७॥

९ ननु अविद्याया अनादिकालमारभ्यासनिष्पिन्नतायास्तत्कार्यस्य च चिरकालाहितदृढवासनाभ्यो दृढमूलस्य कथं क्षणमात्रस्यापि वाक्यजन्यज्ञानस्याभ्यासादेनाऽवि
द्याकार्यस्य निवृत्तिः संभवतीत्याशंक्य एवमविरकालवृत्तित्वाद्यविद्याया निवर्त्यत्वे निमित्तं परमतेप्रागभावस्य निवर्त्यत्वात्तन्न वाविरस्थत्वादि निवर्तकत्वे किंतु सत्यत्वमनिवर्त्य
त्वे निमित्तमात्मनस्तथा दर्शनात् ज्ञानविषयत्वं च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे। अज्ञानस्य स्वविषयगोचरज्ञाननिवर्त्यत्वादविद्यातत्कार्यं चाद्यबोधात्मनिवस्तितो ऽसत्वात्
दसत्ताध्वस्तमिति तद्गोचरज्ञानस्य तत्त्वेतमेवनिवर्तते त्वंशत्वमेवेत्याशयेनाह। निसबोधेति। नित्योऽद्वयो यो बोधस्तेन परिपीडितमपहृतसत्त्वमित्यर्थः। एवंभू
तं जगद्भ्रमवाक्यजामति। अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्जाता परदवहृता कारांतःकरणावृत्तिर्ज्ञापितप्रायोगोऽतः कवलितत्स्वभावमापन्नानुहरति नश्यति। वाक्यजन्यबु
द्धिज्ञानेन निवर्त्यस्यानिर्वचनीयत्वमपेक्षते। तच्च तदधिष्ठानविदहृदयत्वकृतमित्याशयेनैव मुक्तमिति इष्टव्यमीदृश्यरसामर्थ्येन पीडितस्यागंतुकनिमित्तेनास्य कार्य

नित्यबोधपरिपीडितं जगद्भ्रमं नुदति वाक्यजामतिः॥ वासुदेव निहतं धनंजयो हंति कौरवकुलं यथा पुनः॥३९॥ सत्यमेवमनयन्त्र दुर्लभं ब्रह्मवादि
समयाद्धरिः पुनः॥ सत्ततोयदिमवाप्यकुंभवत्सत्यमेव नहि पिबसज्यते॥३९॥ सत्ततोयदिमवानविद्यते सत्यमेव सुतरांतरिक्ष्यतां॥ न
ह्यात्मकतयानसंमतं पक्षयोः कथितदूषणाद्भ्यात्॥४०॥

त्यापि बाधो दृष्टांतमाह। वासुदेवेति। कालात्मनेश्वरेणाग्रतो धनंजयोऽर्जुनः कुरवंशो विपुनर्यथा हंति। तथात्रापि उक्तं च भगवता मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्निति॥३८॥ एवं स्वमते सत्संचानंतं च सत्यमभवदिति सिद्धं तेलोकिकमसिद्धस्त्यविभागं न सज्ञानान्निवृत्तिं दर्शयित्वा परमते ऽसंसत्यासत्य
विभागो न सिध्यतीत्याह। सत्यमेवेति। हि अन्यत्र सत्यमपंचमतइतियावत्॥ कुतो दुर्लभमिति चेत् किं प्रधावसत्कमुक्तिरजनादि समाहृत्य एथ्यगतापृथगात्मे
पृथ्यात्मकमनिर्वचनीयस्य परतंगीकारादिति विकल्प्याद्यं दूषयति। सत्ततइति। सत्यमेवेति। अन्यथा तात्त्विकसत्यभेदाश्रयत्वायोगादित्यर्थः॥३९॥ द्वितीयं दूषयति
यत्वात् दूषयति। सत्ततोयदिमवेति। सत्याभिन्नस्य मृषात्वायोगात् तदपि सत्यमेव स्यात्तदभिन्नस्येतरस्य वा मृषात्वापत्तेर्द्वितीयकल्पे सत्यासत्यविभागो न स्यात् दृष्टा राम·
त्मकतया पृथगात्मतया पक्षयोः अस्य कंभिन्नाभिन्नत्वपक्षयोः एकैकपक्षोक्तदोषस्य समुच्चयेप्यज्ञतःमा भेदि सत्यर्थः। एतेनोपलक्षणादविरोधादयं पक्ष ए ९
वानुपपन्न इति भावः॥४०॥

एवं प्रमिति ततरजतादेः सर्वत्र सिद्धसत्यासत्यविभागो लौकिकः स्वपक्षेन सिध्यतीत्युक्त्वा एवमभ्युपेतरजतव्यवहारो न सिध्येदित्याह। देहवाक्येति। अग्निहोत्रादेरिति शेषः
। बुद्धेति चैत्यवंदनादेरिति शेषः। इति द्रष्टव्यं अतः पूर्वोक्तविकल्पद्वयगाढे तो ब्रह्मवादिसमयाद्बहिर्मुखः ब्रह्मवादित्वे हि रम्यत्र मुख्यमभिनिवेशो यस्य स तथा पंचाभिमानी
त्यर्थः॥४१॥ ब्रह्मवादिसमयाद्बहिर्मुख इत्यनेन न सूचितमुक्तप्रकारेण सत्यासत्यविभागं कथयितुं ब्रह्मवादी शक्नुयादित्येतद्दिङ्मात्रेति। सत्यमेव यदनन्तमिति। भवतु
भवेत् तत्र ब्रह्मवादे तत्र भेदेन सत्यासत्यकल्पनं वर्णितात तथा न द्रष्टुयितुमिति संबंधः। इतरथा मतान्तरे एवं नेति संबंधः॥४२॥ एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयस्य तत्त्व

देहवाक्यादिविषयस्य सत्यता बुद्धवाक्यविषयो मृषा भवेत्॥ इत्यनेन कथयितुं नरः क्रियाद् ब्रह्मवा
दिसमयाद्बहिर्मुखः॥४१॥ सत्यमेव यदनन्तं च भेदतः कल्पितं भवतु वर्णितात्मना॥ तत्र न द्रष्टयि
तुं हि शक्यते नेतरत्र कथितो प पत्तिभिः॥४२॥ व्यावहारिकमतो व गम्यतामानजात मपि तत्त्वतात्त्वि
कं॥ बाह्यवस्तु विषयं विरोधतोऽबुद्धबोधविधिशक्त्यसंभवात्॥४३॥ एवं न तत्त्वविनिवेदनशा
क्तिभागः संभाव्यते न धिगताधिगतेरयोगात्॥ मानान्तरस्य सकलस्य तत्त्वबुधेन बाधकत्वयोः शिरसि
वर्णयितुं न शक्यः॥४४॥ ॥

दुवितस्य व्यवहारस्य समर्थस्यापि मिथ्यात्वाज्जडबोधकप्रमाणस्येव सत्यार्थतो व्यावहारिकप्रमाणत्वमेव। ननु वेदान्तवचनादिकमबाधितानधिगतबोधनलक्षणं प्रामाण्यं वेदान्तैरेवाद ब्रह्म
परे रत्नवत्त्वादेरर्थतो बाधितविषयत्वाद्बुद्धबोधकत्वाभावाच्चेत्यवांतरस्यमेयप्रपसंहरति। व्यावहारिकमिति। व्यवहारांगमित्यर्थः। यतो बाह्यवस्तु विषयमखिलं
मानजातं न तात्विकमतो व्यावहारिकं गम्यतामिति संबंधः। अतात्विकत्वे हेतुमाह। विरोधत इति। परस्परविरोधानीति श्रुतिविरोधादित्यर्थः। अबुद्धबोधइतिच्छेदः॥
४३॥ इदानीं साधितमर्थं हेतुत्वेन मनसि निधाय तद्गुणादेन परमप्रकृतमुपसंहरति। एवमिति। सुबोधः॥४५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७० ननु विकल्पकसविकल्पकसाधारण्येनानात्मविषयप्रत्यक्षस्य मात्रस्याप्रामाण्यं वक्तुमयुक्तं यतः सत्यत्वं तावत् दनन्यत्वं भगाज्ञादादिष्य इति सूत्रे सो विकारविषयविकल्प
बुद्धेरवान्यसत्त्वं घटशरावमहादिकारणा निर्विकल्पकबुद्धेः प्रामाण्यमंगीकृतं अन्यथा घटादेर्मृदादिमात्रलोकि विरोधान्नेति केचेवसत्त्वमिलादिश्रुतिविरोधाभावेता शांत्म
नराशयमाह आरंभणादिति। निर्विकल्पस्य कास्यामात्रस्य प्रत्यक्षबुद्धिम[illegible]नुस्स्य प्रामाण्यमंगीकृत्येत्यर्थः॥ विकल्पस्य घटादिविकारस्य बुद्धेराभासत्वं मिथ्यार्थवि
षयत्वमित्यर्थः। मुनिः बादरायणः भावः आरभ्य जगन्मत्कारणनिरूपणाय प्रवृत्तो यं मुनिर्घटाद्घटादिबुद्धेरप्रामाण्यस्त्वयनुग्रहादिबुद्धौ प्रामाण्यमुवाच तद्वा
गुडजिह्विकायामस्पष्टं तेरेभावो विज्ञायते। यथा माता बालस्य हितैषिणी तमतितिक्तरसौषधं कथं पाययंतीति चेत् हरोषधं न वे जिह्वायां गुडं स्थापयिष्यामीति
प० तं प्रलोभयते वंसत्त्वादिभिरपिस्वजनुतावद्यं घटादिविकल्पबुद्धि प्रामाण्यमंगीकृतं। घटादिबुद्धेश्चकारणास्याभिर्वचनीयान्यथाभावनाभासत्वं बन्ने तयान्यथासि
इतःप्रहर्शनमतं रेखाविकारबुद्ध्याभासत्वसोपार्ययि नुमन्याव्यत्वादिति भावः॥४५॥ ननु सत्संप्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं विद्यमानोपलंभनादिस्र

आरंभणादिवचसा खलु निर्विकल्पप्रत्यक्षबुद्धिमनुसृत्य सविकल्पबुद्धेः॥ आभासतां मुनिरवाच तदाप्यनादौ विज्ञायते स्फुटतरो गुड ति
जिह्विकायां॥४५॥ सत्संप्रयोग इति जैमिनि[illegible]रुवाच यत्प्रत्यक्षता तदुभयोः सममेव विद्यात्॥ आपाततस्तदर्थयुक्तिनिपीडितं सत्
सन्मात्रसंविदितिनिश्चिनुतेतिनिर्विशंकं॥४६॥ ॥

त्रेणाजैमिनिः सविकल्पनिर्विकल्पयोरात्मानात्मविषययोः प्रत्यक्षयोः सा[illegible]
[illegible] धारणमेव लक्षणमवोचत् तत्र च सदिसर्थस्य सत्ताभिधानात्सर्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वावेदकमितितन्मतमितिविचाररायणास्यापि तद्दनु
सारेणोबादरायणो वा तात्पर्यतासां द्राक्ष्याह। सत्संप्रयोग इति। लक्षणाप्रत्यक्षस्येति शेषः। उभयोः सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः प्रत्यक्षयोरात्मानात्मविषययोर्वा आपाततो अविचा
रितमेव सममविद्यादिति संबंधः। अविचारहत्तमाह आपाततो घटादेः पृथक्सत्त्वानुभवात् कुत एवं तत्राह। आपातेति। अपाततः। युक्तिनिपीडितं युक्त्यालोचितं सत्स्वलक्षणं सन्मात्रस
संविदिति निश्चीयते निःपर्यवसानात्। सर्वप्रपंचबाधिप्रमाणसन्मात्रत्वे अथयादेः सद्रूपेण पतेस्तस्मात् ततः पृथक्सत्त्वं कल्पनीयमिति सदेव सोम्येदमित्यादिश्रुति बलादात्मैव सन्नतो जैमिनीयप्रत्यक्षलक्ष राम०
णस्वेपि विवक्षितमिति प्रपंचसत्त्वमापातरपः। वस्तुतः सत इति तद्वलाक्षणत्यायमूलं बादरायणस्वमन्यथासिद्धमिति भावः॥४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७०

किंच जैमिनीयस्यान्तरपर्यालोचनयाप्येतमेवेत्याह। तत्रापीति। अपिरवधारणे। जैमिनिः खल्वापातदृष्ट्या प्रत्यक्षमात्रस्य सत्संप्रयोगजत्वमभिधाय यदुत तत्प्र
त्यक्षमात्रं इंद्रियसंप्रयोगाद्दुष्टं न भवेदिति तद्विकल्पजातमप्रमाणमप्रसक्तं विसंवादबोधस्य वैविध्यमस्तीति संबंधः॥ नन्वेवं किंवदनुज्ञानमिति पृच्छति। किं वा तामिति। कस्मा
त्कारणादित्यर्थः। उत्तरं वदतीति। हतः जैमिनिः येन हेतुना अप्रबुद्धमर्थं बोधयति ज्ञानं। तत्त्वगामीति वदतीति संबंधः। एवं चाज्ञातार्थविषयबोधस्यैव प्रमाणत्वं तत्संमतमिति
तिप्रत्यक्षे तत्र आगमादृष्टे वा जातप्रत्यक्षलक्षणाभिधानमात्रमेनोन्यत्र यात्तत्वासंभवस्योक्तत्वादिति भावः॥४७॥ ननु जैमिनिना अप्रबुद्धार्थज्ञानं प्रमाणमिति
तिकुत्रोक्तमित्याकांक्षायामाह अत्रोच्यते इति। अथ जैमिनिर्भगवान् [illegible] मिति विभागे नाप्रबुद्धमर्थं प्रमाणविषयं कथयांबभूवेति
तिसंबंधः। ननु नैतत्स्वरेण। धर्मप्रमाणस्य चोदनाया एव ज्ञातार्थबोधकत्वात्तत्त्वावेदकत्वमात्रमुक्तं धर्मस्यैव जिज्ञास्यत्वेन प्रक्रांतत्वात् न तु परमात्मप्रमाणस्येति
न तत्रानुपक्रमादिति शंकते। अत्राहेति। अत्र श्लोकसंदेहेऽपि च निमित्तः॥४८॥ सूत्रस्य तत्त्वसूत्रे धर्मचोदनाविषयेऽनन्ता वक्ता अगोचरं तद्विद्याव्यवहारिकदृष्ट्येव

तत्रापि दुष्टं न भवेदिति परात्नु तत्त्वबोधं विवक्षति हि सत्यत्र विकल्पजातम्॥ किं कारणावरति येन सतत्वगामि विज्ञानमर्थमवबोधयदप्रबुद्धं॥४७॥ श्रो
तत्रिके हि भगवानयमप्रबुद्धमर्थं प्रमाणविषयं कथयांबभूव॥ अत्राह तत्र ननु धर्मगतं प्रमाणं तत्त्वार्थगामि कथितं न परात्मगामि॥४८॥ सत्य
मथ्याह पितस्मान्नव्यवहारदृष्टिमाश्रित्य न तत्कथितवान्प्रकृतोपयोगात्॥ दूरस्थमात्मनिरतं निगूढभावं द्वारायणमतानयनीत्यनीमः॥४९॥

मुख्यात्मतत्तया। स्वप्रकाशात्मनोऽन्यत्रासंभवादेतत् जैमिनिसंमतमेव। अथेऽनुपलब्धेतत्प्रमाणं बादरायणस्येति तस्य बादरायणसंमतत्वप्रदर्शनात्तस्यैवोक्तप्रायेणात्म
प्रमाणस्यैवानुपलब्धार्थतया तत्त्वावेदकत्वसंमतेरित्याशयेन परिहरति। सत्यमिति। पितस्मान्पित्रादिरिति सिद्धि। प्रकृतोपयोगात्। प्रस्तुतधर्मविचारोपयोगानव्य
वहारदृष्टिमाश्रित्य जैमिनिस्तत् कथितवानिति वयं मन्यामहे। कुत इत्यत आह। तद्द्वारायणेति तत्सूत्रे बादरायणमतस्यानयनात्कर्षणादिति संबंधः॥ ननु बादरायणस्यापि
चोदनायास्तत्त्वावेदनप्रामाण्यं मतमेवेति सत्यं नापितत्र दूषणमस्ति। किं तस्याहित्याशंक्याह। दूरस्थं साहितद्वति। दूरस्थं तर्हीमांसायामप्रसारितं मकरीदृतोपार्थस्तस्मि
न्निरतत्वे निगतं निरूढं चौ नस्य जैमिनेर्मुखितथा। आरंभणाधिकरणादेरिव्रविनात्मतत्त्वस्य प्रकृतिमायसमततया मध्याभावात्स्वभ
वेनन बादरायणस्य चोदनात्त्वादे दकत्वसंमत। अतो जैमिनेरपि तदुपाहरतोऽननेषु वेदभागो वचपितत्याणिकर्मसुपदेश्यात्या सामात्रेनेवतद्विधानमितिभावः॥४९॥

११ ननुआत्मावाअरेद्रष्टव्यइतिवेदांतेषुविधिश्रवणाज्जैमिनेरिवतदर्थनिरूपकत्वात्अस्यापिविचारणातात्विकप्रामाण्यमेवसंमतमस्त्वित्याशंक्याह द्रष्टव्य इति। एतद्वाक्य
मपिनविधिरित्यर्थः। किंपरंतर्हीदंवाक्यमित्याशंक्याह। विधिप्रमेयमिति। विधीयतेज्ञाप्यतेऽज्ञातोऽर्थोऽनेनेतिविधिः प्रमाणंतस्यात्मानमेवप्रमेयंतद्वाक्यं
विनियच्छतिविशेषेणनियमतीत्यर्थः। तदेवशंकापूर्वकमुपपादयति। ननुतच्छ्रवणादिना। यद्ज्ञानदेवप्रमितंप्रमाणंनज्ञायतेसर्वैः। विशेषेणतोमुमुक्षुणा
ज्ञातंचात्मतत्त्वमेवेतिनदेवप्रमाणानांविषयइत्येतद्वाक्यंदर्शयतीत्यर्थः। ननुतत्प्रत्ययात्विध्यर्थनैवतस्मात्त्वित्यान्वाक्यंनतस्यप्रथमाध्यायेऽद्वैतनिर
णत्वात्तद्वाक्यस्यनतदर्थत्वमित्याह। यस्माच्चेतिकर्तव्यतावतिकिंचिद्धीनंकर्तव्यापारस्याभिनिवेशाद्वरं। चकारेऽकरांकाविनिवृत्तये॥५०॥ ननुकथंतस्यवाक्यस्या

द्र[redacted]षुअद्वैतस्यपिविधिर्नविधिप्रमेयमात्मानमेवविनियच्छतितत्कुतश्चेत्॥ अज्ञाततत्त्वपरमात्मनएवयस्माद्यस्माच्चकर्तव्यता
वर्तिनद्दर्शनंततः॥५०॥ अर्हेकृत्यसत्त्वाच्चप्रमाणानिविवेचस्मवाच्चियतेयततस्माद्दर्शनयोग्यतांवदतिनतत्त्वोनतत्त्वांतरं॥ तस्मादात्मप
दार्थमात्रनियतंमेयत्वमेकांततोऽस्यस्याद्विवेचोवदस्त्वनुभवाद्ज्ञातज्ञातमायतः॥५१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्प्रमेयतानियामकंतेनाद्रष्टव्येतितत्रस्यविध्यर्थतायास्तत्रविरोधादित्यतआह। अर्हेऽडति। चकारात्सरतइति। ज्ञाह्येद्रष्टव्यः विधानेऽप्यर्हेइसत्त्वंचश्रोतिसूते।
अर्होऽर्थेकृत्यादिप्रत्ययमितिशेषः। यतएवंतस्माद्वत्यतामकृतप्रत्ययोनोऽप्रस्मात्प्रपात्मनोऽज्ञातत्वपुरुषार्थत्वाभ्यांदर्शनयोग्यतांवदतिनतत्त्वांतरंविधिरूप
र्थांतरमित्यर्थः। तस्माद्वाद्यादयशास्त्रचोदनातात्त्विकप्रामाण्यसंमतंकिंतुअनन्यमात्रस्यप्रमाणाविषयत्वमितिस्याद्यथेनाह। तस्मादात्मेतिद्रष्टव्यादिवचआत्माद्रष्टव्यो
पदस्तेनयावतोऽमंगंपामेयत्वमात्मपदार्थनियतमितिनिश्चित्यवदतीतिसंबंधः। ननुअज्ञाततयाघटादेरप्यनुभूयतइत्याशंक्यतद्विशिनष्टिअज्ञातमेवेतमा राम॰
नुभूयतइत्याशयेनाह। अनुभवादिति। यतोमामहंनजानामीत्यनुभवात्तमेवाज्ञातोऽनर्हतरीलाममस्याज्ञातत्वेप्रमाणाभावइत्यर्थः॥५१॥ ॥ ॥ ११

श्रीरजीसहाइ॥ गनपतजीसहाइ ॥

क्किंचसत्संप्रयोगस्त्वपर्यालोचनयापिनानात्मप्रसस्यस्यतालिकस्मात्सात्वंलभ्यतेतेनत्रहिविद्यमानोपलंभनरिसर्थस्यविद्यमानतामानंरेतुःपनीयतेनतुपर
मार्थसत्वं।यद्यपिशुक्तिरजतादेरपिविद्यमानतास्त्येवतथाप्यर्थक्रियादिविशेषयोग्यताविशिष्टंविद्यमानत्वंतत्रनास्तीतिनरूपेस्याशुक्तिकासतीतिनस्यसत्संस
प्रयोगजन्यमित्युक्तमित्याशयेनाह।रूप्यादिति।शुक्तिकादौहिबुद्धिरतिरूप्यादिभ्रममपेक्ष्यैवसत्संप्रयोगजनितेतिसंबंधः।नुशादोष्यमुभयविशेषंशुक्ति
कादिबुद्धिरनेर्दर्शयितिननुकिमिति।शुक्तिकादेरापेक्षिकमेवसत्त्वमुच्यते।परमार्थेनैवकिंनस्यात्तत्राह।तामपीति।शुक्तिकादेरपिशुक्त्यादिभिर्निषिध्यमान
त्वेनसर्वप्रपंचनिषेधावधावात्मनिसतियामतिशसातांशुक्तिकामप्यपेक्ष्यसतानिरतिशयसत्तातेनसत्संप्रयोगजनितामुपेयेतिसंबंधः।अशात्ममतेशसत्संप्र
योगजन्यत्वंपरस्तीलोकंस्यवंवजैमिनीयप्रसत्त्वलसरावलादपिनानात्मप्रमाणस्यतालिकत्वमितिश्रुतीतिभावः॥५२॥ननुसरूपशुक्तिकादेरपिसापेक्षसत्वे
नत्वात्मापिसत्तानहत्तापेक्षसत्त्वस्यवस्यादित्याशंक्याविघातत्वाद्यन्निनरस्तंतत्रोपाधिरित्याशयेनाह॥वेदांतेति।नन्वाज्ञिलेहेतुमाह।तमोविपवितमिति।तथा
रूप्यादिविभ्रममपेक्ष्यादिशुक्तिकादौसत्संप्रयोगजनितैवनत्वबुद्धिवृत्तिःतामप्यपेक्ष्यसलिसंहततसर्वभेदेसत्संप्रयोगजनितामतिरभ्युपेया॥५२॥वेदं
तवाक्यजनितांपरमात्मबुद्धिनिरपेक्षपुनस्यनकाचिद्दत्ति॥सत्संप्रयोगजनिताभुवनत्रयेपिबुद्धिस्तमेविरचितेदिजगत्समज्ञं॥५३॥धर्मेपितत्त्वम
तिरेवनुचोद्नायाःसत्वादिवस्तुनियथासनिबंधनाधीः॥अज्ञाततापिसद्दशीव्यवहारकालेतत्वावबोधसमयेननुतत्वबुद्धिः॥५४॥
वसर्वस्यात्मज्ञाननिरस्यताद्रात्मेवसन्नततोमस्त्वरस्तीत्यर्थः॥५३॥एवंधर्मेपिचोदनाप्रामाण्यंमावहारिकमेवननुतात्विकमित्याशयेनाह।धर्मेपीति।ततोभावस्यभाषात्वंत
हादिपस्याभावस्यतद्रूपंयज्ञस्तस्मिन्सत्वमितिभावोनदिवक्षितःभावाभावबस्तन्यक्षादिजन्याधीर्यथाप्रादशीस्यसमयेयवस्तुतत्त्वमभ्युपगम्याद्यवस्थायैतथाचोद
नायाश्वसकाशाद्धर्मेपितत्वमतिरेवधर्मस्वरूपमतिरेवभवतिननुधर्मस्यतावतातत्वंसिध्यतीत्यर्थः।ननुधर्मस्यब्रह्मवदज्ञातत्वात्कथंतत्प्रामाण्यस्यघटादिप्रमाणा
साम्यमित्यतआह।अज्ञाततापीति।ब्रह्मणोन्यस्याज्ञप्रकाशातयातनुत्वाज्ञाततायोगात्।घटादिनुल्येवतस्यसापीतिभावः।धर्मप्रमाणस्यापिघटादिप्रमाणानु
ल्यत्वेहेतुमाह।तत्वावबोधेति।तत्वबुद्धिःपरमार्थत्वबुद्धिःधर्मस्यनिषेधः।तत्वविचारसमयेधर्मस्यापिघटादिवत्रतत्वबुद्धिरितितत्प्रमाणयोर्नकोपिविशेषइति

१२ ननुसत्त्वसत्त्वाभवदितितावत्सत्परिणामःप्रपंचःप्रत्यते॥अथाभवदितिसंयोगात्परिणामस्यपरिणामस्यसमसत्ताकत्वइतिप्रपंचोब्रह्मवत्सत्येवेतिकथंतत्त्वमारोनतावेद
कंनभवेदित्याशंक्याप्यन्यथाभावमात्रंतत्रभवनशब्दार्थः।अन्यथाभावश्चविवर्तेप्यस्त्यन्यथासत्त्वंवाहृतंचसत्स्वमभवदितिलब्धव्यत्वोपिसत्स्यात्वनभव
नोत्पनुपपत्तेःकिंचवाचारंभणंविकारोनामधेयमित्यादिश्रुतिरपिप्रागुक्तन्यायेनविवर्तवादमाश्रित्यसत्परिणामनिवारणेनप्रसक्तादिबुद्धिविषयात्तत्त्वप
रमार्थत्वमुच्चैरपहर्तुंप्रवृत्तातद्विरोधादपिनपरिणामवादःश्रुतिसंमतइत्याशयेनाह।आरंभणादिवचनमिति।वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतिर्हिविका
रस्यघटादेःशब्दालंबनमात्रत्वमाह।मृत्तिकेत्येवसत्यमित्युक्त्वावाक्यंदोषकारणाविरूपत्वाद्वर्णकारणमात्रस्यपरत्वेसत्त्वोक्त्याप्रसक्तादिविषयीगत्यातत्त्वम
पहरतीतितेनोःघटादेरश्रुत्याविवर्तत्वमाश्रितं।सत्परिणामित्वंचनिवारितमितितद्बलादस्यारेरपिविवर्तमात्रविषयत्वसिद्धेर्नास्यारेरस्तिकथामात्रमपिसाश्रयः॥

आरंभणादिवचनंसकलंप्रपंचमसत्त्वबुद्धिविषयापहर्तुमुच्चैः॥तत्त्वंयथोदितनयेनविवर्तवादमाश्रित्यपरिणामनिवारणेन॥५५॥वाचमप्रवृत्ति
मनुसृत्यचसत्त्वकारःसिद्धांततामनयदत्रविवर्तवादं॥तत्त्वप्रकाशनविधावपहस्तयन्नारंभणादिवचनात्परमंमहात्मा॥५६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥५५॥ननुतदनन्यत्वमितिसूत्रेणसूत्रकारःकार्यस्यकारणाभेदमाह।कारणंचसत्सदितितदभिन्नंकार्यमपितथैवेतिनाहिकार्यमन्यथाभावंदर्शयतातेनपरिणामएवा
श्रितस्ततःसत्परिणामनिवारणेनैतदसंगतमितिचेत्तत्राह।वाचमप्रवृत्तिमिति।सूत्रकारोहियेनाश्रुतंश्रुतंभवतीत्यादिनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तद्वि
षयत्वोपपत्त्युपक्रममनुसृत्यारंभणशब्दादिवचनारंभणप्रमाणात्तत्त्वमाणस्यतत्त्वप्रकाशनौत्सादनशक्तिमपहस्तयन्विवर्तवादंसिद्धांततामनयदितिसं
बंधः।सूत्रकारोहितदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिहेतुंवाचारंभणादिश्रुत्यर्थमेवाह।तस्याश्चविकारस्यवाचारंभणमात्रत्वमर्थः।इत्युक्तंतच्चतदनन्यत्वंनत[redacted]
दभिन्नत्वंकिंतुपृथक्सत्ताभावएवसच्चपरिणामेवादेनुपपन्नःतत्रभेदस्यापिकार्यकारणयोःपृथक्सत्तापिसत्त्वाद्विवर्तस्यतुनततःपृथक्सत्त्वमिति
प्रतीयमानभेदस्याप्यसत्त्वमेवसूत्रकारस्यापिसंमतमितिविवर्तवादएवसिद्धांतइतिभावः॥५६॥ ॥ ॥ श्रीरामजीसहाई ॥ ॥ राम०

१२

ननुभोक्तापत्तेरितिसूत्रेस्सत्त्वेस्याद्भोक्तवदितिसमुद्रफेनवीचितरंगबुद्बुदादिविकाररूपेणब्रह्मणोऽस्यविलसनाच्चेतनाचेतनविचित्रप्रपंचात्मनानेकरसमितिदर्शित
मितितेनसमंएवंसतिविरोधःस्यादितिचेत्सत्यंविरोधःस्यादुभयस्यापितत्संमतत्वे।नचैतदपितत्संमतंभवति॥रूपयोस्तद्योगात्तत्रएकमप्युपगमवादेनेतिकथं
तत्राप्यद्वैतविरोधिपरपक्षमाहत्यस्वसिद्धांतानुकूलतयाचपूर्वंविकारवादोऽभ्युपगतइतितेनास्यसिद्धांतत्वविरोधइत्याशयेनान्याद्दिमांकार्यविषयाभ्युपगमप्र
कारस्यानुविध्यमाह।आरंभेत्यादिना।कारणात्तत्त्वादेःसकाशात्स्वतन्त्रभिन्नस्योत्पत्तेःप्रागसतःकार्यस्यसमवाय्यसमवायिनिमित्तैरोत्पत्तिरित्यारंभवादः।अणूनांमि
समुदायएवपटादिलक्षणंकार्यंनतुततःस्वतंत्रंवस्त्वंतरमितिसंहतिवादः।मृदादेरन्यथाभावोघटादिरितिविकारवादः।अतात्त्विकोऽन्यथाभावोरज्ज्वोरिवसर्पादिरिति
विवर्तवादः।तानेतान्नाश्रित्यवादिजनतातत्समरोवावरीति।अतिशयेनवरमिमुखरीभवतीतियावत्स्वावितिसंबंधः।एतन्मतभेदस्यदर्शनस्यप्रकृतमुपयोगमाह।आ
रंभसंहतिमतेऽस्मिन्नेतन्मतद्वयमुपेक्ष्यअद्वयब्रह्मणोजगत्कारणत्वादिसमन्वयस्यासंततिकभेदाश्रयारंभसंहतिपक्षोऽस्तिनविरोधशंकांपरिहर्तुंसम्मृद्गतरंगादेरिवाभे

आरंभसंहतिविकारविवर्तवादानाश्रित्यवादिजनतावमुखरीवरीति॥आरंभसंहतिमतेपरित्यज्यवादौद्वावत्रसंग्रहपरंनयतेमुनीन्द्रः॥५७॥तत्रापिपूर्व
मुपगम्यविकारवादंभोक्त्रादिसिद्धिममवतार्यविरोधमनुसे॥मावर्तनत्यमवहत्तेःपरिरक्षणायकर्मादिगोचरविधावुपयोगहेतोः॥५८॥ ॥ ॥ ॥

दैपीवद्दैनकार्यकारणाभावउपपत्तेलोकेतथार्थज्ञानादिति।नास्त्यंतमेदस्तत्त्वलासिध्यतीतिपरश्रितपरिणामवादंसिद्धांततयाविवर्तवादंचद्वयंसूत्रकृत्संग्रहपरंनयतेसंग्रहण
नीसर्थः॥५७॥ननुपरमलंनिहन्त्येपिकारवादेसंतश्चेत्तत्प्रसिद्धोप्पादक्षपक्षस्येतिकथंतस्याभ्युपगमवादस्त्वामितिचेन्नैवंविवर्तेनापितत्परिहारसंभवात्किमितितद्धितत्सं
यहरतिचेन्नारजन्मतीतिविरोधंपरिहर्तुंतस्याभ्युपगतत्वादित्युक्तमेवविवृणोति।तत्रापीति।तत्रापिविकारविवर्तयोर्मध्येविवर्तवादात्पूर्वमद्वयेजगद्योनौवेदांतसमन्वय
समभोक्तृभोग्यादिभेदाहिप्रमाणाविरोधशंकापनुसैविकारवादंपरकीयमभ्युपगम्यतद्विषयंभोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदितिसूत्रमवतार्यमुनींद्रःसूत्रकारमा
वर्ततविरोधपरिहारेऽप्रसक्तवान्नितिसंबंधः।ननुकिंविवर्तवादेनसाशंकापरिहर्तुमशक्येऽस्याशंक्यपक्रमतिंमतितेनसामुपरिहृतापिमेरापिविविक्षंप्रतिविकारवादेनैवप
रिहारःसुकरस्स्याहत्प्रवहनेविधि।लोकउरकार[illegible]रणादिनंतदर्शिनोनियमेनघटादेःप्रवृत्त्यादिव्यवहारस्यदृष्टस्यसंरक्षणात्कर्मकांडावगताग्नि
होत्राद्यनुष्ठानस्यबुद्धत्वधारिविधिनेश्चापकविधिनिषेधोपयोगाच्चाहेतोर्विकारवादमभ्युपगम्येसनेनसंबंधःतन्नहिमेराभेदस्यलाक्षोकथसिद्धभेदेननिषिध्यते।कार

पी ५

१२ ननु यथ यमुक्तत्वादप्येतत्वाच्च परिणामवाद एव सिद्धांतो स्त्वन्यथा स्वाभिमत विवर्तस्यैव प्रथमाभिधानं किं न स्यादित्यत आह। साक्षादिति। इहास्मिन् शास्त्रे विवर्तवादः
साक्षादभिमतः स्वमतिज्ञातसुदृढं तत्समन्वयोपपादकत्वादिकारस्तनैवमिति विवर्तमेव सूत्रकार आह स्म सूत्रत एव सूचयति। तत्रापि परिणामवादमुखेन का
रणयोरनन्यत्वं न भेदे निरा कृ सतत्संभवमपि भेदं निराकुर्वन् विकारवादमणुपेस्त ते। अन्यथास्त्व स्यैवोभय अप्यान्नयापारे गौरवादिकारवादस्य विवर्त पूर्व कत्वाद्वा मान्तने
मुत्मैवाथवत्वय इति समाग भ्युपगम्युपगतः अतोनतस्य प्राक्तुक्ति मात्रेणासिद्धांतत्वमित्याशयेनाह। एवमथे समानादि इति। एतदेव विवृणोति। आरंभणेति। प्रथमं प
रिणामवाद उरिकृ केसति। आरंभणादिवचनेन विवर्तवादं वक्तुं शक्नोति। नामथा कार्यकारणस्वरूपस्य प्रतीतौ तस्य मिथ्यात्व प्रतिपत्त्योगादित्यर्थः॥५९॥
लौकिक दृष्टांतेनाप्यमुमर्थमाह। आरुह्येति। यथा मासादमारुरुक्षुणा तदुपायसोपानस्य अधस्तनमधिस्थितमर्पि पद मासस्थानं अधस्तनमोपान पर्वैतिया

मासादिताभिमतमेव विवर्तवादमाह स सूत्रयति पूर्वमथ समाप्तौ॥ आरंभणादिवचनेन विवर्तवादं ग्राह्योति वक्तुमुदिते परिणामवादे॥५९॥ आरब्धम
भिमधुराभिनराधिरोढुं शक्यंति ज्ञात्मपि कारणकार्यभावं॥ उक्त्वा पुरुष परिणाति प्रतिपादनेन संप्रत्यपोहति विकारमयात्वसिद्ध्यै॥६०॥ विवर्तवादस्य
हि पूर्वभूमिर्वेदांतवादे परिणामवादः॥ व्यवस्थिते स्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवादः॥६१॥ ॥ ॥ महादेव यो वा ॥ ३॥

वतात्मास्थो परितनारमिरधिरोढुं शक्यते प्रसिद्धमिति शेषः। एवं शास्त्रमपि सादिनासंबंधः परिणाति प्रतिपादनेनमोक्षादिस्त्रेणेति शेषः। स प्रति आरंभणाधि
करणार्थः। विवर्तत्वमुत्पादनं हि कारणात्कार्यस्य भेदः। इति सत्त्व निषेध एव स्यात्सर्वं ब्रह्मणि प्रपंचभेदप्रसंगे सेव भवतीति भेदप्रसंज कपरिणामवादस्य तन्निषेध
कविवर्तवादस्य च क्रमो युज्यते। श्रुता वपि सदेव सौम्येदमित्यादिवाक्ये नारोपित प्रपंचस्य ब्रह्मणि नेति नेत्यादिना निषेधादिति भावः॥६०॥ परिणामविवर्तवादयोर्दृष्टांत साम्यं दर्शयन्नु
क्तमर्थं विशदयति। विवर्तवादस्य हीति वादद्वयात्र परिणामवादे व्यवस्थिते प्रसुक्तेसति विवर्तवादः स्वयं समायाति॥ इति भेदाभेदप्रमाणासंभेदाहिस्युर्वचितस्य वस्तुना
गम्यायेनाभ्यासेनैव तदपि निरावकृतं स्यादित्यर्थः॥६१॥

ननु कथं नु भगवत्सूत्रकार आदेयो भवतीति श्रुतिरेक विज्ञानात्सर्वविज्ञानमाक्षिपंती सुदृढेतमाक्षिप्य मरसादिदृष्टांतोपादानेन परिणामं विवक्षति। एकस्मिन्वाक्ये च पूर्वानुरोधेने
वोत्तरं नेतव्यमतस्तन्मूलं सूत्रमपि न तदर्थं किं न स्यादित्याशंक्य कथं चिति वाक्यस्य पूर्वपक्षत्वान्मुख्यस्य वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना विकारस्य
वात्ववर्णने मोपपद्यमानतया च न विकारवादस्य प्रथमं श्रवणेपि समत्वं किं तु उक्तविधया विवर्तत्वमुत्पादनहेतुतया पूर्वपक्षतया च श्रुतिसूत्रकाराभ्यां प्रथमं तदुक्त
मिति दृष्टांतांतरेणाह। उपायमिति। आतिष्ठति। अनुतिष्ठति करोतीति यावत्। उपेयं फलं जनता जनसमूहः॥६२॥ कस्य तर्हि विकारवादः संमतो यदसावभ्युपगतस्तु यत
इत्याशंक्य प्रागुक्तारंभादिमतनाम भ्युपगतस्तनाह। आरंभवाद इति। कणभक्षो वैशेषिकः। तदि ष्ठ इत्यर्थः। भदंतो बौद्धः। सांख्यः कपिलः आदिपदात्संतंजलिः॥६३॥ विकारवादस्य
स्वीयमतत्वकीर्तनफलमाह। विकारवादमिति। उपत्य वादेन। अभ्युपगमसिद्धांतेनेत्यर्थः। अन्यत्स्पष्टं॥६४॥ ननु कारणास्वरूपान्तरापत्तिः परिणामो यथा मृदो घटाघात्म
उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चैरुपेयमाप्तुं जनता यथैव॥ श्रुतिर्मुनींद्रश्च विवर्तसिद्ध्यै विकारवादं वदतस्तथैव॥६२॥ आरंभवादः कणभक्ष पक्षः संघात
वादस्तु भदंत पक्षः॥ सांख्यादिपक्षः परिणामवादो वेदांतपक्षस्तु विवर्तवादः॥६३॥ विकारवादं कपिलादिपक्षमुपेत्य वादेन तु सूत्रकारः॥ श्रुतिश्च
संजल्पति पूर्वभूमौ स्थित्वा विवर्तप्रतिपादनाय॥६४॥ अभेदिनः सावयवस्य सत्त्वविचित्ररूपां तु दर्शकत्वं॥ वदंति धीराः परिणाममस्या वसुंधराया इव सत्त्वरूपं॥६५॥
तासोच विवर्तप्यस्ति रज्वादेः सर्पाद्यात्मना दर्शनात्कथं तयोर्भेद इत्याशंक्य विवर्तविलक्षणं परिणामस्वरूपमाह। अभेदिन इति हेतुगर्भं विशेषणं। एतच्चारंभवादवैलक्षण्यार्थमु
क्तं। एकस्मात्कत्वानंगीकारात् आरंभकयोर्भेदाच्च सावयवस्येति। ब्रह्मविवर्तवैलक्षण्याय सत्वादयो हि गुणाः प्रधानावयवास्तथा परस्परसंसर्गादेकस्य प्रधानमिथ्याभेदि
नः सावयवस्य युक्तं। एवं यथा कारणां तथा महदादेरपि परिणामिनः स्वरूपं द्रष्टव्यं निरवयवस्य परिणामो न संभवति। लोके तथा दर्शनादिति भिन्नदृष्टांतं विसंगतिकार्यत्व
रूपतोपि शुक्तिरजतवादनवयवस्युक्तं। विचित्रेति। तत्त्वस्वरूपकीर्तनं विवर्तपरिणामयोरुभयत्र समत्वात् रूपांतरेति संख्यातव्याहृत्यर्थं। संघातस्य संहन्यमानरूपांतरत्वाभा
वात्। अथ वा भेदिन इत्यनेन संघातस्यापि व्यावृत्तिः॥ संहतत्वाभेदत्वा रदर्शकत्वमितिनत अयमाणां विधायं कारणास्वनातिरिक्तकार्यात्मत्वं परिणामः सावयवस्य स
तः कार्याणि नंवेति तद्दृष्टांतं दृष्टं। धीरा इति विरुद्धतत्वयोस्तत्वतो भेदासंभवापत्त्वेवधाध्यस्तत्वयति। न दृष्टं हरति। वसुंधराया इति॥६५॥ ॥ ॥ ॥

७ विवर्तस्यविकाराद्भ्यावृत्तं स्वरूपमाह। अभेदिनो निर्विकृते रिति। निर्विकृतेरित्यनेन पूर्वरूपपरित्यागलक्षणोविकारो निषिध्यते। अनेकेति च ब्रह्मविवर्तो भिप्रायमम न्तरमिव भाति। इह सिद्धेनेकाराणस्य पूर्वरूपापरित्यागेनाभिन्नरूपान्तरं। अतात्त्विकरूपान्तर मिदमेवाविवर्त वादइतिविवक्षितं। परिणामेआरंभे च प्रसंगवारणाय पूर्वरूपेत्यादि। इहाहरतितरंगेति॥ ६६॥ एवंप्रसंगागतं विवारं समाप्य श्रुतिर्भिन्नी इव विवर्तसिद्धे विकारवादं च तत्तत्स्थे वेत्यनेनयाश्रुतिरभ्युपगम्यपरिणामं वदती उक्तं। तत्रापातदृष्ट्या सृष्टिविषयाश्रुतिःसेत्यभिप्रेत्याह। अहं यतामेयेति। बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतेरयमर्थोनुवादः। अहं स्वयं प्रपंचात्मनाप्रजायेय अतो बहु स्यामितियोजना। अहमिति वस्तुतो मलकारणस्योक्तिः विकारमिथ्यात्वमथ बुध्वा गीति। अथ संपर्थान्तरेण दर्शयतोहितं रूपं तेजसमसृजत यद्युक्तं तदेवायद्युक्तमेतदन्न स्यापाणस्त्रेरश्मित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यमित्यस्याद्वेर्मिथ्यात्वं बुध्वागात्। श्रुति विवर्तवादमाभिनापयाणी नवतीत्यत्र परिणाममेवातकामवादिपं परिणामश्रुतिरितिपरस्य भ्रान्तिरेव। नचसतएव हि रूपपूर्वकं कार्यात्मनाजनिष्ठवराणं यंपरिणामइतिवाच्यं। विवर्तत्वेपि तदुपपत्ते। सत्संवातांततं यस्यसमभवदगुण आर अभेदिनोनिर्विकृतेरनेकसद्यासस्यरूपान्तरदर्शनं। विवर्तशब्दार्थइह हि सिद्धस्तरंगभेदादिवदंडभेदः॥ ६६॥ अहं प्रजायेय बहु स्यां स्यामित्यादिनापरिणामु क्ता। विकारमिथ्यात्वमथबुध्वाविवर्तवादं श्रुतिरानिनाय॥ ६७॥ मायाश्रुतिस्मृतिवचः सकलं तथा च वस्तुत्वमर्दनपरं घटते विवर्ते। सर्वस्य कारणविकारवि भागभाजः शागाद्वतस्य परमार्थतया मतीतेः॥ ६८॥

य अथयोगानुपपत्तेः जगतइति विवर्तेपि नकुवत्राणसतत नतन्त्रविकारमिथ्यात्वप्रतिपादनात्संप्रधाकारेणानसेवयंसृष्टिश्रुतिरम्यधानादेकवाक्यतायोगादितिग्रंथकारः परं नतिम भिन्नपरिणाममुक्तेस्यदोषदतएवविक्षिहं तंनियंधेनीकथनुभगवदस्माधा श्रुतिः पूर्वपक्षतया परिणामपरेस्यवोबामतस्मात्तेवाऽवरुद्धस्था॥ ६७॥ एवंप्रारंभेपि सृष्टिश्रु तिपूर्वैनैवाक्यपर्यालोचनया विवर्तवादएवप्रामाणिकइत्युक्तमिदानीमेतत्फलमेवं स न्निसर्वाप मायामपत्यादिप्रपंचस्य तुच्छतः श्रुत्यादिवचनस्यप्रामाणपमुपप
य न्नमवतीत्याह। मायाश्रुतीति। इंद्रो मायाभिः पुरुरूपईयतेमायांतु प्रकृतिं विद्यात् ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः तदेवार्थस्वरूपेणभ्रांति दर्शनतः स्थितमित्यादिमाया श्रुतिस्मृतिवचनं सकलमसन्नः इत्यर्थः। तथाच विवर्तवादे भ्रमितेसतिसन्नद्य स्वरसादिप्रतीतिबलात्स्थाणविचारदृशायांपरमार्थतयादृतस्य कारणविकारविभागभाजः का रणात्मनाविभक्तस्य सर्वस्य प्रपंचस्य वस्तुत्वमर्दनपरं सकलं मायाश्रुतिस्मृतिवचो घटतइति पक्षयोरितराणेन सर्वसिद्धाद्युक्त॥ ६८॥ ॥ ॥ ॥ राम० २५

किंचतयोः संघातारम्भवादयोर्युक्तस्य सहतया सृष्टकारेणानिरस्तत्वाद्पितत्त्वजिज्ञासुना तोद्वरतो। वर्जनीयाविसभिनेसलकलसिद्धेः परित्यक्तत्वात्संघातवादं प्रथमं दूष यति। संघातवादमिति। उपगम्यमानस्य संहन्तुः सहस्रमानानामेलकस्याभावः॥ एतदुक्तं भवति। सौत्रान्तिकवैभाषिकाभ्यां हि बुद्धशिष्याभ्यां बाह्याभ्यन्तरपदार्थाः क्षणि काः सतः सत्यभ्युपगतास्तत्र भूतभौतिकपृथिव्यादिचतुष्टयं भौतिकरूपादिव सुरादिवाह्यं तभौतिकंचावेदरत्ते हो रस्येरणस्वभावानां सद्भूरेव कार्यजनकतया क्षणिकानांबहुविधपरमा णूनां संघातरूपेणेति तु [illegible] वैशेषिकाणामिवततोमेतदार बोध्येतत्रखरः पृथिवीपरमाणुः स्नेहो वो प्रसिद्धोऽईरणो वायुः तथारूप विज्ञानवेदनासंस्कारसंज्ञिता नाचपंचस्कन्धानामपरश्राध्यात्मिकः संघातः सकलः लोकयात्रावह इत्युपन्तरएमिरूप्यंत इति तत्र सालसविषया संज्ञिदृष्यातिरूपस्कंधः अहमित्याकारेणीरूपादि विषयवाज्ञानं विज्ञानस्कंधः चित्तस्य प्रियाप्रियानुभवात्मक विषयवेदनेनस्वस्तु वेदनादुःखितविशेषावस्थाजायतेसोवेदनास्कन्धः सविकल्पकं प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कंध इति। तदिदमनुपपन्नं। समुदायिनामचेतनत्वेन स्वतः समुदायायोगात्। लोके चेतनव्यापारं विनाः संघातवादमभ्युपगम्यमानस्य पक्षे संहन्त्रभावइतिसत्यहारहेयं॥ स्थायीभदंतसमवेत न्निरुक्तिः स्वसंघातसंजननशक्तिसमन्वितोस्ति॥ ६९॥ ॥ ॥
चेतनेनपुनरदर्शनाचानुमतेपिचित्तं चेतनमस्तितज्ञात्वा संयोजयिष्यतीति चेन्न। शरीरसंघातोत्पत्तेः पूर्वं तत्सद्भावत्वायोगात्। अन्वालयविज्ञानमहंकारस्पदं तरे नलमकलस्यवहारे कारणमितिचेन्न। तस्यापि विषयविज्ञानादन्तरं योगात् विषयविज्ञानं च न संघातं विनेत्युक्तं। किंचालयविज्ञानं स्थायिचेन्नान्यानान्तरेणासन्नलक्षवस्त्ता त्सत्क्षणिकत्वेनापि कथं संघाताजननीयः न पूर्वच्छाधीनप्रयत्नवत्त्वेतनाधिष्ठितकायव्यापारेणाहि कुलालादयपकेनापरस्यजोजयंति(मियोजयंति चानि नामीनां च। कथमप्याणामेवकार्यकारणभावोलोकेसिद्धइति कथं क्षणिकात्मनित्त्वं इत्यतः स्यात् एवं क्रियाविभागादयश्रवणान्तकक्षणस्थायिन एवैकस्यापरेणसंयो गः संभवतीति नक्षणिकानाम। तत्रनामगोमयसंबंधोपि सिध्येत्। यत्तु सहकारेवकार्यजनकत्वादणानक्षणिकत्वमितितन्न। क्षणसिद्धेरेवस्यापिसहकारिसमवधानक्षणेनाक कार्यजनकत्वस्यलोकेनुभवात् तोसंततमयुक्तएवायंपक्षइति। समुदायहेतुकेपितरआक्षिपितिसूत्रेपारतंत्र्यादोषसूत्रकारआहेति। संहत्रभावमेवहा। स्थायीति। ऊक रीत्याज्ञानाद्यनेकक्षणस्थायी संघातजननशक्तिसमन्वितो भवतीति बौधमतं सनसिध्येदित्यर्थः॥ ६९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५ वैशेषिकास्तत्स्वमनीषाविलसितानन्यानुजन्मत्वात्तपापाः॥ ४ तंतवो हि पटसमानजातीयानेकसंवलिताः एव पटमारभंते एवं दिग्भ्यश्च सर्वत्र कार्यद्रव्यदर्शनात्। कारणा
तगुणाश्च सजातीयान् कार्यगुणानारभंते तनुरूपादीनां दर्शनात्। कार्यगतमहत्त्वं च कारणगतबहुत्वमहत्परिमाण[redacted] दृढसंयोगारब्धानूनाधिकसंख्यतंत्वारब्ध
योः पटयोः समसंख्यादिमतस्स्थूलसूक्ष्मतंत्वारब्धयोः शिथिलाशिथिलसंयोगवत्तूलपिंडारब्धपिंडयोश्च महत्त्वविशेषस्य कारणानुकत्वात्। एवं कार्यपरिणाम
तत्त्वं परिमाणो[redacted] पकर्षपर्यवसानभूमयः परमाणवः सिध्यंति। द्व्यणुककारणमेव द्व्यणुकपरिमाणो वा परमाणु द्वित्वसमवायिकारणं। त्र्यणुकपरि
माणं तु द्व्यणुकबहुत्वमिति। तस्य क्रिया। एवं च कथमद्वितीयास्यरममहतश्च तन्मात्रापरिच्छिन्नजडवियदादिकार्यद्रव्यस्योत्पत्तिरिति परमार्थपर्यवसितकृतपारूपप
ति। आरंभवादमिति नितरीयप्रयुक्तेवैशेषिकस्य कारणगुणारंभकत्वविषयप्रयुक्तस्त्वक्रियामनुसरन्नेव तत्प्रक्रियैव वैशेषिकं प्रतिसूत्रकारो व्यभिचारमाहेत्यर्थः। तत्र

आरंभवादमुपगम्य तदीयप्रयुक्तेन तत्प्रक्रियामनुसरन्नव्यभिचारमाह॥ वैशेषिकं प्रति महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्यामित्यस्य प्रसंगं दर्शयति॥७०॥

क्रियायां व्यभिचारं दर्शयन्नेव स्वमते अविरोधपरं सूत्रमर्थतः पठति। महद्वदिति। किं कारणगुणानामविशेषेण कार्ये समानजातीयगुणारंभकत्वं। किं वा तद्विशेषगु
णानामित्यर्थः। विभुरूपादिमद्द्रव्यमारंभकावयवरूपादीनद्भावात् विज्ञो बहुगुणत्वान्निरूपयस्यद्देदर्शितत्वाज्ञानाप्याद्यः। द्व्यणुके त्र्यणुकस्य महत्त्वारंभ इति गा
वैशेषिकैरभ्युपगमान्न चतत्रसमवायिगतं परिमाणं सजातीयं तदारभमाणेतद्दृष्टं तेन नेत्यस्मापि जडजगत्कारणस्यानुत्पन्नत्वतद्वैतमीतरमिति यात्रा उपपादनीयं। किं
चतानि द्व्यणुकानि ह्रस्वानीति वैशेषिकसंमतं त्र्यणुकं च दीर्घमिति। एवं च यथा कारणगतं ह्रस्वपरिमाणं त्र्यणुके स्वसमानपरिमाणं न जनयति तद्वत्
दं ब्रह्मजडं न जनयिष्यतीत्यपि योऽभिसन्नेनएतदर्थं न महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्यामिति सूत्रेणाव्यभिचारमाहेति संबंधः। एतच्च चकारार्थेन सूचितं वाशब्देन
सूचितं। परमाणुपारिमांडल्यस्य द्व्यणुके सजातीयानारंभकत्ववदित्येतदुपलक्षणमिति द्रष्टव्यं॥७०॥ ॥ ॥ ॥ राम॰
२५

तु

महद्दिसादिवित्प्रगोति। ह्रस्वारब्धमिति। त्र्यणुकं हि दीर्घह्रस्वेभ्यो द्व्यणुकेभ्यो आरब्धं तद्वदेतदेव महदणुभिः द्व्यणुकैरारब्धं न चापि त्र्यणुकं ह्रस्वहस्तेनमवदिनाश्च तद्गणु
वदणुस्तद्गामणुपरिमाणान्न परमाणुद्व्यणुकयोः परिमाणं द्व्यणुकत्र्यणुकगतपरिमाणारंभकसामग्र्यां सत्यामेव मेनश्चंसंमतमेति वदीमित्यादिना। ननु
परमाणु द्व्यणुकयोः द्व्यणुकत्र्यणुकगतपरिमाणारंभकसामग्र्यंतरसत्त्वान्न तत्सा रिमांडल्यादि द्व्यणुकादौ सजातीयं नारभत इति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सं
भवात्। अणुत्वादिसामग्रीमात्रबलं कथनं तु तथात्वमुपगमायत्तमिति भावः। नच। अस्माकं अतएव जडमिथ्यादितं जाप्रविशिष्टमित्यर्थः॥७१॥ सूत्रस्थवाशब्द
समुच्चितं व्यभिचारं दर्शयन् द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाण्योस्तदभिमतं कारणमाह। ह्रस्वाणुत्वेरिति। द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वे इत्यर्थः। कारणद्वित्वहेतोः परमाणुस
मवेतद्वित्वाहेतोः जाते भवतः नैते पारिमांडल्याद्धेतोरिति पारिमांडल्यस्य परमाणुपरिमाणस्यानारंभकत्वांगीकारात् न द्व्यणुकस्यापि परिमंडलत्वापन्ने
रिति हितैव्यमतमेवं दीर्घद्रव्येत्र्यणुके च दीर्घत्वं च महत्त्वं तेद्व्यणुकगतबहुत्वादेव हेतोर्जाते इत्यपि नैवामतं तथा च कुतस्त्वदुक्तो नियम इति भावः॥७२॥

ह्रस्वारब्धं त्र्यणुकमणुभिस्तद्वदारब्धमेतद्वत्सनोतन्नवरणुवत्संमतं नदृष्टं तत्। सर्वकार्यगतमहत्त्वं न शब्दतो स्यान्निश्चितंनोज डिमद्यदि
तं युक्तमिसाच वशे॥७१॥ ह्रस्वाणुत्वे कारणद्वित्वहेतो जाते नैते पारिमांडल्यहेतोः॥ दीर्घत्वं यद्वा दीर्घे महत्त्वं द्व्येते द्वेकारणत्रित्वहेतोः॥७२॥
द्व्यणुकस्य जन्म परमाणुगुणात्परिमंडलादिति कणादमतं। द्व्यणुकत्र्यणुकजन्म पुनर्नियमं न कश्चन पश्यतीवदतीति॥७३॥ ॥ ॥
किंचैकत्राभ्युपेतममन्यत्राभ्युपगंतव्यमिति नतेषाम्यायस्तिनियमः। तथा सति हि परमाणुवादिव द्व्यणुकं द्व्यणुकद्वयादपि किंचित्कार्यं स्यान्न च रूप एवं वस्त्रादिसारंभेष्यपि
द्व्यणुकद्वयमारंभकं नेति वाच्यं। द्वित्वसंख्या हि परमाणुगतास्वाश्रयपरिमाणादधिकपरिमाणारंभत इति त्वन्मते एवं च द्व्यणुकद्वित्वनाद्व्यानेन परिमाणमारभेत
तत्रापि महत्त्वमेव स्यान्न हि द्व्यणुकपरिमाणादधिकपरिमाणमहत्त्वादन्यत्संभवति। एवमपि यदि कारणबहुत्वमेव कार्ये महत्त्वारंभकमिति नरीयो नियमः स्या
त्तर्हि तन्नस्यान्न्यचमोऽसि द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणादतिरिक्तार्थे परिमाणे नेरपि कारणसंख्याविशेषनियमानामुपगमात्तत्राद्वैतवादेऽप्येवं न स्यादित्याश
येनाह। त्र्यणुकस्य जन्मेति। परिमंडलादिति परमाणुविशेषणात् द्वित्वारब्धं परिमाणं तदधिकमिति न मते प्रसिद्धं दृष्टं चेत्तदिति द्रष्टव्यं। त्र्यणुकं न नोति
नाधिकणादमतमित्यनुबंजनीयं पुनःपश्चान्नतोऽन्यत्र कार्यपरिमाणाणुकरूपवस्तुतो वैशेषिकैः॥ एवं च मनुरूपादिसाम्येन ब्रह्मचेतनमस्मत्कार्यं सजातीयारंभक

अ·२

२६ तस्माद्वैशेषिकैः कारणगुणारंभकत्वविषयनियमेन । ह्रस्वकारणत्वादः महत्से ह्रस्वशक्यत्वात्सापेनाह – अणुकमणुकेनि कारणाभावयोगुणारंभितसंबंधः [redacted]
गुणात्परिमाणं । नद्यासमितवाकिंस्यान्नदाह । नदैव ह्रस्वेनोत्पन्नस्त्रिसमवायिनी भवः जं कुम्भितः मः महद्वेतनकारणत्वं नदासेपं निरत ह्रस्ववर्यं समर्थ वितुं सम
र्थयिस्य धीः ॥ ७४ ॥ यत्पुनर्वैशेषिकैः ह्रस्वकारणता महद्दीर्घादयो रप्यपरिमाणमतत्रापि कारणपरिमाणादेव कार्यपरिमाणारंभं ब्रूयान्नत्राह । यदि कारणेति । गुणान्तरपरि
माणगुणान्तरपरिमाणास्य सजातीयपरिमाणारंभकत्वनियमेन ह्यणुकत्र्यणुकयोरपि पारिमांडल्यमेव स्यात् न तु तत्परिमाणोत्तनतोऽतिशयः स्यादणुत ह्यणुकादे
रप्यनीदृशतापत्तिः । निरपरिमाणस्यानारंभकत्वनियमोऽपि नदीयो विरुध्येत । वस्तुतस्तु ह्यणुकादिकल्पने वनिष्ठमाणं । न च ह्यणुकादि[redacted]मसिद्धे
तासिध्यतिः अमहत्वात्तत्रानुत्पन्नकार्यद्रव्यावयवजन्यमहत्वाधिकरणत्वात् पटवदिति ह्यणुकसिद्धे तत्कारणतया परमाणुरपि सिध्यतीति चेन्न । अप्रयोजकत्वा
महत्वांशानर्थक्याच्च । तस्य ह्यणुचम्माद्रसर्थत्वित्याभासाश्रयात् । ननु अणुकस्य कार्यद्रव्यत्वेन तन्मूनपरिमाणकारणासिद्धेः तस्यानीदृगस्याम ह्यस्वादणु द्रव्यतावसि
द्ध तद्दिसावयवं तर्हि सिद्धमेव ह्यणुकमथानिरवयवं तर्हि परमाणवः सिद्धाः । तथापि तनुद्रव्य न ह्यस्यमपि किंचिद्दृश्यं जनयेदिति तद्देवह्यणुकं सिध्यतीति ह्यणुकप
ह्यणुकत्र्यणुक व्यपाश्रयं परिमाणाप्रतिकारणाश्रय ॥ ७४ ॥ नतु कारणामि छानेगुणस्तरवदृश्यवयंनिगीयवः ॥ ७४ ॥ यदि कारणासंख्याया गुणा ह्यणुकादेः परि
णाम एवा ४ सिद्धिरितिचेद्वृद्धत्वेव्यत्तसंभावनात्तत्तानुपमाणविनान सिध्यतीति । व्यणुके कार्य ह्यणुत्वे मानामिधानिति । ह्यणुकादिसमाश्रयेनतत्परिमाणोऽतिशयोऽविरुध्यते ७५ ॥
त्वं चासिद्धमिति केचित् । अस्मन्मते तु यद्यपि नासिद्धं तथाप्यप्रयोजकं यामन्त्राकाशः संमूतं इत्युपक्रम्य । अत्रः पृथिवीतिश्रुता परमावयवपरिच्छिन्नायाः एकस्याः पृथिव्या सत्ता
स्योपपत्तेः । नवैवं सर्वत्रतदुपलंभापत्तिः । घटस्यावयविऽनद्रव्यकपालादिषु तद्विकारेषु तस्मात् स्वयं अनुमानत्वात् । न हि घटत्वाद्यात्मना मन्नोपलभ्यते । न च पृथक्कार्यं नास्तीति तत्रापि
साविद्यते चेत्कथं नानुभूयते तन्न चेत्कथं सैकास्यादिति वाच्यं । तत्र सत्वेऽपि [redacted] तस्मात् रूपभिन्नतया तद्वदनुपलं
भसंभवात्कार्यमिनत्स्यादिद्वित्ववद्यवहारानुरोधेनाद पृथिवीमिनोद्भूतसंभवेनतदात्मनैवतस्याः यतस्तत्वानुरोधामपि अणुको पारतन्त्रनोद्भूतरुपादेःप्रमाणाभावात् । अन्यथा तस्यैवलाघ
वेन प्रसज्यमनिमित्तत्वाद्ह्यणुकादेरपि प्रसक्तत्वापत्तेः । अणुकाद्यवरद्रव्यवशादुद्भूतरूपादिमत्विमिति । दूरपतेति यथासावमहाः रक्षेपि घटादेरणाकाशो दिसं । अणुक
कारणोकत्वानंगीकारेवानंतह्यणुकान्यनंताश्रय परमाणवः तत्र च पृथिवीत्वमेकजातिरिसनेककस्मानागोरवमसंगात् । अस्मन्मते तु प्रकृतिरेकैवसर्वदृकारानुगतामह राम०
णवंद्रसादिबुध्यालंबनमितिसेवसामान्यमिस्युच्यते न ततः पृथिवीत्वमसिद्धिः । सर्वमुको प्राकृतेयाप्रलयेन हि तत्त्वे किं विद्यमानमस्थियेनतदानीमसत्याः पृथिव्यास्तदृशाः १६

येत । मनुतधर्मितां विना धर्मासंभवेन तदानीं तदभावश्चापरमाणवादेरपि विमतस्य तदा सत्वासंभवात् । स देवसोम्येत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । एतेनाकाशादिकमपि व्याख्यातं
। ननु अणुककारणस्यानत्र द्रव्यनानुरोधेन तदसत्परिमाणत्वमनेकत्वं चेति कथमेतदिति चेन्न पत्कारणं तन्महदिति तत्वातदवगतनियमस्याप्तः पृथिवीतिश्रुते कत्व
सामर्थ्याद्वगतमहत्वानुरोधिनोवलवत्वात् तद्विरोधिनः कार्यस्य दृश्यत्वनियमस्य बाधितत्वात् तत एवानेकारब्धत्वमपि नत्रायमनुक्तीत्याणुकेऽसंभवात् ।
किंच लोकेसमुद्रावयविनः एकस्मादतिसूक्ष्माद् बुद्बुदादेः उत्पत्ते । तन्मते च दीर्घेभ्यस्तंतुभ्योह्रस्व उपटो भवति । दीर्घादिकमा दपि सूत्रारत्न मिश्र सूक्ष्मं लोकशास्त्र
सिद्धं । अस्मन्मते तु विवर्त एवेतिनकोपिनियमः । अपि च माकूत्सरसहस्वसामग्री तो जायमानं यथानेककारणसमवेतं तथैकस्मिन्नपि तत्समवायेऽकिंबाधकं
। अनेकत्र ततसमवायदर्शनस्यसावयवसमवायस्त्वनितुसत्वात् । अनेकावयवत्वसावयवसत्वयोरविरोधात् सहकारिसन्निधिक्रमेणैकस्मादप्युपादानाद
मकार्योपपत्तेः । तन्नारम्भवाद्दृष्टानुसारेण तर्कयितुं न किंचिदवद्यं । किंच निरवयवपरमाणुसंयोगासंभवादपि न तेषां कारणताभवेत् । न हि विभिन्नादृष्टाः तेजगडाय
येषु ४ । संयोगश्चाव्याप्यवृत्तिरेवलोके समधिगतः । न हि कुत्रादेर्व्याप्त्वं तद्देशासंयोग ४ तस्य परमाणोगस्त्यमपि व्याप्तौ तिः । न च निरवयवसंयोगः साश्रयव्याप्त्या
त दितिवाच्यं । यथा सति कर्णशष्कुलीसंयोगो गगनमात्रवृत्तीति तन्मात्रश्रोत्रं सर्वदेशस्थानपि शब्दानुपलंभयेत् । परमाणुसंयोगस्यापरपरमाणुव्यापनेच प
रमाणुद्वयमेकपरमाणुमात्रंस्यादिति न तत्कार्यपरिमाणोपचयो भवेत् । अप्रमाणवर्तने च संयोगस्य निरवयवेन संभ वतीति विलेधादिसम्भवोपपादितं ।
एवं कार्यस्य प्रागसतोरसत्वेन उत्पत्त्याद्यविशेषाद्दुःसङ्गतिर्नस्यात् प्रागभावप्रतियोगित्वादिति हि शेषणं तान् शशशृंगातोनुपपन्नं । धर्मकाले विद्यमानस्यैव धर्मिणो धि
करणत्वेन यत्रकत्वाभिमताधिकरणमितिदुवाच्यभावितमत्र । एवमसतः कारणावैशेषसंबन्धान्तरासंभवादपि न तदर्थं कारणविशेषमपेक्षारम्भवृत्तिरुपपन्नेसा
रंभवादोनुपपन्नएवेति भावः ७५ ॥ ॥ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॥

स॰ अ॰२

१७ आस्तां तर्हि परिणामवादः॥ तत्र बहुच्छिद्रं इति प्रसक्तप्रमाणाभ्यां च्छिद्रयोरत्यंतभेदे गवाश्वयोरिव सामानाधिकरण्यप्रतीत्यनुपपत्तेः॥ एवमत्यंताभेदेऽपि न हि म
वति घटो घट इति धीस्तस्मात्कार्यकारणयोर्भेदाभेदस्तत्त्वं इति परिणामवादः प्रामाणिक इति तत्राह परिणामवादमिति। यथा संघातादिवादस्यासंभवमुक्तवांस्तथा त
था। रचनानुपपत्तेश्चानुमानमित्यादिना॥ सत्त्वेऽपि परिणामवादेऽपि रचनाद्यसंभवमुनिरुक्तवानित्यर्थः॥ रचना कार्यगतावयवविन्यासः आदिपदेन कार्योत्पादनादिर्ले
ह्यताप्रवृत्त्यादिर्गृह्यते॥ कुलालमते रचनाद्यसंभवस्तत्राह परमेश्वरमिति। लोके हि कुलालादिभिन्नतत्त्वैर्मृदादि परिणामयति। सांख्यमतेन जगत्परिणामकर्ता परमेश्व
रो नास्तीति कथं लौकिकन्यायसिद्धं परमेश्वरं विना जडरूपकस्य प्रधानस्य जगत्परिणामो घटेत। न हि जीवा अल्पशक्तिमन्तः परिणामयितारः निर्विशेषचैतन्यमात्रतया दासीनत्वात्॥
म६ किंचिदपि वस्तुस्वयमेव परिणाममुभयसंप्रतिपन्नमिति। अतएव वादोऽनुपपन्न एव घटादेः कार्यस्य वस्तुतो मृदादिकारणाभेदे मृदादिवत्कुलालादिव्यापारात्पूर्व कुतो
विकिमिति नोपलभ्यते। कुलालादिव्यापारो वा किमर्थः। ननु मृदादिगतपिंडावस्थयावरणात्सद्विद्यमानोऽपि घटादिर्नानुभूयते। आवरणभंगार्थं च कुलालादिव्यापार

परिणामवादमुपगम्य तथा रचनाद्यसंभवमुक्तवान्मुनिः॥ परमेश्वरं न हि विना घटते जडरूपकस्य परिणाम इति॥१६॥ ॥ ॥ ॥

इति चेन्न। सर्वस्यापि तत्कार्यस्य सर्वदा तत्कारणात्मना सत्त्वेन सर्वं सर्वस्यावरकमिति तदा किमपि नानुभूयेत यत्कपालावा घटादेः स्थिरस्य स्यात्तत आवरणस्थायां विशेषः
पिंडावावरणभंगोऽपि व्यापारसत्त्वे वजन्मतदनित्यत्वं कुलालादिव्यापारेण। असंबद्धे इस्ततोऽप्युत्पन्नो घटादिरपि नष्टेव भवितुमर्हतीति किं प्राक्सत्त्वकल्पनया। ननु मृद्घट इति
प्रतीयमानयोर्भेदाभेदयोरिति तन्न तयोः परस्पराभावरूपयोरेकत्रैकदानुपपत्तेर्न वा प्रतीयमानाभेदस्याभावः क्वचिदनुभवतीति अनुभेदो नाम्नः किंतु व्याप्तं तद्घटादिस्वरूपमे
वा अभेदस्तु घटपटादौ सर्वत्रानुगता पृथिवीति पृथिव्यात्मना घटपटाद्यभिन्नौ घटपटाद्यात्मना भिन्नाविति भेदाभेदव्यवहार इति चेद्द्रव्यत्वेन सर्वत्र पृथिव्येकाघटादेस्तस्या अभे
द एव चेद्द्रव्यादिमपि तमेव समर्थितं स्यात्तथा च व्यावृत्तानेर्घटादेः सत्तासत्ताद्यभिन्नत्वे घटादेरेवास्थितत्वात् अभेदे तु तस्याः अनुसंधेरुपलंभप्रसंग इति घोनानिवर्तेत॥ स
र्वस्य पृथिव्यात्मनैव घटाद्यात्मनापि भेदः स्याद्घटाद्यभिन्नपृथिव्यभिन्नत्वाद्घटादेः। तयोर्भेदाभेद इति चेत्तस्यैव दूनीदुर्निरूपत्वात्तस्माद्भेदाभिन्नाभिन्नत्वस्त। एवं
च कारणाभिन्नकार्यस्य कारणातिरिक्तसत्ताऽप्रमत्वमेव कारणतादात्म्यं तदेव च मृद्घट इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीत्यालंबनमिति विवर्तवाद एव प्रमाणसिद्धो न वास राम॰ १७
तरमिति भावः॥१६॥

ननु आरंभादिपक्षत्रयकर्तुः सूत्रकारस्य किं सर्वत्राविशिष्ट एवाशयः किं वा क्वचिद्विशेषोऽप्यस्तीति जिज्ञासायामाह। क्वचिदभ्युपेत्येति। परपक्षदूषणकथावसरे परपक्षदूषणप्र
धाने तर्कपादे क्वचिद्वैशेषिकाधिकरणे तदुक्तौ कारणप्रक्रियामभ्युपेत्यनेनैव न्यायेन चेतनब्रह्मकार्यं जगदिति पक्षे वैशेषिकोक्तकारणगुणारंभदोषपरिहार
परः सन् महद्दीर्घवद्ध्रस्वपरिमंडलाभ्यामित्यादिना कथनं कुरुते क्वचिद्धि तत्तदनुपपत्त्याद्यधिकरणे तन्मतं केवलमुपेत्योपन्यस्य हशास्त्रे मुनिर्दूषणमात्रं वदतीति विशेष इत्यर्थः॥ वैशेषिका
णां हि कारणगुणारंभप्रदोषं तन्मतमभ्युपगमेनैव अभिचारेण परिहर्तुं प्रथममेवमधिकरणविरच्योभयथापि न कर्मातस्तदभावस्तदधिकरणान्तरेण तदीयमतं
दूषयामास न तथेतरयोः केवलतन्मतदूषणायैव तत्र कृतत्वादिति भावः॥१७॥ उक्तमेव विवेचयति। परपक्षेति। परिणामादिपक्षनिषेधमित्यर्थः। आचरन्निति हेतौ श

क्वचिदभ्युपेत्य कथनं कुरुते परपक्षदूषणकथावसरे। निजपक्षदोषपरिहारपरः क्वचिदभ्युपेत्य वदतीह मुनिः॥ श्री॥ प
रपक्षनिषेधमाचरन् क्वचिदंगीकरणं करोति सः॥ परदर्शितदोषमनुत्तमेष्वपि दिसेवविरोषई इति॥१८॥ मोक्षारि
सत्त्वे परिणामवादमाश्रितस्तदादिभिरुक्तदोषं॥ प्रमादधानो मुनिरत्र तस्मात्सिद्धान्तसिद्धिः पुनरस्ततश्च॥१९॥ ॥

त्वमसप्तः तेन परपक्षनिषेधहेतोः तदर्थमंगीकारं क्वचित्सरोक्तदोषपरिहारार्थमित्यर्थः॥ अंगीकरणं करोति। परपक्षस्यानुवादमात्रं करोति। ननु तदृष्टांतमाश्रित्य स्व
स्वपक्षे कंचिद्दोषं परिजिहीर्षतीत्यर्थः। उन तदेक्क विदित्ति तैत्रो विकाधिकरणमित्यर्थः॥१८॥ यस्मादेवं सूत्रकारः संघातादिवादमिव परिणामवादमपि निराचकार तस्मात्
मोक्षापत्तेरविभागश्चेदित्यादिसूत्रे महद्दिषिरहे तत्समन्वयेऽप्यभोक्तृभोग्यादिसांकर्यप्रसंजितं न सर्वाविजिहीर्षुर्भेदाभेदघटितं परिणामवादमभ्युपगम्य स्यात्लोकवादिभित
त्परिहारं मुनिराह। ननु त्वत्सिद्धान्त न्यायतथा सति तत्प्रतिषेधायोगात् ... तत्सिद्धिः तत्र तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र दूषयिष्यन्नेवं साह॥ मोक्षारीति॥१९॥ ॥

१८ नन्वनिरस्तो भ्रमाख्यापि विकारवादस्यैव तत्राभ्याससांगीकारश्चेदारंभवादोपि स्वभाववादादिमतनिराकरणेनकार्यकारणत्वादिसमर्थनायाविमितिनेत्याह

हिदृष्ट्या२ तथेतिनत्वन्न हि कार्यकारणादितिपिपादयिषितस्तस्य मायामात्रत्वात् किंतु द्वैतं ब्रह्मतत्त्वमेव तेन प्रदर्श्य वस्तु परिणामवादो मेरुदंडो नाद्वैतसमर्थने उपकरोति मेरुदंडो च न च य

त्नसादिकं चानुसरतीति प्रथमं परत्वसादिप्रामाण्याभ्युपरोपिना द्वैतस्य मन्वयेकश्चिनबाधोस्तीति दृष्टांतविनुं विकारवाद एवास्तंमतोप्याभिनइसाशायेनाह॥ असा

मध्ये निवेदसिद्धांतसिद्धार्थमिथं परिणामिः परिणामवादः प्रसासन्नो विवर्तं प्रसुपाचत्वातपूर्वंडदितः रूप्यं च प्रसत्वेनोकः पूर्वपुदितइमिवापाठः संख्यातादेस्तवि

मदृष्टः व्यवहारमात्रोपयुक्तत्वात वेदार्थनिर्णयानुपयोगी। अयमेव ठशादूस्तविनो विज्ञेयः इयमिति विज्ञेयस्तेन परिणामस्य प्रसक्तसिद्धत्वाद्व वहारे तेप युक्त

त्वमप्यस्तीति दर्शयति नन्वसत्त्वख्याख्यानमिः कैश्चित्परिणामवादःस्वकारसंमत इति स्वयं यैलिखितं तत्कथं तंतदसंमतमितिचेन्न लिखितं नाम तेषां स्वनंतरका

व्याचानमितितथाप्रांसेवत दितात्पर्येणाह॥ एतावत्वादितिसिद्धांतप्रसास्तन्त्वादिसर्थः॥ सत्त्वकारस्येव प्रमिमते तिभातीतिसंबंधःसविशेषाद्वैतमेवसत्त्वं हृत्संमतमिति

भाषा भवंस्फुटमिति संदिग्धनिजमनः कैशालविचारदक्षतंये वाते षामितसर्थः॥८०॥ नवेवलं भुक्ता द्वयप्रत्यासस्वापरिणामवादाम्युपगमः किंतु नेनविना द्विष्वपत्रि

प्रलायस्था परिणातिरियविप्रकृष्टपूर्वःसद्घातादिघ्नसकलइदितो वेदसिद्धं नमिदं॥आरंभवादस्यादिरमभिमातानत्वकारस्य भातिभ्रांतिभ्रमस्फुटनिज

मनःशोधनानराणां॥८०॥ आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेतु व्याभिश्रदृष्टिरितिदृष्टिविभागमेनं॥ स पूरुषस्य वृहद्गम्य पुरुषमुमुक्षुसमुपकृत बोधयितुमु

सहितेक्रमेण॥८१॥ आरोपदृष्टिस्तिपरिणामदृष्टिर्तो पवादिरपवादकदृष्टिःस्या॥ मध्ये विवर्तविषया द्वयमिश्रदृष्टिर्या मिश्रदृष्टिरधीनरसमिभावात॥८२॥

द्वादृयोपयपाद्नासंभवादपिसोमुपेतद्वाद्रनेनाह॥ आरोपदृष्टिरिति॥ क्रमेणानमूलकदृष्टिमितिविभागसंदृष्ट्या मुमुक्षुत्वस्पगबाधितंपुरुषं परमात्मानंमुमुक्षुंपरंपतिमति

बोधयितुमुत्सहतइतिसंबंधः समुपगङ्गुजेतितदा॥८१॥ तृतं दृष्टित्रयं परस्पर विभज्यदर्शयति॥ आरोपदृष्टिरिति॥ पूर्वश्लोकोदितायाआरोपदृष्टिःसापरिणामदृष्टिः॥ ब्र

ह्मणिप्रपंचाध्यारोपितदृष्टिः॥ तयाहि ब्रह्मणःप्रपंचात्मत्वं विवर्धिव्रियते॥ एवं ततोद्वितायाअपवाददृष्टिःसाअसाचरमकार्यद्रूपाद्वैतोपशांतिः॥सविलासाविधो

पशामिकाद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारः॥ एवंतत्रैवोक्तम्॥ यायामिश्रदृष्टिःसामध्येयाति कृत्वामद्वैतोपशामदृश्योर्मध्येविवर्तविषयाद्वयमिश्रदृष्टिः अतत्त्वतोन्यथाभाव

रूपविवर्तस्यविषयायाःद्वैतब्रह्मणोःप्रपंचतरभावद्वयविषयत्वात्साद्वयविमिश्रदृष्टिर्भवतीत्यर्थः॥ अन्यमध्यादिपदेनसूचितएतद्दृष्टौनांमेहेतुमभिप्रेत्याह॥ अ

धरोत्तरेतिनिकृष्टमध्यमोत्तमरूपमित्वादित्यर्थः॥८२॥

तद्दृष्टीनामधरोत्तरभावमेवविवृणोति॥ तत्त्वावेदकेति॥ प्रत्यक्षाद्यत्वावेदकमानत्वदृष्टिरधमाभवति॥ अविवेकादिमन्मुमुक्षुसाधारणत्वात्मुमुक्षार्थानुपयोगित्वात्स्वर्थदे

तुत्वादनात्मसतत्त्वविषयत्वाच्चसाधमेत्यर्थः॥ तत्त्वस्मृतिःप्रपंचसत्त्वस्मृतिकरीयाविवर्तदृष्टिःसामध्यमा॥ ब्रह्मविचाराधीनविवर्तदृष्टेर्वैवेकादिमन्मुमुक्षाश्रयत्वात्स

र्वपरत्वामोक्षोपयोगित्वात्तत्त्वविषयत्वाच्च॥ सापूर्वदृष्टेपेक्षयानमानावसाद्वैतोपशांत्यसंभवाद्वैतोपशांतेःसापेक्षत्वाज्जघन्येतिमध्यमेत्यर्थः॥ यापुनरंत्यादृष्टिःसानत्वम

स्मृतिविभ्रमक्षतिकरीप्रपंचतत्त्वविरोधिनीप्रपंचभ्रमत्वगोचरायाविवर्तदृष्टेस्तस्याःस्मृतिकरी॥ अतःसोत्तममुमुक्षाश्रयत्वात्सकलद्वैतभ्रमनिवर्तकत्वात्साक्षान्मोक्षसाध

नत्वान्निरतिशयानंदात्ममात्रविषयत्वाच्चसर्वोत्तमामतेत्यर्थः॥ अथवातत्त्वस्मानारोपितरूपस्यकेवलविरूपंदस्यप्रच्युतिःतिरस्कारोलेशतोपिब्रह्मात्मत्वस्मृतिरदर्शनरूपायाः

विवर्तदृष्टिःसाचतत्त्वतोन्यथाभावत्वेनभ्रमरूपातस्याःक्षतिबाधंकरोतीतिसातथा॥ तत्रतासांमध्येऽन्त्यापराकाष्ठांप्राप्तास्वंभूतापवाददृष्टिर्मेनासंमता॥ वाक्यार्थविगतिम

ससंतंसन्निहृष्टत्वादित्यर्थः॥ विवर्तदृष्टिरपिजीवैकत्वनानात्वविषयत्वाद्द्विधेत्याह॥ जीवैकत्वेति॥ बहवोजीवास्तेनचक्रमेणमुमुक्षुस्त्वबोधनेतत्र्यसंसारमोक्षमार्ग इति विवर्त

प्रथमाद्दृष्टिः द्वितीयाच॥ अहमेवएवसर्वकार्यकारणोद्यंतःसाक्षीमदविद्याकल्पितंमुक्तामुक्तविद्ददज्ञानेकजीवेशादिभिन्नंजगदवभासते॥ मद्बोधाच्चनिवर्तिष्यतइतिगलितोवग

तिः॥ उक्तदृष्टीनांकालतोप्यधरोत्तरभावंदर्शयति॥ तत्रचेति॥ दृष्टीनांमध्यइत्यर्थः॥ चोवधारणोपूर्वपूर्वदृष्टिविलयादेवोर्ध्वोर्ध्वदृष्टिलब्धिर्भवेदन्यथान्यथेति॥ तासांपूर्वप

तत्त्वावेदकमानदृष्टिरधमातत्त्वस्मृतिर्मध्यमातत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षतिकरीतत्रांत्यदृष्टिर्मता॥ जीवैकत्वमुमुक्षुभेदगतितोव्यामिश्रदृष्टिद्विधाभिन्नामनचपूर्वपूर्व

विलयादूर्ध्वोर्ध्वलब्धिर्भवेत॥८३॥ परिणामबुद्धिमुपमृद्यपुमान्विविवर्तयसयविवर्तमिति॥ उपमृद्यतामपिपरार्थधियापरिहृत्यदृष्टिमुपसर्पतिसः॥८४॥

अथशाब्दसचितमुमुक्षुरिमंवलुदृष्टिमेदमुदितक्रमतः॥ उपचोक्तेविगलितारिवलधीरवतिष्ठतेनिजमहिम्नितनः॥८५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्मभावः॥ यद्यप्युत्तरोत्तरदृष्टेरेवपूर्वविलयोन्वेनथापिपरिणामादेर्दृष्टितोसंभवबुद्धिन्यायामेवविवर्तस्यादिदृष्टिर्भवतीतिपूर्वपूर्वविलयादित्युक्तमिति॥८३॥ पूर्वपूर्वविलयादित्यु

क्तमेवोपपादयति॥ परिणामेति॥ कूटस्थस्यतत्त्वतोन्यथाभावस्यासंभवाणांबुद्धिमुपमृद्यविलाप्यपुमान्श्रवणाधिकारी॥ अथानंतरंविवर्तमितिविनिवर्तयति॥ विशेषेणनिश्चित्यवर्तय

ति॥ उत्साहयतितां विवर्तमतिंपरार्थधियाश्रुद्दतत्त्वपरार्थनिमवचेनपरिहृत्यदृष्टिनिश्चयपंचमसकृद्ब्रह्मात्मेदृष्टिं॥८४॥ नमुमुक्षोःश्रवणाधिकारिणोमोक्षसाधनसाक्षात्कारस्य

साधनीयःकिंपरिणामादिदृष्टिसमर्पणसएवतान्याविज्ञानसंभवतीत्याशयेनाह॥ अथवा ॰ इति॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रस्याथशब्देनसूचितोपोविवेकवैराग्यादिमानुम

मुक्षुःश्रवणाधिकारीरवल्विमंदृष्टिभेदंक्रमतपठोक्ततेप्राप्नोतियदातनतत्त्वविगलिताखिलधीःसन्निजमहिम्न्यवतिष्ठतेस्वस्वरूपेस्थितोभवतीत्यर्थःस्वकारस्याध्याय्यंकौमिणि

१९ ननु मुमुक्षोः परिणामादिधियं विना मुक्तत्वस्य साक्षात्कारः कथं न भवेन्न हि विरुद्धयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽस्तीत्याशंक्याह । परिणाम इति । अथशब्दो ऽधिकारी प्रथमं सृष्टिवाक्यादि
समन्वयालोचनेन ब्रह्मैव प्रपंचोपादानं मृदिव घटस्येत्यवगच्छति । उपादानत्वं चात्र परिणामित्वं विवक्षितं । अथ तदनंतरमारंभणाधिकरणाम्नायेन निषेधवाक्यानां तात्पर्यालोच
नेन सृष्टिवाक्यार्थो विवर्त इत्यवगच्छति । पूर्वबुद्धिं विना ब्रह्मणि प्रपंचस्य विवर्तत्वनिश्चयासंभवात् । यत्र यदवगतं तत्रैव तन्निषेधेन तस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन तस्य विवर्तत्वं निश्ची
यते । तिस्त्रस्तणि प्रपंचासंजनकपरिणामधीरत्याक्षेपे तदवगम प्रपंचस्य विवर्तत्वधियं तरेण ब्रह्मणः साक्षात्कारो भवेदेव मनोविचारावस्थायां जीवब्रह्मैक्यज्ञानमपि दृष्टान्तदृढारेण
मुमुक्षोर्ह्रासात्तत्रोपयुज्यते ... सा स्वेनाह । ब्रह्मवदिति । मुमुक्षुर्ब्रह्मवदिति द्विपरितानुबंधः । जीवादिसर्थः । इति चेति संबंधः । इति अनेन प्रकारेण परिपूर्णत्वं पूर्णं परमं शुद्धप
दं स्वस्वरूपमिति ति चावगत्य निजे महिम्नि तिष्ठति । अतः परिणामादिधियो व्यक्तिसाक्षात्कार उपयोग इत्यर्थः ॥८६॥ मध्ये विवर्तदिशमाह प्रथममिश्रदृष्टिरित्युक्तविवर्तधियो

परिणाम इत्यथ विवर्त इति ब्रह्म बोहमेवच मुमुक्षुरिति ॥ परिपूर्णत्वं च परमं पदमित्यवगत्य तिष्ठति महिम्नि निजे ॥८६॥ परिणामधियो विवर्तधीरुप
चारात्मतयाप्यवस्थिता ॥ सकलद्वयमद्वितीयधियं प्रतिसारेपणीतमिधीयते ॥८७॥ उभयव्यतिमिश्ररूपतां भजते तेन विवर्तधीरियं ॥ प्रथमोन्म
मयोर्द्वयोः पुनर्व्यतिमिश्री भवनं न विद्यते ॥८८॥

मध्यस्थत्वमुपपादयति । परिणामधिय इति । तुलरणः प्रपंचात्मत्वधियः विवर्तधीस्तत्र तत्सत्ताभावमपि विषयीकुर्वाणा प्रपाद्तयावस्थिता भवतीति सा तदुत्तरा एवं स
कलद्वयम... दिनी अद्वितीयधियं प्रति सा विवर्तधीरारोपणीतमिधीयते इत्यारोपस्य निषेधप्राक्भावित्वात् सत्वाधीतिमध्यमेत्यर्थः । यद्यपि प
वि॰श्रु॰३ रिणामबुद्धिमुपमर्दयन्नेनात्मादित्वमर्थः सिद्धस्तथापि समर्थानेन दर्शितं इति द्रष्टव्यं अथवा पूर्वश्लोके विवर्तधियो निश्चयं चान्यसाक्षात्कारोपयोगानुक्रेरिता
देनस्वयानेन दर्शितमित्यर्थः ॥८७॥ अतएव विवर्तदृष्टेर्व्यामिश्रत्वं प्रागुक्तमुपपन्नमित्याह । उभयेति । परिणामोपन्नाति दोषहृदयव्यतिमिश्ररूपतां भजत इत्यर्थः । प्रपंच
सत्यविषयत्वेन तदभावतत्वविषयत्वेन च तस्यां उभयव्यामिश्ररूपत्वमित्यर्थः । येनेत्यनेन साईयोजनीयं । प्रथमांत्यमयोराद्यंतयोर्द्वयोरित्यर्थः न विद्यत इति रामः
। एकैकमात्रस्वरूपविषयत्वादित्यर्थः ॥८८॥ ॥

एवं परिणामादिदृष्टीनामेकाधिकारित्वं क्रमवर्तिनीनां मोक्षोपयोगउक्तः संप्रति विरुद्धदृष्टीनामेकपुरुषाश्रयत्वासंभवाद्धमधमोत्तमाधिकारिभेदाश्रयत्वं चेवदंति त
न्मतमनुवदति । तृपराधीरिति । प्रपंचादविरिक्तबुद्धिः प्रपंचः सर्वोपि ब्रह्मणस्त्वात्विकः परिणामो ऽहं च वस्तुतः कर्ताभोक्तामेवाराध्यतत्प्रसादाद्विमुक्तः प्राप्स्यामीति दृष्टी
त्यतदर्थः सापि तीनिरस्तः किल्बिषः पापं यस्याः धियस्तु तत्स्ततं संसाराद्विरक्तो ब्रह्मणात्वं श्रवणं नसंसारस्य विवर्तताम्पुरीक्षते श्रवणमननध्यानादिभिः परिपक्वः स्थिरमतिः
मिश्रलीनः तत्बुद्धिः पुरुषः पुनर्मर्षगतहितपद्मुद्दं परमं पदं ईक्षत इत्यर्थः स्थितमतिरिति पाठे स्थितमज्ञोजीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥८९॥ जीवेकत्वानेकत्वधीरपि पुरुषभेदेनैवमंबे
रिसपितव्यमतमित्याह । पुरुषभेदव्यवस्थयादिति । मध्यमोत्तमाधिकारवत्पुरुषभेदवशादित्यर्थः । सपितकस्य धीरित्यर्थः नहि विप्रमाह । जगदिति । एकतोः पुरुषोजगदनेकमु
मुक्षुकमीक्षते तरश्च परः नतथा बहुमुमुक्षुकं नेक्षत इत्यर्थः ॥९०॥ एवं परपक्षमुपसंहरन्नु दूषयति । इतीति । महाधिपदस्तु पहासः । अपिरवधारणे नैव तत्संभवति यतो नद्युष्प
ली संबंधः अथवा तत्संपि न संभवतीति हेतोर्व्युत्पत्ती समन्वयः । निश्चप्रपाणां हि तासां दृष्टीनां तु पकार्थेन पकारकभावान्योगात्तत्राश्रयणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । इह तत्रसत्सूत्रकारा संमत

रूपराधीः परिणामबुद्धिरीक्षते स पितत्वमधीकविवर्तताः ॥ स्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते व्यपगतद्वितयं परमं पदं ॥८९॥ पुरुषभेदवशाद्द्विविधा भवेत्स्वपितवल्म
षधीरपि मध्यमा ॥ जगदनेकमुमुक्षुकमीक्षते पुरुष एकतरो न तथेतरः ॥९०॥ इति तु केचिदुशंति महाधियस्तदपि संभवतीति न दृश्यति ॥ इह तु सूत्रकृता थगिरो
दितः पुरुष एकविधस्त्रिविधो न तु ॥९१॥ तिसृषु भूमिषु भूमिषु तेष्वन्तिष्ठतः क्रमवशात्स्वयमुन्नमभूमिका ॥ समुपसर्पति तत्र च तिष्ठतः ममुपशाम्यति कारणका

मेवतन्मतमित्याह । इहेति । तुरवधारणे एकविध एवाएकाएवेति संबंधः अथवा क्रमतमंगीकरोति । इति त्विति । संभावितरेवः एतनादशाधिकाः ((र्यधीः ॥९२॥ ॥
रिणो मतिमुद्दिताना रतम्य दशापन्नात्युत्यर्थः । अथवा त्रूरस्वित एकविध एवाधिकारी तस्य क्रमभाविमाएनाहइष्टपद इत्यस्मन्मतमित्याह । इहेति ॥९१॥ कुत एतदित्यत आह । तिसृष्विति ।
परिणामादिदृष्टिविषयभूमिषु पञ्चमेण चरतः कृतदृष्टिदय प्रदीपाके पश्चात्त्व यमनायासेनोत्तमदृश्य वस्यात् समुपसर्पति । तं प्राप्नोति । तत्र सा साक्षात्कारः मौनितिष्ठतः अकारणात्
म नामेदधी शाम्यतीत्यर्थः सूत्रकारोऽपि क्रमेणाधिकारिणामाभिप्रेतशास्त्रमारंभमाणात्मस्यैव दर्शितः यथा विदधाति । जिज्ञास्यादिवाक्यं समन्वयविचारेणारंभणादिन्यायेन प्रकृतेता
वत्तं द्विमानिषेधवाक्यानां तात्पर्यं निरूपतो नानंतरस्वयं प्रधानस्यैतिद्व स्यायाविरिति तिनिश्चयेन संपद्याविर्भाव स्वेन शब्दादिति मोक्षस्वरूपं निरूपयो न च घटितं
यस्यापि कस्मिन् संपादितत्वादन्यथा सूत्रारंभवैयर्थ्यं न ब्रह्मण्येव प्रसक्तेः प्रपंचैकस्य विवर्तत्वं प्रायत उपपाद्य निषेधवाक्येन किंवा प्रतिषेधयेत् विवर्तत्वधियं विना च
कथं मुक्तत्वमप्रतिपादकत्वदेयतानिरूपं च कथं वा तेचिन्मात्रस्वरूपावस्थाननिरूपयितुं शक्नुयादिति भावः ॥९२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२० एवं दृष्टित्रयस्यैकपुरुषाश्रयत्वसमर्थनमुपसंहरति। श्रुतिवचांसीति। दृष्टित्रयविधायि विषयश्रुतिवचांसीत्यर्थः। मुनिस्मरणानि स्मृतयः। मुनिस्मरणानि स्मृतयः पञ्चाचार्याः प्रागुक्तमायसमुच्चयार्थः। इदमस्य श्रुतित्रयोरर्थनिर्णये विशारदत्वे भाष्यकारादयः तेषामपि। सर्वशा इति। प्राचुर्याभिप्रायमेकास्मिन्दृष्टित्रयमवेष्ट्य घटघटनामुपयांति। एतदेवव्यतिरेकमुखेन दृढयति। दृष्ट्याश्रितयमिति। तत्तद्दृष्टवस्त्वाद्दृष्ट्याश्रितयविनीतश्रुत्यादयः करापिनदुपपन्ना इत्यर्थः॥ ९३॥ तस्मादेतेनामद्वये समन्वये पि मसत्वादीनामविवेकिमहाजनसिद्धं तात्त्विकप्रामाण्यं सिध्यतीति समन्वयस्य तेन बाधइत्याशयेनसत्यकारो भोक्त्रादिसृजे साक्षात्कृत्वा प्रतिलोकसिद्धदेहात्म-
बुद्धत्वतांत्वोक्त्यहरणेन परिणामस्य दर्शयित्वा दर्शीचकार नतु सिद्धान्तत्वेनेति। तदुपपादनमुपसंहरति। अजरमिति। यत एवं परिणामवादस्या प्रयोपकारित्वात् नेहेनोरित्यर्थः। त्वति
ञातामपुरस्ताद्ध्यश्यादिभिनेतत्त्वसंविदुलादनेनत्वादेदने सामर्थ्यमनपोह्येवास्माद्ब्रह्मसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोधनिवारयामास्तीति संबंधः॥ ९४॥ किंचेत्यनताधिक

श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च दृष्टिविशारदगीरपि सर्वशः॥ त्रयमपेक्ष्य दृष्ट्याश्रितमीक्षितं विनानदिघटामुपयांति कदाचन॥ ९३॥ अतोऽनपोह्येदनुतत्त्वसंविदुत्वा
दनेनाध्यक्षमितेः पुरस्तात्॥ सामर्थ्यमस्यादिविरोधमस्य निराकरयामास समन्वयस्य॥ ९४॥ इहाधुनारंभणशब्दशक्तिं संक्षिप्य तत्त्वावगतिक्षमत्वं॥ अध्यक्षादिमा
नस्य निराकरोति समन्वयस्यापनयन्विरोधं॥ ९५॥ तीति

चा रणोकार्यस्य कारणाद्व्यतिरेकाभावे। वारंभणशब्दादिभ्य इति सूत्रे विकारो नामधेयमित्यादि श्रुतिहेतुतया वदनु विकारस्यासत्त्वसमामालितः कृत्स्नं दर्शयितुविवर्तवादमेवस्थापनकारः। सिद्धांततयाभेनेमाध्यक्षा
दिमानसनत्वावेदकत्वमित्याप्रपञ्चमं परित्यजति सदृत्याशयेनाह। इहेति। इहसमन्वयमारंभणशब्दादिभ्य इत्युत्तरस्मिन्नधिकरणे इत्यर्थः। अधुनाशिष्यस्य मायाकविरोधाहि निश्चा
राणामित्यासाधुत्वमतिसंधाने। आरंभणशब्द इति वाचारंभणं विकार इत्यादिवा [illegible] च्यस्यारंभणादिशब्दशक्तिं तेन हि वाचमेनविकारो नामधेयमिति
विकारस्य घटपटादेः शब्दमात्रत्वं दर्शयता घटपटादिविकारस्य सत्तानिवारिता। अत एव मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वाक्ये तु तथैवैकारणादिकारणस्य सत्त्वमनन्यकारणमात्र
स्य सत्त्वात्तद्येन ब्रह्मत्वैस्मुक्तमतएतद्वाक्यमध्यक्षादिमानस्य तत्त्वावगतिक्षमत्वमद्वय समन्वये स्य विरोधमपनयन्निराकरोतीति विवर्त एव प्रामाणिकः इति राम० २०
भावः॥ ९५॥

ननु परिणामवादाश्रयणेऽपि समन्वयविरोधपरिहारः स्यात्तेनानुक्तेः किं तदर्थं विवर्ताश्रयणेनेति चेत्सत्यं। तथापि वाद्वयसमन्वयस्य परान्मुपेतस्वतेनाध्यक्षादिविरोधः
परिस्थितेन पुनरखंडाद्वयसमन्वयस्य स्वसंमतस्येति समन्वयविरोधश्रुत्यादिसंमतं दर्शयन्नाह। अखंडेति। अनुव्रजंती विषयीकुर्वाणा परिस्रोमतिर्वा ध्यते॥ अत
स्तद्बाधपरिहारार्थमध्यक्षादिमानविषयस्यात्तात्त्विकत्वमुत्तराधिकरणे वर्णयतीत्यर्थः॥ ९६॥ ननु भयप्रामाण्यानुरोधेन सविशेषमेवाद्वयं किं नांगीक्रियत इति चेन्न
मानेन श्रुत्यकविकारादि विभ्रमस्य – तिसमन्वयगोचरत्वायोगात् किंचैकमेवाद्वितीयं। अथातो आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति कादि वाचनैः प्रकृतेतावत्त्वे प्रतिबिंबितीत्या
दिस्त्रेस्त भाष्यात्भाष्यकारादिवाक्यैर्ष्याखंडस्य सर्वस्यैव श्रुतेराश्रयणीयत्वादित्यातद्येन प्रथमाध्यायोक्तं स्मारयन्नाह। अखंडमिति त्रयी विरोधमनुपविष्टा
त्वमादिवाक्यैः कतांगताउ सत्यज्ञानानंदादिशब्दाः शक्तिनिरूपणेऽखंडमेव वदंतीति पूर्वं प्रथमाध्याये निरूपितमित्यर्थः॥ ९७॥ ततः किमित्याशंक्याह। अत इति वि
रोधासाखंडार्थसमन्वयविरोधस्य अध्यक्षादिप्रमाणोद्भूतत्त्व भागः तत्त्वनिवेदनसामर्थ्ये भाग इति तर्हि नेत्राणामाण्यमेव स्यादित्याशंक्याह। संरक्ष्य इति एवमपि
अखंडवाक्यार्थमनुव्रजंती समन्वयोत्थापितबुद्धिवृत्तिः॥ अध्यक्षादिनिर्भितत्त्वनिवेदने हि सद्वपरिस्त्रोयतिनिर्विशंकं॥ ९८॥ अखंडमेवाद्वयमात्मतत्त्वं
त्रयीगिरोवास्य मनु प्रविष्टाः॥ वदंति शब्दाः शक्तिनिरूपणेऽखंडमुदीरितं हि॥ ९९॥ अतो विरोधस्य निरासतिद्धे विरस्यतेध्यक्षादिषु तत्त्वभागः॥ ति
रस्यतेसंव्यवहारशक्तिभाग पुनः सर्वमतोनवद्यं॥ ९०॥ विति वाक्ये सप्रहितत्कुर्णोऽस्य यमेवकारणाभिमितिप्रगतं॥ मतिवेप्रत्यक्षितिग्राहकत्वाद्विरोधबुद्धिरूप
तेबाधसाम्वहारिकप्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः। तस्मादेतदनानामदंडबुद्धसमन्वयेन नमस्यध्यक्षादिसिद्धमेदयवंहारप्रतापदयमिमेसोपसंहरति सर्वमिति॥ ९१॥
॥ ९८॥ किंच प्रत्यक्षादिनं तत्त्वावेदकत्वं येव जन्यज्ञानकरणत्वात् स्फुरितजन्यादिज्ञानकरणवन्नवासिद्धिर्वियदादेः जन्मत्वात्तस्य पञ्चभूतानस्य न वा विद्यायां विषयजन्मतः कथं दो
षेत्विमिति वाच्यं। स्वप्रकाशब्रह्मस्फुरणप्रतिबंधकतया स्फुरिस्फुर [illegible] णप्रतिबंधकत्वेन ब्रह्मस्वोपपत्तेऽपनेतिसाक्षात्मेनाहविति तिवदन्नदिनाविद्वत्त्वं न इत्यर्थः। स्वमहि
म्नोदयानं दत्तुप्रत्यभावस्य स्फुरणोऽस्य यमेवोपचारात्कारणमिति प्रगतस्य प्रकाशत्वादेदकत्वादिसिद्धं। प्रत्यक्षवच्च स्वप्नप्रतिबंधस्य यमेवकारणमित्यत्र आह। निमा
त्रयरमितिवाद्ब्रह्मं॥ तन्मध्यतस्य स्वतत्त्वप्रकाशस्य सत्वापि तदभानात्तत्प्रतिबंधकमज्ञानमेव वक्तव्यमित्यादि। प्रतिबंधोति। विनिगतात्र हृष्णतु वितिवचन प्रतिबंधस्य यथावस्फुरणा
मा ह्यापविपरीतबुद्धिर्दैन पञ्चबुद्धिः। उपटैकत्वमिति प्राप यति अतो धिष्ठानतत्त्वप्रकाशं प्रतिबंधतादृपरीतभ्रमजनकत्वाद्विद्यारोप एवातत्त्वज्ञानकारणमध्यक्षादीनां

२९ एवं तर्हि तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमपि न स्यादित्याशंक्य विषयाव्यवहार्यत्वयोग्यप्रपंचमेवेनानात्तद्विषया सा दृष्टेत्याद्दिदंतदस्याशयेनाह। व्यवहारेति। अस्य मनः प्रमाते इति
संबंधः। तस्य तर्हि तद्वत्त्वावेदनमपि मनिवार्यमित्यत आह। परमार्थेति। विधिरूपाददेनं तस्य मनता मिसयर्थः। दोषजन्यस्यात द्वयोगादिति भावः॥१००॥ नन्व विद्यावेदक ब्रह्म
प्रकाशप्रतिबंधिका तर्हि तस्यां सत्यां तत्त्वमादिवचनात् ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवेदिति चेन्न दूरस्थत्वादिदोषेपि च स्फुरादिना तर्वादितत्त्वज्ञानप्रतिबंधवत्तस्या सवाक्या तत्त्व
ज्ञानोदयदर्शनेनात्मस्वरूपप्रकाशमात्रत्वज्ञानस्य तत्त्वाप्रतिबंधेपि तद्विषयशास्त्रज्ञानेतस्या अप्रतिबंधकत्वादित्याशयेनाह। चितिरिति। नखलु प्रमिति। प्रतिबध्ना
तीत्याकि। आत्मसाक्षात्काररजननसामर्थ्यं। असौ विद्याग्रहः। किं तर्हि सः प्रतिबध्नातीत्यत आह। ध्वनि बंधनेति। चेतनस्य स्वतः प्रकाशमेव निगमयति। नवाचनिकं
वेदांतवाक्यजन्यसाक्षात्कारमित्यर्थः॥१०१॥ नन्वेवमप्यविद्यायाः दोषत्वेन मादिवाक्यजन्यं तत्साक्षात्कारं भ्रमः स्याद्दोषजन्यत्वात् स मतं वदित्याशंक्य न दोषत्वाधिष्ठानज्ञ ब्र

व्यवहारनिर्वहणशक्तिमसौ न चिरग्रहोस्य विनिवारयति॥ परमार्थवेदनविधिस्य मतामवरुद्धयन्नपि मनः प्रमते॥१००॥ चितिरस्य बुद्धिजकस्य पुनर्नच
सो न खंडयति शक्तिमसौ॥ ध्वनिबंधनस्फुरणमेव चितेः प्रतिबध्नाति न वाचनिकं॥१॥ प्रत्यक्षादेरेव दोषप्रसक्तो वेदांतानां नैव दोषानुबंधः॥ सत्यवस्तु
च्छायत्वाद्द्वितीयं द्वैतं यस्मात् तन्न यसेव दोषः॥२॥ ॥ ॥ ॥

मत्वसहेतत्वेसुप्तमादिगतरजतादिसाद्रूपप्रसक्त्यप्रमायामभिचारः नच दोषत्वमयुक्तं तज्जन्यता अप्रमत्वं हेतुरसिद्धिरित्याशयेनाह। प्रत्यक्षादेरिति। अयं विद्याग्रहः तर्हि प्रपंचज्ञान
सकर्य दोषजन्यत्वमित्याशंक्य तदधिष्ठानात्मतत्त्वाच्छादकतया कार्यादिवदोषानुबंधश्चरस्फुरादिभिर्वन वेदांतेष्वपि कुतः इत्यत आह। प्रत्यक्षादेरिति। प्रतिज्ञातेर्थे हेतुमाह।
सत्यमिति। यस्मात्सत्यमद्वितीयमाच्छादयन् सत्यं द्वैतमानयति। एवदोषश्च स्फुरादिष्विव द्वयपनेततो यदेषानुबंधो वेदांतानां नैवेति संबंधः। कार्यान्ने ये धर्मास्तां प्रत्याक राम०
र्यमनुत्पन्नादिति प्रसक्तुसंविद्रवछिन्नमज्ञानं प्रमाणाकारेण विवर्तते। तत्रात्मानप्राधान्येन वस्तुरादिविवर्तः। संवित्प्राधान्येन वेदविवर्त इति भावः॥१०२॥ ॥ ॥ २९
३ ननु तथापि प्रपंचज्ञानस्य दोषजन्यत्वं। प्रपंचदर्शनस्य दोषत्वप्रयुक्ततज्जन्यताप्रमत्वादजतज्ज्ञानवत् भ्रांतित्वमित्याशयेनाह। सत्यमिति। अद्वयानंदकारणे २

एवं प्रत्यक्षादेर्दोषजन्यत्वानकारणत्वेन माद्वैतब्रह्मप्रतिपादकवेदांतबाधकत्वं संभवतीत्युक्तं इदानीं तस्या नाममात्रविषयत्वाद्वेदांतानां चात्ममात्रेऽद्वये नेर्भिन्नविषयत
यापि न प्रत्यक्षादिबाध्यते इत्याशयेनाह। किंचेति। तस्यार्थावित्वनात्मनितत्र। किं तत्राह। प्रत्यक्षमिति। स्पर्द्धा विरोधः। तत्र हेतुः भेद्य इति॥१०३॥ किंच प्रत्यक्षादि प्रमाणानां किं
निरपेक्षसन्मात्रं घटादिविषयं तदुत समन्वयविरोधी स्युरिति। किंवा घटादेर्यभिन्नदिति। तत्रात तनोमेदविषयपि। आद्य आह। अभिन्न एवेति। अयं पटः इत्यनुभ
वेन स्वतो भेदाभावोपलक्षितः स्वरूप एव सोनुभूयतेन तल्लीयान्। भेदोपि पदेद्दस्पते। अयं पटः इत्यनुवेत दुल्लेखाभावादित्यर्थः। द्वितीयमनुस्याप्यति। पटेपीति। पट
स्वरूपेपि घटादिप्रतियोगिको भेदो गृह्यते चेत्तत्किं पटादिस्वरूपमेव तद्भेदो वा घ आह। पटो विदीर्येतेति। तदाहि घटादिसापेक्षतया प्रतीयमानस्य न स्यात् निरपेक्ष

किं च प्रतीतिसकलोपनिषत्प्रमाणानां तरं सकलमेव तु तत्सतादि॥ प्रत्यक्षपरागिविषयगोचरयोः प्रबुध्योः स्पर्द्धेन संभवति भेद्यविभागसि
द्धेः॥३॥ अभिन्न एव च पटः समीक्ष्यते गंधोपि पटेत्समीक्ष्यते। पटेपि भेदो यदि कल्प्यते तदा पटो विदीर्येत कुतस्त्वपटः॥४॥ घटासटोभि
न्नप्रतीयते यदि स्फुटं प्रसज्जेत विकल्पितो भिदा॥ नसत्समापेक्षिकमीक्षितं क्वचित्तथा च यत्नेन निरूप्यिष्यते॥१०५॥ ॥ ॥ ॥१॥

पटादिस्वरूपत्वं नोपपद्येतसापेक्षनिरपेक्षयोरभेदायोगात्। नतु पटापेक्षयेव तत्सभेदात्मत्वं कल्पेतेतदाविदारणाभावे भेदः पट एवेति पटः स्वरस्मादेव विदीर्येत। अ
न्यथा तस्य भेदात्मत्वायोगादेवं च कुतस्तरापटः सिध्ये दिदारणाभावात्मतयाभावस्वरूपविरोधित्वादिति भावः॥१०४॥ घटासटोभिन्न इति प्रतीयमानो भेदस्ततोन्य इति प
८ क्षांतरमनुद्याप्य प्रतिक्षिपति। घटासद्विति। यदि भिदा घटादिसापेक्षा पटस्यते सा तर्हि स्फुटं विकल्पिता आरोपिता प्रसज्येत कुतः इति चेत्तत्राह। नसत्समिति। आपेक्षिकं सापेक्ष
वस्तु क्वचिदपि सत्त्वेनेक्षितं अपि तु मिथ्येव रज्जुसर्पादिः सापेक्षत्वनियमेन कल्पितत्त्वदर्शनात् परस्संनतत्सापेक्षं यथात्मेति व्यतिरेकपरस्वात्तथाचेतनेत्था यत्नेन
वक्ष्यतीर्यभिरूपयिष्यते तत्तत्स्वरूपाभिरिक्तोपि सापेक्षो भेदो लोकएव स्यादिति भावः॥१०४॥

रूद्धोधर्मः। नच तदाश्रयभेद

२२ किंच परस्पराश्रयप्रसंगात् भेदबुद्धिरपि प्रामाणिकी न सिध्यतीत्याह। नभेदबुद्धिरिति। धर्मी भेदस्याश्रयः प्रतियोगी तदवधित्वधर्मिप्रतियोगिसंवित्तद्विना प्रमातो भेदबुद्धिर्न घटते च। भेदघटतदर्थः। ततः किं तत्राह। न भेदबुद्धिमिति। तथैव भेदबुद्धिं विरहय्य धर्मिप्रतियोगिधीरपि न कल्पते। न युज्यते। परस्परापेक्षत्वान्न भेदबुद्धेः प्रमाणा तेऽकस्या अपि बुद्धिरन्यतोऽसिद्धेः। न तावदिदमस्माद्भिन्नमिति सावधित्वविशिष्टाद्वैतज्ञानमवधित्वज्ञानं विना संभवति। न तज्ज्ञानं च भेदज्ञानं विना न भवति। भेदावधित्वस्य भेद निरूप्यत्वात्। एवं धर्मिणोऽपि तस्मादिदं व्यावृत्तमसंगाद्धा अस्ति च तन्निष्ठभेदे प्रतियोगिकत्वमेकत्वस्यैव भेदस्य द्विभागादिवद्धर्मिप्रतियोग्याश्रयत्वसंनवेतदुभ यवृत्ति भेदे प्रमाणाभावात्। न चैवं घटे घटभेदज्ञानं भ्रमो न स्यादिति वाच्यं। तद्धर्मित्वविशिष्टे तत्प्रतियोगित्वाभावेन तद्धेतुरभेदज्ञानस्यापि भागात्मज्ञानवत्त्वान्नित्यत्वस भावात्। धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानात् सर्वं भेदज्ञानं नंगीकारे तयोर्भेदभ्रम एवस्याद्दोषस्यापि भेदधीविघटनद्वारैव भेदभ्रमहेतुत्वात्तस्य साक्षात्भ्रमहेतुत्वे प्रमाणाभा

नभेदबुद्धिर्घटते प्रमाणतो विना च धर्मिप्रतियोगिसंविदा॥ न भेदबुद्धिं विरहय्य कल्पते तथैव धर्मिप्रतियोगिधीरपि॥ परस्पराभावधिया न भे
दधीर्विनोपपन्ना न तया विनेतरा॥ इतीदमन्योन्यसमाश्रयं यतो मतिद्वयं तेन न तत्प्रकल्पितं॥१०७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वात्तस्माद्धर्मिप्रतियोग्यादिज्ञानस्य भेदज्ञानस्य च परस्परापेक्षत्वान्न प्रामाणिकी भेदधीरिति भावः॥ ननु न कल्पेऽस्त्वेवं सर्वात्मभेदस्तत्र तयोर्वि [illegible] ल ज्ञानं विना तद्धर्मयोर्विरोधज्ञानं न स्यादिति पुनरन्योन्याश्रय इति वाच्यं। धर्मिणोः परस्पराभावज्ञानादेव धर्मयोर्विरोधज्ञानोपपत्तेर्न चैवं परस्पराभावए व भेदोऽस्त्विति वाच्यं। इदमस्माद्भिन्नमिति भेदज्ञानादिदमिदं न भवतीति ज्ञानस्य विलक्षणत्वेनानुभवात् परस्पराभा[illegible]वस्यापि तन्तो विलक्षणत्वादिति नो कान्येत्या श्रय इति चेत्तत्राह। परस्पराभावधियेति। तयाभेदधिया इतरा परस्पराभावधीः इदं इदं न तद्वयं फलितमाह। तेनेति। न तावत्परस्पराभावोऽभिन्नादिलक्षणो भवति उक्तप्रतीति विषययोर्वैलक्षण्यस्यापरेरप्यनभ्युपगतत्वात्। अस्तु वा स यादृशस्तादृशस्तथापि त्वदुक्तभेदधियं विनासद्धर्महएवानहि वैलक्षण्यं एव ज्ञानादते इदमिदं न भवतीति ज्ञा नं बति। अन्यथाप्युक्तिरजनादेरपि तद्वद् प्रसंगेन क्वाप्यभेदभ्रमो न स्याद्दोषस्यापि वैलक्षण्यधीविघटनेनैव तद्धेतुत्वात्तस्मादेतयोरपि परस्परसापेक्षत्वान्नप्र
माणत्वमिति भिन्नं भेदज्ञानमात्रं भ्रांतिरितिभावः॥१०७॥ ॥

२ दिसाशयेनाह। असन्निवृत्तिरिति। असतो निवृत्तिरित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। असतः खपुष्पादेः कस्यापि निवृत्तदर्शनादसंभवा २

किंवा नाम प्रमाणस्य फलाभिरूपणादपि न तत्प्रामाण्यं युज्यते। न हि फलरूपनिराश्यं विना कस्यचित्प्रमाणता संभवति। तन्न तावत्संख्याधादिनिवृत्तिः प्रमाणफलं। असतः सतो वा सत्त्वरातत्मनो वा परं ज्ञाने निर्वृत्त्यसंभवात्। नापि सत्त्वज्ञानान्निवर्तते। आत्मनि तद्दर्शनान्निवृत्त्यनंतरमपि सत्त्वत्स्वरूपस्य असत्स्वरूपत्वायोगेनिवर्तकानर्थक्यप्रसंगा च्चनापि सदसदात्मकं किंचित्संभवति। तदभ्युपगमेऽपि पक्षद्वयोक्तदूषणानपायात्। अन्यवा पक्षेतदुभयविलक्षणं किंचिद्दस्ति यन्माणान्निवर्त्यते तन्तस्मादसत्स्थिमाणात्स्या गवस्थातो विषयनिवृत्तिनिरूपातिशयासंभवन प्रामाण्यं प्रयोगाच्च तेन वेदांतबाध इति फलितमाह। ततोऽपीति। १०८॥ अज्ञानादिप्रमाणानाविषय [illegible] थेसंख्यादि निवृत्तिः फलं भ वति किंवा मानकथातिशयोऽत्र नेति विकल्प्याद्यं निरस्यद्वितीयं दूषयति। वद्दिकल्पे निरस्यति। असत्त्वस्सन्निरित्यादिना। असतः शशशृंगादेः सत आत्मनः स्वरूपस्य दर्शनात्। असंभ

असन्निवृत्तिर्न च सन्निवृत्तिर्न चोपपन्ना सदसन्निवृत्तिः॥ जडप्रमाणस्य फलं ततोऽपि न तेन वेदांतजबुद्धिबाधः॥१०८॥ असत्प्रसक्तिर्न च सत्प्रसक्तिर्न चोपपन्नास
दसत्प्रसक्तिः॥ जडप्रमाणस्य फलं ततोऽपि न तेन वेदांतजबुद्धिबाधः॥१०९॥ जडार्थसंविन्न च कुर्वतः फलं तदा हि कुर्वत्वमपीदृशं भवेत्॥ अकुर्वतस्तत्फलमित्युदीरय
न्विहस्यते दुर्मतिरन्यकैरपि॥११०॥ सतीनसंवित्क्रियते हि सत्त्वान्न चासतीतद्वदसत्त्वहेतोः॥ न चोपपन्नं सदसत्त्वमस्यास्ततोऽनकार्यत्वमुपैति संवित्॥१११॥ २

वाद्। नापि तदुभयात्मकं किंचित्संभवति। तिं यस्य प्रसक्तिर्जडप्रमाणस्य फलं भवेत्ततोऽध्यक्षादेः प्रामाण्या संभवेन न वेदांतबाधकत्वमिति भावः॥१०९॥ किंच तत्प्रकथादिर्जडरूपं स्व प्रकाशं वाद्यापि न तदनुरूपं व्यापारवत् प्रसूतादेस्तत्फलमुतो तानस्यनाद्यः जडेन प्रमाणफलेन साक्षात्वविषयाभासायोगेन तद्व्यर्थ्यां जडत्वाविशेषेण विषयस्यापि फलावभा सकत्वप्रसंगादेवं तत्कुर्वतो व्यापारवतः प्रसूतादेर्न फलं व्यापारस्यापि कुर्वत्वकार्यत्वप्रसंगेनानवस्थापातात्। नापि द्वितीयः। निर्व्यापारात्कारणात्फलोत्पत्तेः क्वाप्यदर्शनात् नात्। तामुदीरयन्नमंदमतिर्यतो मन्दोऽपि विहस्यते एतन्न कुर्वत्वादिविकल्पदूषणं। माकथादिस्वप्रकाशमिति पक्षे विद्यमानमित्याशयेनाह। जडार्थसंविदिति जडेतिसंविद्विषणा॥ ॥११०॥ ननु प्रमाणे फलस्य स्वप्रकाशत्वं भवतोऽपि संमतमिति कथं तस्य प्रमाणात्पत्तिर्निराक्रियत इति चेन्न। अनिर्वचनीयधीवृत्तेरेव वस्तुरोरूपेण प्रमाणफलत्वं नतु स्वप्र काशचैतन्यस्य नित्यसिद्धमपि धीवृत्त्यवच्छिन्नं तद्व्यवह्रियते। ननु वस्तुतः सदसत्त्वभिरसतीसाध्यमेन पूर्ववद्दूषयाति। सतीति। संवित्स्वप्रकाशरूपा असतः सविदः फलितमा

किंच यत्किंचित्प्रमाणफलमस्मत्कृतं किं तु साधयितुं शक्यं स तत्प्रमाणेनोत्पाद्यते अशक्यं वा नो भवत्यापि संभवतीत्याह। नशक्यमिति। शक्तिविशिष्टमित्यर्थः। शक्तेरपीति। त
स्याश्च युक्ततिप्रसंगेन शक्तिविशिष्टा या शक्तेरुत्पाद्यता प्रसज्येत तथा चानवस्थापि द्वितीयं प्रत्याह। अशक्यमिति। यत्केनापि कर्तुमशक्यं तेन तत्कथमुत्सारणीयं। नहि नभसो
मुद्गरादिना चूर्णनं कुर्यादित्यर्थः॥११२॥ तस्मादुक्तप्रमाणफलानिरूपणात्तत्प्रामाण्यं संभवति। ततो जडस्य तदधीनमेकत्वमनेकत्वं वा तत्त्वं न तत्त्वतः सिद्धं ततश्च अ
ज्ञानादिना घटादिस्वरूपासिद्धावद्वितीयात्मसमन्वितवेदान्तानामर्थाद्बाधः स्वतत्प्रमाणमित्याशयेनोपसंहरति। जडप्रमाणस्येति॥११३ एवमात्मनोऽप्रमस्वभावरूपाज्ञानविषय
त्वासंभवेन तत्र प्रवृत्तानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं न संभवति अनधिगतार्थत्वाभावात्। घटादिप्रपंचस्य स्वरूपेण कल्पितत्वात् तत्सत्त्वानिरूपणाच्चेत्युक्तं। ननु ज्ञानाभावरूपाज्ञाततायाः
प्रमाणमरतिनिमित्तस्य सर्वत्र सुलभत्वाद्घटस्याप्यपि तात्त्विकं प्रामाण्यं। नहि शुक्तिरजतादेरिव घटादेरपि मिथ्यात्वे केनचिदनुभूयते भावरूपाज्ञानमपि घटस्य

न शक्यमुक्त्वा घटमिति प्रशस्यते तदादिशक्तेरपि जन्मतापन्नते ततः अशक्यमुत्साद्यमितीष्यते यदि द्रुतं नभश्चूर्णयमुद्गरादिना॥१२॥ जडप्रमाणस्य फ
लानिरूपणाज्जडस्य तत्त्वं न निरूपणाक्षमं॥ अतो न मानान्तरमेष्टतोपि न तत्त्वपीशिरोवचनं निराकरिष्यति॥१३॥ आत्मन्येव समस्तमस्य दिवा मानान्तरं
न च समष्टवेदशिरोविरुद्धमिति वस्तीकुमहे कामतः॥ एवं सस्य पिपूर्वभाविसकलं मानान्तरं बाधते पश्चात्कृत्स्नमिदं च वेदशिरसो जातापरं ब्रह्मधीः॥११४॥

यद्भिन्नमात्मानमाहृत्तो नीतितत्त्वीयं प्रत्यक्षादेर्घटादेः प्रामाण्यमविरुद्धमेवं वा वक्ष्ये एकयोरात्मप्रपंचयोर्विचित्रयोः प्रामाणिकत्वान्नोत्कृष्टसमन्वयसिद्धिरिति चेत्तत्राह। आ
त्मनेवेति। प्रपंचात्मनेत्यर्थः। यदि वेदान्तेषु विज्ञेयं मानांतरमच्छस्यादि मानं वेदशिरः विद्यपंचात्मत्वाहरुद्वेदतत्त्वात्संकामतात्त्वद्दृष्टातः। अनेन ज्ञानाभावरूपा
ज्ञानस्य कल्पितेपि व्यवहारसंभवेन तदर्थस्य तात्त्विकत्वेति भिन्नमिति तदंगीकारस्य परिहृतमेतेन निरस्तं चेति। एवं न हि कथं तदभिमतं ब्रह्मसिद्धिरित्याह। एवं सस्यपीति। अथ सारे
वेदान्तस्य च विरोधे सत्यपीत्यर्थः। पूर्वभावि सामस्त्यप्रत्यक्षादि मानापेक्ष्य वेदान्तानां सर्वभावि मानान्तरं पश्चाद्भ्य[illegible]त्वादिप्रवृत्तमनं तरं कृत्स्नमिति द्विविध्याधिकारिणोऽज्ञातपरब्र राम०
ह्मधीरेवेतिसंबंधः। यद्यपि प्रत्यक्षादीनामपि प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथाप्यनपेक्षत्वाद्वेदांतानां शास्त्रवतेरर्थस्य बोधित्वात् पश्चात्जातपरब्रह्मधीरेव तेषां बाधिका। एकविरु २३
द्धार्थे गत्प्रामाण्यपर्यागादित्यर्थः॥११४॥

नन्वेवं सति असंजातविरोधितया पूर्वस्यैव प्राबल्यत्वाद्विपरीतमेव किं न स्यादित्याशंक्य लोके पश्चाद्भाविनः स्वविरुद्धविषयज्ञानस्य बाधकत्वदर्शनान्नैवमित्याह। पूर्वोत्पन्नेति। मृगां
बु विभ्रमधियः समस्तमरीचिकासु कल्पितोदकधियः इत्यर्थः। तत्र हि पूर्वोत्पन्नो यद्बुद्धिबाधमंतरेणोत्पत्तुमशक्यो यथायथात्म्यमावेदयद्विज्ञानं समुदेतुमशक्नोति न
हि पूर्वविपरीतज्ञानेऽबाधिते तद्विपरीतज्ञानं संभवतीति यथा मृगांबुधियं नामुन्मन्तनिराकुर्वत्तदुत्पद्यते तद्वद्वेदान्तवाक्यजनितापि ब्रह्मधीर्भेदभ्रमं निराकुर्व
त्येवोत्पद्यते न्यायस्यतोल्यादित्यर्थः॥१५॥ जैमिनेरपि वेदविचारदक्षस्येदं संमतमित्याह। यो वा पर्यर इति। बलपूर्वदौर्बल्यमिति संबंधः॥१६॥ तत्सर्वं वस्त्यामस्य धृक्सदस्या
गमाय प्रस्तानिनवदति। उक्तान्तेति। उद्गातृप्रतिहर्त्रोरेतोतिष्टोमे सामगेष्वृत्विजोः प्रसिद्धौ तत्कर्तृकत्वेत्यर्थः। ज्योतिष्टोमे च धर्वरीतामृत्विजामन्योन्यसंबद्धावहिः
पवमानस्तोत्रार्थं बहिर्निर्गच्छतां यद्युद्गातृकर्तृकः प्रतिहर्तृकर्तृको वा वियोगो भवेत्तत्र तद्वियोगनिमित्तं विरुद्धप्रायश्चित्तमदक्षिणस्यप्रसक्तं ततश्चेत्प्रसमापितः सर्वस्व

पूर्वोत्पन्नमृगांबुविभ्रमधियो बाधं विनानोत्तरं विज्ञानं समुदेतुमुत्सहति वो याथात्म्यमावेदयत्। शक्नोतीति यथा मृगांबुधियं नान्यदुत्पद्यते त
द्वद्वेदशिरोवचोजनितधीर्भेदभ्रमं बाधते॥१५॥ पूर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमाह प्रकृतेऽप्यापेवस्थितो जैमिनिर्यत्र॥ वस्तामलस्य सर्वमानी यन्तुमं बुद्धिवीया
सम्यगत्राव धत्स्व॥१६॥ उद्गातृकर्तृकत्वयाज्ञातो वियोगोऽप्यायरिकर्म विधिप्रयोगस्य तैर्षनैः संशयः। किं सर्वस्व दक्षिणाद्ययो भाव तु वा संस्था

दक्षिणास्वश्रुतयागामे केऽपि योगजयन्नमेकयुगपद्भयवियोगेपि निमित्तयोस्तो। एवं दक्षिणाहीनस्येति तदापरं बलवदित्यचेनुमिर्जैमिनिः॥११७॥
त्यात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तमपि यजमानेच्छया विकल्प्येनानुष्ठेयं यत्र पुनरेवं क्रमान्न योर्वियोगः सोऽनेन विषयो दर्शितः विचारांगसंशयमाह। तत्रैवदृति। तमेवाभिनी
यति। किं सर्व इति। अत्र श्लोकोक्तं यथा सांख्यक्रमेण विवक्षितः यद्युद्गातारं विछिद्यादक्षिणोयज्ञः संतिष्ठते। यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतिपाठविरोधादिति इ
त्यमित्युदितविच्छेदनिमित्तं सर्वस्वसर्वस्वदक्षिणा प्रकृतप्रयोगसमापनं वोदितं। किं वोद्गातृविच्छेदनिमित्तमदक्षिणास्य योगस्य संस्थापनं सर्वस्वप्रयुक्तमित्येवं वृत्तसंशय इति सं
बंधः। असंजातविरोधितया पूर्वनिमित्तबलवदिति पूर्वपक्षे सिद्धवत्कृत्यसिद्धांतमाह। तदेति। परं तदनंतरं निमित्तं। द्वयोर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्र[illegible]कृतिवदितिसूत्रे योगेऽकथा
तिमित्यर्थः। अन्यथा पश्चमसंजातविरोधेनोत्तरस्योत्पत्त्यसंभवात्तदुत्पद्यमानमेवोदेति। एवं जन्मसमयेऽनन्तरस्याजातत्वात् तज्जन्यमानमुदितमितिविशेषइतिभा
वः। नाडकं। पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वेव जायते॥ परस्यानमत्यासादान्नत्व बाधेन संभवइति॥११७॥ ॥ ॥ रामराम राम

तत्रपौर्वापर्ये दुर्बलदौर्बल्यविभागं व्याख्याय मन्त्रलिङ्गविरोधे तिसृणामागस्त्यचिन्तं वेदिकं दृष्टान्तं विवृणोति। यादृगिति। प्राकृतवैकृतौ सर्वासामिष्टीनां प्रकृती भूतयोः स्वप्रकरणाएवस
र्गिसंभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्यद्दर्शकुशमयं बर्हिर्वैकृतं विकृतौ विकल्पं गतमाविहिते शेषे नैद्रुपायव्शरमयं बर्हिः तौ धर्मो एकवेद्यास्तरणार्थत्वेनिरपेक्षत न्यायान्यो न
मनितरांसंस्पर्द्धिनौ भूत्वा बाध्यनिवर्तकावभिमतौ। अप्राप्य तु तरेणा पूर्वेबाध्यत्वा। अभिमत इत्यर्थः। कुतः। बुद्धिक्रमेणान्वयात्। बोधक्रमात्। क्रमेण देकुशाय बर्हिषः प्र
श्राद्धरमय बर्हिर्बोवैकृतभावनया अन्वयात्। नन्वविकृतानुपदिष्टशरमय बर्हिष। सन्निधाना प्रथमान्वयसंभवे कथमाह तस्यासन्निहितस्य प्रथममन्वयसत आह।
पाठेति। पाठस्यसंबन्धः संनिधावसन्निधौ च पाठः। तत्संभवेपीत्यर्थः। यतः तयोः कुशमयशरमययोरतिदेशोपदेशवाक्यमात्रयो बुद्धिक्रमः। दृष्टीलान्वयबुद्धिक्रमात्तमेव

यद्वत्प्राकृतवैकृतावतितरामन्योन्यसंस्पर्द्धिनौ धर्मौ बाध्यनिवर्तकावभिमतौ बुद्धौ क्रमेणान्वयात्। पाठस्य सत्यसंभवेपि च तयो बुद्धिक्रमो विद्यते पूर्वा
प्राकृतधर्मधीरितरधीरन्यातपरेवोदिता। ॥११८॥

क्रमस्य हेतुमाह पूर्वेति। प्रकृतिविकृतिर्विकार्येति मतिविच्छेद्य स्ववैकृतविधिविशेषत्वादित्यर्थः। तथैवोदिते। प्राकृतस्य पूर्वमाकांक्षितत्वाद्वैकृतस्य तथात्वादित्यर्थः। यद्यपि वै
कृतभावनासंनिधौ शरादयुपदिष्टानकुशास्तथापि प्रकृताचुपदिष्टकुशानां प्रथमं तत्रवेद्यास्तरणमुपकारत्वं स्वैलतभावनावकृत्वान्यथमंतमेवो पकारमपेक्षत इति
तद्वारा कुशानां पूर्वतमान्वयः। प्रसज्जते। ननु सहितानामपि शरैस्तां नेशानत्कुपकारस्य यागकृत्वादिसाकांक्षानुरोधेनातिदेशेन कुशानामेवप्रथमम[illegible]न्वयइतिप्र
थमभाविता अन्निरवकाशत्वाच्चरमभाविशरान्वयप्रतीतौ सा कुशा बाध्यन्ते यदृष्टं चरमभावि निमित्तेनोदृताद्विविछेदेनप्रथमभाविप्रतिदर्शादिविछेदे बाधतर
स्यर्थः। ॥११८॥

ननु वैकृत्यात्रिमतदुपाप्युपजुषेत्यादेविधुदेशागतमपि पारवड्मंत्रादिवाचकं क्रमादिपदं त्रयो वेदाः अजायंतेत्यर्थवादे पत्क्रमात् मंत्रब्राह्मणात्मसमुदायवाची वेदशब्दः।
स्वार्थात्मना अक्रमादिवेदपरतयास्यापयतीति। वेदो वा आयपृथ्वीमादिसजनिदीति। तत्कथं चरमेणानेन पूर्वबाधप्रसाद्गं क्षमतत्तो विशेषमाह। सापेक्षादिरत्नयोर्वर्ज्ययोः
परस्परनैरपेक्ष्ये परेणा पूर्वबाधः प्रत्युत पूर्वापरप्रत्ययोः सापेक्षावुदिते भवतस्तत्र तत्र तयोः। प्रसव्यवोर्मध्ये पूर्वमत्यो निवर्तकोऽसंरक्रमित्यर्थ इति निराकं।
परमपि यत्पूर्वसापेक्षं न तत्पूर्वस्य बाधकं द्रयजीव्यत्वेन पूर्वस्य बलवत्त्वात्। तद्बाधे स्वस्याप्यभावादिति। पूर्वतो वतत्र परस्य बाध इत्यर्थः। यथेत्यादिना। तत्रोक्तं दृष्टा
न्तमाह। संहार इति संहारः प्रश्रावासहितक्रमादिराद्गुजमेत्यर्थः। प्रथममाबल्ले प्रकृतिमाह। वेदेपक्रमेति। उपक्रमगते वेदपदं मुख्यं तदुपसंहारस्य प्रमाणादि प्रदतु। गुणा
—त्प्रतिरित्यर्थः। एवं भिन्नवाक्येषु पक्रमपर्यालो चनानुरोधेनोत्तरेनेतत्र्यं अन्यथा संज्ञानविरोधितया तदुपस्थितमुख्यार्थेनास्या नितान्निधाना संभवात्तथा च

सापेक्षाबुदितो यदानुभवतः पूर्वापरप्रत्ययो पूर्वस्तत्र निवर्तको भवति तत्रांसो निबलोपि यथा। वेदोपक्रमेषु मंति   ग्रं १
र्बलवती नर्गादिसंहारजा वेदोपक्रममुख्यता भवति तत्रगादिवाराणीगुणता। ॥११९॥ ब्रह्मपुच्छमिति वाक्य
गामिनो ब्रह्मपुच्छमितिशब्दयोर्द्वयोः। ब्रह्मशब्दवलवत्तरत्वतः पुच्छशब्दपरिपीडनं मतं। ॥११२०॥ ॥

प्रथमस्य चरमापेक्षित्वे सति तद्विरोधित्वं तद्बाधकत्वे निमित्तं न च प्रमत्तप्रारीनांतत्वाचेदकत्वं वेदानैरपेक्ष्येन तद्वत्वाव्यवहारिकप्रमाण्ये नैव वेदांतानां च रितार्थत्वादित्य
र्थः। ॥११९॥ इदानीं बादरायणाभ्यासिद्धमपि प्रथमबाधकत्वे प्रसक्तानुमत्स्योदाहरणमाह। ब्रह्मपुच्छमिति। तैत्तिरीयके ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यगतयोरित्यर्थः। आ
द्ययोर्मध्ये तत्र हि वा अस्य प्रस्तावेऽस्त्यादिवाक्यत्रये गतब्रह्मशब्दाभ्यासानुरोधेन ब्रह्मशब्दस्य प्रधानादिति पुब्रह्मणि निर्णीततात्पर्यानुरोधेन पुच्छपदं द्रुपुच्छमिया
दिमायपाठमात्रारवयवार्थात्मकत्वाश्रसर्वाधिष्ठानत्वलक्षणार्थायानीयते। नचात्र तद्वत्प्रसक्तारीनानंतत्वावेदकत्वे कृत्स्नकं किंचिदस्तीतिभावः। ॥१२०॥ ॥ ॥

स·अ·२ ननु प्रथमश्रुतस्यैव चरमबाधकत्वमिति न वाच्यं परानपेक्षनियतं। अस्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टोत्तरे आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव स
२५ मुत्पद्यन्त इत्यत्र सर्वाणि ह वा इत्यादि वाक्यशेषावगतानेकप्रमाणानुरोधेनाकाशपदस्य भूताकाशान्यथा ब्रह्मपरत्वेन बादरायणेन आकाशस्तल्लिङ्गादिति सिद्धान्तितमि
तीति। तद्वत्प्रसाधनेकानुरोधेन वेदान्तमात्रबाधः किं न स्यादित्याशङ्क्याह। अथेति। प्रभूतं बहु। तत्रत्यस्य लोकस्येति। प्राथमिकश्रुतिपिपादयिषितगत्याश्रयादि
विषयप्रश्नोपोद्बलितानेकलिङ्गवलादाकाशश्रुतिः प्रथमावगतार्थमपयानीता॥ न चात्र प्रत्यक्षादीनामावृत्तमिति तन्न किंचिदुपोद्बलकं मस्तियेन तद्दृष्ट्यस्य प्रमनुप
हत्याधेन वेदान्तैकप्रमाणता बाधीभवेदिति॥२१॥ नन्वथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादिवाक्ये एकनैव पदच्छेदेन मीतिरादि श्रुतिलिङ्गानामनेकेषां वाधोऽदृष्टः ननु तत्र
सोपोद्बलकं किं चिदस्ति। तद्दुपोद्बलनाभावेपि प्रत्यक्षादिबाधकं किं न स्यात्तत्राह। अथ यदीति। तत्र हि पञ्चद्वयस्य प्रथमावगतार्थगोचरतत्त्वाभावानुरोधेन स्ववाक्ये मध्यमावग
गतमनेवेपि। एवं अगापत्तौ वाक्येपरोक्षविभ्रमभूतानीति प्रतियादितं ब्रह्म परतमानिरीति तिस्य प्रतिपाद्यवस्तुविषयतावलेन तद्विरोधिनो मीतिरादिश्रुतिलिङ्गानामपक्षामीनामिति न

अथ यद्युपक्रमगामसमतरमवक्षि प्रभूतमुपसंहरणं॥ बलवत्तरचरममेव भवेद्बुभयोर्विरोधसमये नितरां॥२२॥ अथ यद्युपक्रमगामसमपि प्रतिपाद्य
वस्तुविषयं भवति॥ अविरम्यितार्थविषयं च चरमं भवति प्रामनमपि बाध्यमदः॥२३॥ आसन्नवस्तुविषयेण यथा प्रसङ्गेऽनवाध्यो भवत्यनुमितेर्व्यवधान
योगात्॥ प्रत्यक्षमात्रविषयेण तथागमेन युक्तो प्रमादिविषयावगमस्य बाधः॥१२३॥।

यागमप्रत्यक्षादेः प्रतिपाद्यविषयत्वं निरीतिं मितिन वेदान्तं बाधकत्वमितिभावः॥२३॥ एवमरवंदब्रह्मविषयवेदान्ताः प्रत्यक्षादिबाधकास्तदन्येष्वत्वेसति तद्विरोधिविषयोत्तरमा
ण्यावाधघटेवत्तदेव। यथोत्तरमावृत्यात्रादिविच्छेदनिमित्तमाश्रितो पदेशः। न वासिद्धिर्वेदान्तानां प्रत्यक्षादिगम्यावहारिकप्रामाण्यं नापेक्ष्यत्वेपि तद्दीवतत्त्वावेदकत्वा
वेदकत्वानपेक्षत्वात्रापि तत्त्वामत्यासिद्धिः प्रथमाध्याये तत्त्वामेनततात्पर्यविषयत्वेब्रह्मणो बाधाभाव भावेनतस्मिद्धेः। प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकत्वेनापि प्रामाण्योप
व्यवहारेपपत्तेरिति तत्प्रसंगाद्यकृत्यत्रैया पुनरवाधकत्वं जैमिनिसंमतं प्रदर्शयितुमनुप्रसत्तमुपच्छद्रन्यायादिमाधयोविदर्शनदत्तेनु वेदान्ताः प्रत्यक्षादिबाधकाः आसन्नवि
षयवाधवत्तदेवयथानुमितिविरुद्धविषयस्तु प्रमितिमात्राश्रयेनाह। आसन्नेति। अवदरितवस्तुविषयत्वात्यर्थः। प्रत्यक्षाह प्रमितिनविषयकृतितुष्यमात्रे तेनमानव
हितं तामादेव स्पृष्टा तिनादिरिन्द्रियसन्निकर्षादिसामग्रीमध्यजन्यत्वात्तनुमानंतु सामान्यव्याप्तिपुरस्कारेणोत्पन्नं सामान्यकारणसाध्यं पक्षेविषयीकुर्वदिति प्रत्यक्षधर्मि
न तु पक्षतासाध्यविशेषविषयीकरोतीति व्यवहितविषयमद्रोधेन यथाबाध्यत एवं प्रत्यक्षमात्रविषयत्वात्प्रत्यासन्नविषयं वेदान्तवाक्यमप्रत्यक्षादिकं कथं चेत्त्वस्य विषद्ध

किं च मायुर्भवेदान्तवाक्यं प्रत्यक्षादिबाधकं तद्विरोधितदुपजीवार्थकत्वात्संमतवदित्याशयेनाह। किं चाम्नायेति। आम्नायस्य ज्योतिरित्यादिवेदान्तवचसो यथमेयंस्वप्रकाशात्म
तत्त्वादिरूपार्थः। आयतनं आधिनं अस्मिन्नाम्नायप्रमेये कूटस्थानुभवेते सकलमेवेतरत्प्रमाणजातं तदनुभवोपजीवकंनां तं भवेदित्यर्थः। प्रत्यक्षादिर्हि स्वसामर्थ्य
लभेयात्कारणं धीवृत्तिमनुसारमति। न चैतावता तदर्थोऽसिध्यति। जडदृष्टेः रूपादिवदर्थसाधकत्वादिति तदवच्छिन्नब्रह्म कारणैवेन स्वयमेव साधनायापेक्षते स्वप्रकाशचै
तन्यवाखवं ब्रह्म तद्ब्रह्मसरवे वेदान्तादेव सिध्यतीति तदुपजीवं प्रत्यक्षादिकं वेदं तत्र्य न आम्नायं तं ततः किं तत्राह। यद्येति। आयतने। आपतनं भवति यस्य तदुपजीवी तदर्थः
नेन उपजीवेन विरोधसमये तद्बोधे सति। अस्य उपजीवकस्य प्रत्यक्षादेः सामर्थ्यं तद्बाधनेनैव विघटेत नवदृष्टान्तमाह। श्रुतीति। औदुम्बरीस्पृष्ट्वोद्गायेत्यादिश्रुतिव
चो बाधेयथौदुम्बरीसर्वाविवेष्टितव्येति स्मृतेः सामर्थ्यंनैव विघटेतस्मृतेः श्रुत्युपजीवित्वात् हितिधे। अम्नायमेकादेव विहापीत्यर्थः॥२४॥ एवं प्रत्यक्षादेर्वेदान्तबाधित

किंवाम्नायवचः प्रमेयबलतः सर्वप्रमाणान्तरं स्वार्थं साधयतीति तत्सकलमेवायतनमस्मिन्भवेत्॥ घषत्र्यायतने विरोधसमये तेनास्य त
द्बाधनेसामर्थ्यं नवविघटेतश्रुतिवचो बाधेयथा हि स्मृतेः॥२४॥ ब्रह्मज्ञानसमुद्भवं प्रहरणांसानियहं ब्रह्मणः स्वाकारस्य हतो न वेद इति
रसोजातामतिर्बाध्यते॥ विद्यावस्तुबलेन जन्मलभतेमायायातु निर्वस्तुकासा तामुद्भवमानतः प्रपद्यति ध्वान्तं यथा भास्करः॥२५॥
विषयत्वेनस्वविषयस्य तस्याविबाधकत्वं साधितमिदानीं तत्फलमाह। ब्रह्मज्ञानेति। प्रहरणांहतेवैव यहइत्यादिश्रुतिसिद्धेन्द्रियसम्बद्धस्याति यहस्य कर्मरणातिग्राहेशरुदही
नइत्यादिश्रुतिसिद्धतन्तेन्द्रियगोचरवरभातिग्रहस्य हितं सकलसंसारमिति यावत्। वेदशिरसो हं ब्रह्मास्मीतिप्रत्यभिज्ञानामतिरेतानसमुद्भवा बाधते। ननु जडया
मतेः कथं बाधकत्वमिति तत्राह ब्रह्मणः प्रमाणपंचाधिष्ठानस्य यः स्वाकारस्य स्वज्ञानप्रसंगद्वयानंदस्वरूपं तद्धतो न तद्बलेनेत्यर्थः। ननु प्रपञ्चस्यापि प्रमाणविषयस्य कथम
परस्पमातामबाध्यत्वयोः प्रमाणत्वाविशेषादित्याशंक्यततद्विशेषमाह। विद्येति। वस्तुनो बाधितविषयविषयस्य बलेन ब्रह्मविषया हि विद्या वस्तुनिष्ठाहिता सर्वथा
वाक्येनजन्मनत इतिसावस्तुबलजा बलवती प्रत्यक्षादि तद्विषयप्रपंचकारणमायातु निर्वस्तुका वस्तुत्वरहिता ततः सा विद्यां तामायाभाउद्भवमानतः खोसजिमा
नेरात्मपयति। निवर्तयति। लोके अविद्यातत्कार्यनिवर्तकत्वसाक्षात्कारविद्यत्वदर्शनात् दृष्टान्तमाह ध्वान्तमित्यादिना॥१२५॥ ॥ ॥ ॥

स॰अ॰२ नन्वप्रथमश्रुतस्यैव चरमबाधकत्वमितिन बादरायणानयेननियतं। अस्मल्लोकस्य कर्णातिरिक्तिपयप्रोत्त आकाश इति होवाचायमर्वाग्विहवाइमानिभूतान्याकाशादेवस
२५ मुत्पद्यन्तइत्यन्नसर्वाणिहवाइत्यादि वाक्यशेषावगतानेकप्रमाणानुरोधेनाकाशपदस्याकाशाद्यर्थ ब्रह्मपरत्वाबादरायणेनाकाश लिङ्गादि निरूपणेनाभि
हितं।तद्वत्प्रत्यक्षादिसाधनेकानुरोधेन वेदांतमात्रबाधः किंनस्यादित्याशंक्याह।अथेति।प्रकृतं वदु।तत्र्यस्य लोकस्येति।आथर्वणिकश्रुतिपिपादविच्छित्तगत्याकारणादि
वयप्रश्नोपोद्बलितानेकलिङ्गबलात् आकाशश्रुतिःप्रथमावगतार्थमप्यानीता॥नचात्र प्रत्यक्षादीनांप्राबल्यनिमित्तं किंचिदुपोद्बलकमस्ति येन तद्वद्यत्प्रामन्नुप
हमानेन वेदांतेकप्रमाणाबाधोभवेदिति॥२१॥ नन्वथ यदतःपरो दिवोज्योतिर्दीप्यत इत्यादिवाक्यमेकेनैवपठ्यते नज्योतिरादिश्रुतिलिंगमामनेकेषां बाधोऽदृष्टःअत्र तत्रान
न्योपोद्बलकं किंचिदस्ति।तद्वदुपोद्बलनाभावेऽपि प्रत्यक्षादिबाधके किंनस्यान्नत्याह।अथ यदीति।तत्र हि पयःवद्धस्य प्रथमावगतार्थगोचरत्वात्स्वाभाविकानुरोधेनस्व बाधेप्रथमाव
गतमंबेपि। पूर्वाभ्यासअपीत्वाक्येपा रोऽस्य विश्वास्तानीति प्रतिपादितं ब्रह्मपरत्व यानिर्दिशेन्निस्यप्रतिपाधवस्तुविषयतावलेनतद्विरोधिज्योतिरादिश्रुतिलिंगामप्यानीतानिन

अथवाथ्युपक्रमगमसंतरंभवति प्रकृतमुपसंहरणां॥बलवत्तरंचरममेवभवेदुभयोर्विरोधसमयेनितरां॥२२॥ अथ यद्युपक्रमगमस्त्यमपि प्रति पाद्य
वस्तुविषयं भवति॥ अविगम्यितार्थविषयं च चरमं भवति प्राकृतमपि बाध्यमदः॥२३॥ आसन्नवस्तुविषयेण पथ्यासन्नेन बाधो भवत्यनुमितेर्व्यवधान
योगात्।।प्रत्यक्षमात्रविषयेण तथागमेन युक्तो प्रमादिविषयावगमस्य बाधः॥१२३॥

बाध्यप्रत्यक्षादेःप्रतिपाद्यविषयत्वंनिर्णीतंमितिनवेदांतबाधकत्वमिति भावः॥२२॥ एवमखंडब्रह्मविषयवेदांतानांप्रत्यक्षादि बाधकत्वं प्रदर्श्य तत्सेस्यति तद्धिरोधिविषयोत्तरमा
णत्वात्तद्बाधस्येतरेव।यथोत्तरभावकृताख्यादिविच्छेदनिमित्तम् प्राप्तितोपरेशा इत्यपि सिद्धिर्वेदांतानां प्रत्यक्षादिगतआवहारिकप्रामाण्यवाध्यते स्वत्वेपि तदीयतत्वावेदकत्वा
वेदकत्वानपेक्षत्वात्प्रापितत्वाभरणासिद्धिःप्रथमावाधायात्कस्मात्येनतत्वातसर्वविषयाखंडब्रह्मणोबाधाभावेनतत्सिद्धेः।प्रत्यक्षादीनांव्यवहारिकत्वेनापि मा मा एप
व्यवहारेपयनेगौणत्वप्रसंगाद्व्यवच्छिनिर्दिश्यात्पुनरबाधकत्वंजैमिनिसंमतमपरोऽपितदनुप्रसक्त्य पुष्कलब्रह्मदित्माया विरचिततदर्शनवेदांतानां प्रत्यक्षादिबाधकत्वं आसन्नवि
षयत्वाधेवतदेवयथानुमितिविरुद्धविषयप्रत्यक्षमित्याशयेनाह।आसन्नेति।अवधारितवस्तुविषयेणत्यर्थः।प्रत्यक्षादि प्रमितिनविरोधिरोपहृतिवृत्तापमानं येनमानव
हितंसाक्षादेवद्रष्टाति।दितादि।दृश्यसन्निकर्षादिसामग्रीमयीज्ञनमत्वाद्नुमानं तु सामग्रीप्राप्तिपुरस्कारेणोत्पन्नं सामान्यकारणा साध्यपक्षविषयीकुर्वदिति तेन पक्षधर्म रामं॰
तानुपपत्ताराधाविशेषविषयीकरोतीतिव्यवहितविषयमिद्ध्रौधेन यथाबाध्यत एवंप्रत्यक्षस्यागमविषयत्वादासन्नविषयं वेदांतवाक्यमप्रत्यक्षादिकं कथं चेत्तस्य विषय २५

किंचमानुक्तंवेदांतवाक्यं प्रत्यक्षादिबाधकं तद्विरोधितत्तदुपजीव्यार्थकत्वात्संमतवदित्याशयेनाह।किंचाम्नायेति।आत्मेवास्यज्योतिरित्यादिवेदांतवचसोपव्यमेयस्वप्रकाशात्मत
त्वादिसर्वथो ऽप्यत्राधिगं।अस्मिन्नाम्नाय प्रमेये कूटस्थानुभवेतसकलमेवेतरप्रमाणजातं तदनुभवोपजीवकं नातं भवेदित्यर्थः।प्रत्यक्षादिर्हि स्वसामर्थ्या
त्मनेयाकारं धीवृत्तिमुत्पादयतिनचैतावतानर्थःस्वप्रतीतिःजडवृत्तेर्हृपादिवदर्थासाधकत्वादिति तद्दवच्छिन्नचैतन्यादेतस्यं प्रमेयप्रसाधनायापेक्षितेस्वप्रकाशचे
तनस्वरूपं ब्रह्मतत्त्वं स्वरूपं तदेवसिध्यतीतित्तदुपजीव्यं प्रत्यक्षादिकं चेत्तत्स्य नयामाण्यं ततः किंतत्राह।यद्येति।आयतते।आपतितंभवति यस्य यदुपजीवी त्यर्थः।
नेनतदुपजीव्येनविरोधसमयेतद्बाधे प्रति।अस्यउपजीवकस्य प्रत्यक्षादेःसामर्थ्येनतद्बाधनेनैवविघतेतभद्दृष्टांतमाह।श्रुतीति।औदुंबरीसृष्ट्वोद्गायेत्यादिश्रुतिव
चोबाधेयथौदुंबरीसर्ववेष्टितत्येतिस्मृतेःसामर्थ्येनैवविघतेस्मृतेःश्रुत्युपजीवित्वात्तद्विरोधे।अप्रामाण्यादेवमिहापीत्यर्थः॥१२४॥ एवंप्रत्यक्षादेर्वेदांतबाधित

किंचाम्नायवचःप्रमेयबलतःसर्वप्रमाणांतरं स्वार्थंसाधयतीति तत्सकलमेवायतमाश्रितं भवेत्॥यद्यत्रायतनेविरोधसमयेतेनास्यत
द्बाधनेसामर्थ्यंनचविद्यतेश्रुतिवचो बाधेयथा स्मृतेः॥२४॥ ब्रह्मज्ञानसमुद्भवं ग्रहणमांसातियद्ब्रह्मणःस्वाकारस्यहतोन्नवेदशि
रसोजातामतिर्बाध्यते॥विद्यावस्तुबलेनजन्मलभतेमायानुनिर्वस्तुकासाताम्बुद्धवमाभवतःक्षपयतिध्वांतंयथाभास्करः॥२५॥

विषयत्वेनस विषयस्यतत्साधकत्वं साधितमिदानींतत्फलमाह।ब्रह्मज्ञानेति।अहमस्मीत्यादिश्रुतिसिद्धुद्यसमहं साक्षिग्रहसकर्मकत्वाग्रहेणान्दी
नदस्यादिश्रुतिसिद्धतत्रदेहेन्द्रियगोचरस्य अहंसहितं सकलसंसारमिति यावत्।वेदशिरसो ब्रह्मात्मानिमग्नस्य यज्ञानामतिरतानसमुद्भवं बाधते।ननुजडस्य
मतेःकथं बाधकत्वमित्यत आह।बुद्धसाक्ष्यप्रपंचाधिष्ठानस्ययःस्वाकारस्तस्यज्ञानप्रत्यग्रूपमानंदस्वरूपं तद्ग्रहणेन तद्बलेनेत्यर्थः।ननुप्रपञ्चस्यापि प्रमाणविषयस्य कथम
पेक्षमानीनबाध्यः तयोःप्रमाणत्वाविशेषादित्याशंक्य तद्विशेषमाह।विद्येति।वस्तुनो बाधितविषयविषयत्वेन ब्रह्मविषया हि विद्या वस्तुनिष्ठानिता सर्वेपा
वाद्यं न जन्मतइति सावस्तुबलजा बलवती प्रत्यक्षादितद्विषयप्रपंचकारणामायानुनिर्वस्तुकावस्तुत्वरहिता ततः साविद्यातामायाउद्भवमावृतः स्वोत्पत्तिमा
त्रेणक्षपयति।निवर्तयति॥लोकेअविद्यातत्कार्यध्वांतिरतानयेतत्वसाक्षात्कारनिष्कर्षवदर्शनात्तद्ध्वांतमात्रमस्य प्रत्यक्षः॥ध्वांतमित्यादिना॥१२५॥ ॥ ॥ ॥

स॰ श्री॰ २ नन्वेवं सति हि रागाद्यनेकविधसत्त्वाद्यस्य देवम्यादि अनेकाश्रितस्य संसारस्य विरोधित्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारे प्रेक्षावतामुपेक्षैव युक्तास्मादित्याशंक्यानेकविधरा
२६ गद्वेषमितरो हि संसारोऽघोरत्वात् ४ काममय एवायं पुरुष इति श्रुतेः न एवमिथ्याज्ञानमूलो विरागाद्यनेन्द्रियमात्र एवं ब्रह्मप्रत्याद्यनेकपातकोपपातकादिज
नविविधयातनोपेत आमुक्तिविनाशि सुखमृत सिन्धेत स्मिन्न विवेकिभिरादर्तेपि इत्थं तस्तु मुमुक्षाद्युत्पत्त्यस्य तत्त्यागार्थी ज्ञानान्वेषतामेवोचितमित्याशयेनाह। रागद्वेषेति।
अनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषौ महद्ग्रहो सारवेदस्य तन्विद्वपो यस्य संसारवृक्षस्य तं विषयाशारात्रादीनां गुणादिरूपानि तत्साधनरूपाश्च द्रुमासिन्नसरध्या
सात्विकाधीहृन्मयः कुत्रुः शाखा यस्य तं। कृतज्ञा खा पशाखा फलमाह। धर्माधर्मरूपा याः प्रवृत्तयः एतत्त्वाधर्मान्विवृत्ते रघु फल स्मृतं। अत्तो प्रचुरो सुखसमुद्रे
गोप्रमुद्वेगेऽदुःखं एनं दृपिनिवृत्ति साध्यदुःखाभावो फलक्षयणं प्रवालानि पल्लवापरस्तं प्रवालयुक्तं रोनसा सादि भोगस्य संसिकम इत्थं त्वहर्षा यतिर्। अथ बाध

रागद्वेषमहाशाखं विषयगुणसमुद्रासि धीवृत्तिशाखं धर्माधर्मप्रवृत्तिप्रचुरसुखसमुद्वेगभोगप्रवालं। छिद्याः संसारवृक्षं निशि
तमतिहाशास्त्रनिक्षेपदक्षः प्रसकुत तत्त्वस्य लीनं विशिष्टतममतमोप्रसन्नजप्रेरो हं॥ २६॥ ॥ ॥ राम राम राम राम॥

सोऽधर्माभ्यां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्यस्य प्रचुरा असंख्याता सुखसमुद्वेगभोगाः सुखदुःखान्यवाः प्रवाला। पत्राणि यस्य धर्माधर्मप्रवृत्तिप्रचुरसुखदुःखभोगप्रवाल
प्रवृत्तिनिधानमिति विग्रहः ४ छिद्या इति संचितं॥ छेत्तारं विशिनष्टि निशितमलामतिर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः सैव महत्सा कृपतात्याशास्त्रनिर्दिष्टसाधनं तस्य निक्षेपे समु
त्सादे दक्षत्वात् छिद्यादिति संबंधः। तस्य ब्रह्मात्मसाक्षात्कारत्व वर्णनाय। तं विशिनष्टि प्रसकृत्त्वेति। प्रसकृत तत्त्वस्थलीस्यलं अधिष्ठानं तत्त्वात्मस्वमित्यर्थः। ज्ञानति
वर्त्य स्वमाने हेतुमाह निविडेति। अनादिकालाने कवासनानुबंधत्वात् निविडतमं अतिमहज्ञ इयन्तमः आवरणविक्षेपशक्तिमद्ज्ञानं तदेव मलमाश्रयः तस्मोऽलक्षः अ
रोहितकुशी भावोर्यस्तेन अनेक नानाविधादेऽनुच्छेद्यत्वेन स्पर्शितं। प्रवृत्तिप्रसूतकालं कारणसत्तास्थानं नष्ट प्रसूत्वं बलेन छेदत्व मत्वा विद्यो छेदः संसारच्छिद्यत राम॰
इति रहितं॥ २६॥ २६

ननु मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुत्या मायैव संसारकारणत्वेन निर्दिष्टा तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशंक्य मायाज्ञानयोरभेदस्य तत्त्वीयेव समाप्तत्वा
त्तयोर्भेदः एवं च यथाअज्ञानमेवतमः कारणमित्यादिशब्दैरभिधीयते एवं मायाशब्देनापीति न तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह। प्रसकृत्वत्त
इति। आत्मतत्त्वसंबंधीनी प्रसकूचेन माश्रिते निधावत्। तत्र प्रसकूवस्तुनि विषयेऽप्रविद्यासेवमादिशितसंकीर्तित इति संबंधः॥ अज्ञानात्मकमायाकार्यत्वे

प्रसकूवस्तुन एव तत्र विषये माया तमः कारणं धातं बीजमबोध इत्यादिभिः विद्यैव संकीर्त्यते॥ तस्या
एव विलास एव महतादिर्विभेदान्वितः संक्रमो न तु विद्यते पृथगसो संध्ये यथाधाम नि॥ २७॥ ॥

भेदप्रपंचस्यापि तत्तनोपि नानात्वयोगात्तद् द्वितीयत्वमपि सिद्धेदित्याशंक्यायेन सदृष्टांतमाह। तस्या इति। अविद्यायाः एवैषः विलासो विवर्तितमोऽपूर्वादिभेदान्वितो भवतां।
अविद्यावतात्वयासंक्रमः प्रथमतः अत आत्मनः सकाशात् सो पृथक् नैव विद्यत इत्यर्थः। संध्ये स्वप्ने संध्यस्व प्रस्थानमिति श्रुतेः यथा स्वप्नस्थाने स्वप्नतादृक् स्त्रीत
नाचेतनात्मकप्रपंचस्त तोन पृथगस्ति। उत्थानानंतरं स्पर्शनान्न हि सतः समयान्तरेऽप्रदर्शनं भवति एवं पूर्वादिप्रपंच आत्मनो न भिद्यत इत्यर्थः। विमतः संसारः अ
विद्याविलसितः अविद्याबस्थामामेव विभाव्यमानत्वात् स्वप्नवदित्यर्थः॥ २७॥

स॰ अ॰ २
२७

२ गरितमोर्वैधर्म्यं च ध्वस्तस्तत्वेन त्रिकालासत्वेन कोपि विशेष इत्याशयेनाह मुक्तेति मु २

ननु स्वप्रस्वप्नदिशादिदोषजन्यस्वप्नमुक्तेश्चाविद्याध्यासत्वेन तद्दृष्टः पृथगसद्भावः तेन कथमसद्भावः तेन कथमात्मत्वं पंचस्वसाम्यमतएववैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदिति स्वप्न वेचस्वप्नस्तत्र कारणमाहेत्याशंक्य प्रमातृरिससतिबाधाबाधाभ्यां स्वप्नजोकादिर्मुक्तश्चैत्रादिरमुक्तः एवं गुर्वादिर्विद्वान् देवदत्तादिरज्ञः इत्यादिस्थिती अवसाने अंतेय स्वविम्बदर्पतदेतत्सर्वं स्वाविद्योत्थं यत्स्वांतमतः करणातद्रतवासनानिमित्तत्वात्तन्निष्पन्नं तद्वेष्टानामर्थअविद्याकार्यतिः करणपरिणामरतिवाशातत्वमस्याम स्वविलक्षणरूपेनसत्वतयामात्रहीमंजानीहीत्यर्थः अथवा एवं हेयं संसारं सप्रचकमाविद्यकं निरूप्य यत्प्राग्विवर्तदृष्टेरेकानेकानेकजीववियत्वेनहृ(वि अमुक्तः

मुक्तामुक्तौ विद्वदज्ञौ वरमावाकाशादिस्मानसान्नंच विश्वं॥ स्वाविद्योत्थं स्वांतनिष्पन्दनं तद्विजानं मायहीनत्वमर्थे
तत॥१२८॥

तत्र मुक्तोमुक्तोनास्मदादिरिति वैदिकलोकिकव्यवहारानुरोधेन जीवनानात्वमेवेत्याशंक्य दृष्टिमात्रं तथात्ववत्तन्नवास्तवो यावहारिको वा जीवभेदोस्तित्याहि अविद्यायां प्रतिबिंबितं हि चैतन्यं जीवोऽविद्या च बाधाबाधानुगृहीतया अज्ञोमे कापि सारिम्मुक्तानंदमुभवेन तद्दृष्टप्रमाणाभावाच्चैकापि प्रतीतिसेकएवजीवः सच्चादिधाका र्यानेकांतः करणावच्छेदेनानेकरूपप्रमात्र कर्तृभोक्तृभावं प्रतिपद्यते इति लौकिकवैदिकव्यवहारो निर्विशेषोपियथमेकस्मिन्नपि जीवइष्यतएवेति नानं तजी वकल्पनामुक्ताअनन्यथासिद्धप्रमाणाभावाद्गौरवाच्च अतः करणानानात्वचैकजीववादे पिप्रसिद्धव्यवस्थितव्यवहारानुरोधेनकल्पमानंनलोर्गंधितामामावहती लाशयेनाह मुक्तामुक्ताविति॥१२८॥

राम॰
२७

वि
कन्येवमपिमुक्तादिव्यवस्थाकथं तस्येकाज्ञानेत्वतस्वप्निदृष्टाव न्यत्र बंधः संभवति नत्वतीतकालेकोपिनमुक्तइति वक्तुं शक्यं। एवं आगामिकालेमुक्तामुक्तभेदः स्यादस्य नीतिनजीवैकत्वमिति शंकामनूद्य दृष्टांतेननिराचष्टे। कालोनीतइति। अतीतः कालोऽनादिः एत्र्यनन्तभविष्यश्च कालोनंत इति योजना तत्र तयोः कालयोः मुक्तामुक्तौ सर्वतः प्रसिद्धाविति रोषः। यस्मादयमर्थः शास्त्रात्कः तस्मात्तमदुर्घटंशंकसेचेदिसनुवाद्य। दुज्ञरंमार्गं किच्छादिति। लोकप्रसिद्धे अर्तिमात्रत्वात्तत्प्रसिद्धत्वात्दिवाच्चश्रु त्यादेर्नविरोधइत्याह। स्वप्नेति। तथा चाविद्यामात्रविवर्तस्वमवन्मिथ्यान्तस्यापि श्रुबहात्स्य दत्वापपन्नेर्नदुर्घटमिति भावः॥१२९॥ दृष्टांतविदृष्टान्तदृष्टांतिकेपि तद्दर्शयति। सुप्तइति। सुबोधं॥३०॥ दार्ष्टांतिकमपि विवृणोति। कालोनादिरिति। आपरात्मप्रबोधात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारपर्यंतमात्मैकत्वाज्ञानात्स्व अइवमुका

कालोतीतोनादिरेष्यन्ननंतो मुक्तामुक्तौ तत्र पूर्वेतथोर्ध्वं॥ तस्मादेतद्दुर्घटं शंकसेचेन्मार्गं किच्छा स्वमदृष्टांतदृष्टे॥१२९॥ सुप्तोजन्तुः स्वप्नमा त्रेपिकालेकोटीः स्वप्नदृष्टस्वयं संसाराणां॥ पश्येत्कोटीरेवमागामिनां वजायत्कालेयो जयेत्सर्वमेतत्॥१३०॥ कालोनादिस्तत्र मुक्तमुक्तादिः कालोनंतोमोक्ष्यतेतत्र चामत॥ इत्येवं तेबंधमोक्षव्यवस्थासंसिद्धिः स्यादापरात्मप्रबोधात्॥१३१॥ अज्ञानेसकलप्रमोदुवनस्मिन्शुद्धात्मनि वतजीवानांमतिबिंबकस्वपुष्पविलोपमेब्रह्मणि॥ विद्वान्सपुरुषंजहातिभजतेविद्याविहीनं नरं स्वेदान इमिवात्मपिंडमधुनाजातिस्त्वंथोर्ध्वंजगत्॥१३२॥

मुक्तादिव्यवहारोऽविदुषामिष्यति। विवेकिनां तु कमायेन जीवैकत्वमेव संमतमिति भावः॥३१॥ एवं स्वसंमतजीवैकत्वमुक्त्वा तत्र मतांतराणि दर्शयन्प्रथमंवुत्सनपतिबिं वानं तज्जीवाश्रयं विवरूप ब्रह्मविषयं सकलप्रपंचप्रमोदुवकारणमज्ञानमेकं यथानेकपिंडेषु गवादिवत्किंचिद्वा स्त्रिगोत्वादिसामान्यं तद्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वं त पुरुषं जहाति। जहातेनां भुक्तभोगामिति श्रुतेः विद्याविहीनं मज्ञं नरं भजते। जुषमाणोनुशेत इति श्रुतेः यथा गोत्वादिजातिरिदानीं नष्टामासनो व्यक्तिं वि हाय नष्टा विद्यमाना मा व्यक्तिं इति बंधमोक्षव्यवस्थावीजमुक्तमतमाह। अज्ञानमिति उक्तार्थः॥१३२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२८ इत्यंतानुपपन्नं नन्वेकस्मिन्नज्ञाने एकस्य ब्रह्मणोऽनेकेप्रति बिंबाः संभवंतीति लोकेतथादर्शनान्नचाऽज्ञाने विद्यमाने विद्यमाने तत्प्रतिबिंबानां प्रतिबिंबत्वापगमः
संभवतीति मुक्तिरुपपद्यते। नचाज्ञानमविद्यासमन्वितं यंतेन्न निवर्तयतीतिमुक्तं। येनेदानीमज्ञानांससारोऽनवेदन्मथ्याऽज्ञानस्य कदाचिन्निवृत्तिर्न स्यान्न हि दृष्टां
तमात्रेणाकिंचित्प्रतीतिरुच्यात्ज्ञानानं समारायवंधमोक्षव्यवस्थाविषयंमतांतरमाह। अज्ञानानीति। अस्मिन्पक्षेऽज्ञाने नाज्ञानस्यनिवृत्तिप्रसिद्धिर्न बाध्यते अ
ज्ञानसमानाश्चमविद्यकत्वानेनलोकेप्यज्ञाननिवृत्ते दृष्टत्वादित्यर्थः। आधा[illegible]मिदमनारकर्तृत्वसुखदुःखादिजनकाज्ञानानि बहुमयपरे स्वीचक्रुरिति संबंधः। एव
मसंख्याश्रवबुधोजीवा नपि स्वीचकुरिति। योजना। जीवानांविशेषरामुमुक्षुरिति साधाश्रयाणि तत्र अनुयुगं प्रतियुगं तेषांजीवानांनिः श्रेयसं चस्वीचकुरित्यनुषंगः

अज्ञानानिबहून्यसंख्यबपुबोजीवाश्चमुमुक्षून पिज्ञानाज्ज्ञानसमाश्रयानन्नुयुगं तेषां चनिःश्रेयसं। मायामीश्वरसंश्रयामनुगमात्संसारसंव
र्तिनीं केचिद्देवविद्यातन्निद्यमनस्वीचकुरत्नप्रसूनाः॥१३३॥ ॥

ननु विषयदारेरण्यज्ञानकार्यत्वेकर्तृत्वादिवत्सर्वजीवसाधारणं तस्मादिसांशंत्याह। मायाधिति। विषयतदिप्रपंचहेतुरज्ञानात्मामायाद्यासाचरीश्वराश्रयात्सक
लबाह्यकार्यसाधारणाकारणामितिस्वीचकुरित्यन्वयः। तथा च श्रुतिः मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतु महेश्वरमिति। इदं चैतन्मतमस्य तमनुपपन्नं। अज्ञानानां
त्वादेरसंभवादित्यनुवादसमयएवतस्यफलगुत्वंसूचयन्नाह। केचिदित्यादिना। देवगुरुद्वयं तत्त्वतविद्यातेनप्रतिबंधे न निद्यत्वेनाप्युक्तं विपर्यसंभवो येषांतेनतथा। अ
स्यश्रुतत्वादपितेषांतन्मतंदुष्टमित्याह। अप्रसूनाइति॥१३३॥

एवंनाजीवाश्रयमतद्वयेनस्वानभिमतमुक्तामुक्तव्यवस्थादर्शिता। इदानींतमास्थामतांतरमाह। आकाशादिति। आकाशेपक्षी संचरतीतिवदेकेनप्रमीयेतऽवस्थाऽतांतरेप
णाकाशे विहगोनेतिप्रतीयते। नचाकाशस्यांशभेदोऽस्ति इतियुगपदेकस्य विहगस्यैकत्रभावाभावावंगीकर्तव्यौ। एवंपरेब्रह्मणीति स्वच्छचैतन्यादिस्वभावस्यतस्याविद्याया
भावाभावावविरुद्धावितिसेवकमेवब्रह्माविद्याश्रयः संसरति। तदेवतदेवब्रह्मविद्यामुक्तंमुक्तमितिमुक्तामुक्तव्यवस्था। स्वपक्षतयाकेचनोचिरत्यर्थः। ब्रह्मविशेषणा
नामेषोर्थः स्वच्छनिर्मलोऽप्रमहृतनेमेसंवारयति। स्वभावविमलइति। तन्महेतुं शुद्धयुक्तीति। स्वभावविमलत्वेप्यागंतुकमलयोगं वारयति। असंगइति। तत्साधय
तिशिवइति। निर्गुणाद्दत्यर्थः। शिवमद्वैतंचतुर्थं मन्यंतइति श्रुतेः। विनाशं वारयति। शाश्वतइति। शाश्वतत्वंसाधयति। अनुदयव्ययइति। सर्वस्योदयव्ययस्याभिवा
दधिष्ठानत्वात्स्वतउदयव्ययशून्य इत्यर्थः। तथाप्यविद्याभावाभावयोरेकत्र विरोधात्तदाश्रयत्वायकथं विद्वेदोश्रमुपेयइति चेन्नेत्याह। निर्मेदइति। स्वभावतो निर्भेदत्वंस

आकाशे विहगोस्ति नास्तिचयथा तद्वत्परब्रह्मणि स्वच्छेवि[illegible]ह्युविस्वभावविमलेऽसंगेशिवेशाश्वते॥ निर्भेदेऽनुदय
व्ययेऽनवयवेविद्याभवेन्नोभवेदित्येवंनिरवद्यमाहुरपरेपक्षंव्यवस्थार्थिनः॥१३४॥ अद्वैतात्तनियद्यपि प्रविशतिध्या
तं मनः कारणांसौक्ष्म्ये वतथाप्नुयाद्धिमपरंब्रह्मस्वरूपेविशेत्॥ तद्वांतः करणांशसूक्ष्मवपुयातिछ्दृढेसर्वदाचेत
मेतमसोनिपाकमितिस्वीचकुरप्येपु[illegible]नः॥१३५॥ ॥

[illegible]यवदंति। भेदाभावेध्याकाशाद्यभावभावाश्रयत्वं न विरुध्यतइतिभावः। निरवद्यं अविद्यायाद्यपट्टस्वप्नाद्यंकारत्वादेकत्रभावाभावविरो
धदोषरहितमित्यर्थः॥१३४॥ अत्रापि वक्ष्यमाणरीत्या रूद्धेः सतामक्षांतरमाह। अद्वैतात्मनीति। यद्यप्युक्तप्रकारेणाद्वैतब्रह्मण्येवकारणांतःकरणावांतं। अविद्या
निष्ठति तथापि निर्दोषे तस्मिन्नज्ञानस्य युगपद्भावाभावयोरसंभवात्॥ नवच्छिन्नेदेनतद्व्याप्तिमित्यपरमात्मप्रयाति किमनर्थाधिष्ठानत्वमवच्छेदकमिति यावत्
सौक्ष्म्येवसूक्ष्मत्वरूपेवेत्यर्थः। तद्ब्रह्मस्वरूपेविशेत्तन्तु निर्दिष्टमित्यर्थः। तद्वांतःकरणायद्यपि सूक्ष्मशैलीयते। तथापि सूक्ष्मीवपुमात्रत्वपितिष्ठसेवनेदपिमनरावृत्य
स्यब्रह्मणोविशेषतांतदाऽज्ञानस्यतत्रापि वृत्तिः प्रसंगात्। नचकार्यस्यस्वकारणाश्रयत्वं संभवति। अतो बहिस्थु[illegible]पाधिरेववृत्तिहर्षादार्थ्यमुक्तत्वमिवसर्वदा
चेतमेतमसोद्वृत्तिनिपाककमितिस्वपुनःस्वीचकुरित्यर्थः। एवंचांतःकरणावच्छिन्नेचैतन्येतदानीमेवतदभावउपपद्यते मुक्तामुक्तव्यवस्थापपद्यतइति

स०टी०अ०२

२५ एवमपि ज्ञानाज्ञानसाध्यमुक्ताम्युक्तमव[illegible]स्यानोपपादिते स्वपरिनो वेलापसांतरमाह अज्ञानीतिपद्यम्ज्ञानमेकमिति श्रुतिसिद्धं तथापि अवस्थाणानेककार्यवशात्तत्कार्याणां तः करणानि
बहूनि स्त्री कर्तमानि।तत् अतः तदज्ञानिवृत्तस्य स्मात्तद्बुद्धीः तः करणात् अनुसतितत्र प्रति।चितं भवति। ततः स्वाज्ञाना देवत्स्याव रंजंगमंच तद्भुत्वा क्वचित्मनुष्यादि शरीरेण धर्मोचित वैकुवेरान्या
दिस्वाधनेनब्रह्मावगतिनसदुपात्तमज्ञानाशतत्कार्यशरीरद्वय तद्धर्मनिरंशासामुल्लंमव[illegible] अमत्र विद्याणावादविद्यायाबहुमितितद्भ वस्थाय व च ग्रहोऽनन्तनिरंशोऽज्ञानेन दंजा प्रवृत्तम वस्था
नुपपन्नेत्यासंक्याह।तद्येति।अघ्यच तदेव।स्थितिमिति संबंधः।अयमाशयः।सोबुद्धौ विघोसमि[illegible]पादनांशएवाज्ञानस्यैकोंशस्तद्वारा बुद्धिमात्रान्नरूप निरूपाध्यनरोपादानांश द्वारेणानुति
छतीसेवमंशभेदेनविवक्षितइति।अतिर्वचनीयाज्ञाने निरंशत्वनिर्णयदूषणासंभवेन सांशत्वस्वकार्यसंभवादेकाज्ञानमतेपि परमपुरुषाश्रिताभुक्तामुक्तव्यवस्थातिशयेन घटइतिके विद्व
द्भुरित्यर्थः॥३६॥ यद्यज्ञानस्याप्यवयवास्तेषु चपरस्पदम्पवं प्रतिबिंबमताजीवास्ते यांब्रह्मएपहानावरणानिया नंनानिस्वीक्रियंते तर्हि नानाज्ञाननानाजीववादएवाश्रितइतिनैकाज्ञाने
वां कर्त्तावमाश्रित्य सबंधादिव्यवस्थो[illegible]पपादि[illegible]नेतित इत्यपि परिस्वमकैवमतमाह॥ वाद्येति। अस्मिन्मतेद्यज्ञानमनात्मन्यात्मभ्रांतिस्तद्द्रूसनाचन तद्भवमपि संसरतोऽपि मितमेवतोपा

अज्ञानिवृत्तबुद्धीरनुसरतितत स्यादरंजगमंचस्वाज्ञानादेव भूत्वाक्वचिदवगतितोमुक्तमस्मबद्धं॥तस्मादज्ञानं विनष्टं स्थितमथ्यचन देवांशाभेदोप
पन्नेरेवं सर्वमवस्थापरमपुरुषगाजाद्यघटीतीतिकेचित्॥३६॥ बाह्याध्यात्मिकवस्तुजातजननीमायात्तरेवंधनीशक्तिर्द्वाकजातलबद्धसरणांप्रशोस
विद्यावतः॥जीवान्संकुचतीव्ययाभागवतःसत्यास्वमिथ्याद्यवासंकोचश्चाविलस्ययाश्नभजतिस्वाविकादिसपि॥३७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हामंमुरास्पतद्वीगाजदुपादानंतुवात्यसविमरादेतध्यात्मिकस्याहंकारतद्धर्मपमुखस्यचवस्तुजातस्यजननीमायावाह्यमाध्याबंधनीजीवसंसारहेतुः हरेरीश्वरस्य शक्तिरेवेत्यर्थः। माध्यां तु
मद्भुविविधामायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुतेःसावरककस्मतस्यद्यातकस्यजालवन्मस्यबंधनार्थं बाज्यवद्विद्यावतः मतिबसरणांप्रशोतीश्वरमाश्रितमायैवसर्वजगज्जननीत्यर्थः।तस्याश्च
जितमगवत्सादवशान्नुज्ञानजीवान्प्रतिसंकुचति।तान्बध्नाति।पथ्यादाराकेद्धयाजालं।ननुसापदिससात्तर्हि ज्ञानान्नि वर्तेतयद्यसत्यासौवानायद्वत्मिति नतेभेदइत्याशंक्य न
सससत्वोपि अप्यचस्मिन्नरज्जानादिवज्ञह्निब्र वज्ञानादपिनिवृत्तप पन्नेरससत्त्वेपीश्वरजातेजन्मस्वाज्ञानतान्नुपपन्नेःकस्मिन्सतिकिंस्मादित्याशयेनाहसत्येति।मनुजीवेनसंकोचविका
सयोर्विकारत्वादल्पसर्वन्मिथ्यात्वेकथनंदद्यीनसंसारस्यसत्यत्वमित्याशंक्यतयोस्तत्स्वाभाविकत्वेनरज्जुसर्पवद्वोपाजनतयाससत्त्वमितिनिरादोषइत्याशयेनाहांसंकोचश्चेति।वि
जसताःअसारःएकश्च कारीवधारतोस्वाभाविकावेचेतिसंबंधः॥ द्वितीयस्तत्कार्यसमुच्चयार्थः। स्यपिके।बि।दिसकुचगःनौचसंकोचविकासौस्वाभाविकेवल्लनीश्वरेच्छानिबंधनेनविंडि राम०
२५

दशास्यमिथ्यात्वनियमादीश्वरस्यापुत्रवत्प्रमाणमाये।नाज्ञानाश्रयत्वसंभवानेदंयुक्तमितिसमुच्चयवादिनांमतमाह।संस्कारेति।आत्मनोवाध्याध्यात्मिकसंसारेण्ज्ञा
नजमः।किंतुपरब्रह्मणोविषयेदेहाद्यतीतेव्यापकात्मविषयेऽहंमनुष्यइतिपूर्वपूर्वभ्रमतत्संस्कारान्निमित्तात्मनोएवादेश्योपादानात्ससद्भवति।अमादयश्च
तिनरंभिन्नाएवाज्ञानमविभ्रमादिरेवतत्त्वमतःस्वप्रज्ञानादिभावभ्रमादिसंततिकर्मसमृद्धिनेनज्ञानेनोच्छिद्यतक्विचनरोमोक्षायलिंगशरीरविलयायासंनिबद्धरव
मिहृतयेवाघटते॥अन्यःकश्चित्समुच्चयाभावात्संसृतिनमोक्षामसंस्कारादिसंततिमुक्तीदाश्रयेति।ब्रह्मनाज्ञानि।नवानज्ञानामीसनुनवस्यकाचनसमितिरिति
केचनस्वीचक्रुरित्यर्थः॥१३८॥ इदमपिअनुपपन्नं।आगस्याविकारिताःप्रसगात्मनोभ्रमतत्संस्कारादेरसंभवात्समुच्चयंचतुर्थेनिराकरिष्यति॥किंचइतो

संस्कारभ्रमसंततिंमतिनरंभिन्नांपरब्रह्मणिस्वीचक्रुर्विषयेप्रवाहवत्पुरानादिंतन्मध्येकेचन॥तामुच्छिद्यसमुच्चयेनघटतेमोक्षाया
कश्चिन्नरःकश्चिनहिरहेणसंसरतिनाज्ञीवाश्रयास्येतिच॥१३८॥ अज्ञानावत्स्यसगात्माहमतइत्येवंनःसिध्यतिस्वप्रकाशात॥
अज्ञानंतुब्रह्मसिध्येरकुतोवएसम्यक्ज्ञानाद्धातितत्स्वप्रकाशात्॥३९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ध्येतेसत्यापिपक्षानसंगच्छतेनेषांजीवानांपरस्परंब्रह्मणश्चभेदविषयत्वात्तत्तीयचतुर्थेनुविशिष्टनिराकरिष्यति।नेदश्च किंवात्मनिकःपारमार्थिकोवा।नाद्यः
स्वप्नवदेकस्यापिजीवस्यकल्पितभेदनेसर्वव्यवहारोपपन्नेसतरानंतस्याग्रामातीकत्वात्द्वितीयेवाज्ञानंब्रह्मणश्चमात्मवस्तुभवानस्यज्ञातत्वंवयुक्तंकुतःसिध्ये
दितिविमस्वाति।अज्ञस्तावदिति।वक्ष्यमाणापिस्वप्नातावच्छेदअहमइदसनुभयमानमाज्ञाननोस्माकंमतेस्वप्रकाशात्मसिणाःसिध्येदित्युपपादितं।वोयुष्मा
कंमतेजीवातिरिक्तमज्ञातंब्रह्मकुतःसिध्येत्किंशास्त्रेभिमेत।विकल्पानाह।सम्यक्ज्ञानादिति।घटादिवदित्यर्थः।अंतितःस्वप्रवदस्तप्रकाशाहत्मवतेनकुतो
पीत्यर्थः॥ ऐतमेवविशेषंतुजानन्दर्शयति॥१३९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ॰२ तदनुपपत्तेरित्याह सम्यग्ज्ञानादिति ब्रह्मणोऽज्ञानस्येति शेषः। ज्ञानविषयस्य जडत्वनियमाद्ब्रह्मणोऽपि तथात्वं स्यादेवेत्यर्थः। द्वितीयार्धं नाज्ञानाश्रयत्वे अन्तरमाह स

३९ म्यगिति। ब्रह्मणोऽज्ञान [illegible] सिद्धेरज्ञानत्वासिद्धेर्न सम्यग्ज्ञानस्यापि प्रमाणाभाव इति भावः। तद्देवब्रह्मवदेव न चैतत्सर्वमज्ञानम

सत्त्वेनोपपन्नमित्याह॥ १४०॥ भ्रान्तिज्ञानादिति द्वितीयं कल्पमपाकरोति। भ्रान्तिविषयस्य ज्ञानादेरिव ब्रह्मणोऽपि बाध्यत्वप्रसक्तिरनन्तत्वादिसम्पत्त्यर्थं स्वप्रकाशेति तृ

तीयं पक्षं प्रत्याह। अज्ञातमिति। माभाविष्ठाः। मा कथयत अज्ञातत्वे सर्वज्ञादिरूपस्य ब्रह्मणो विना वेदान्तवाक्यप्रमाणं तत्स्वानुभवादिति हेतुमभिप्रेत्याह।

नानुभवतीति। १४१॥ ब्रह्मणः परमते अज्ञातत्वाभ्युपगमे दोषं मायाविद्योपन्यस्तं विशदयति। अज्ञातत्वमिति॥ विशिष्य तं दर्शयितुं तानेव विकल्पानाह।

ह। मिथ्याज्ञानादिति। तस्य ब्रह्मणः तन्मायाविद्यमित्यर्थः॥ १४२॥ तदेव दूषणमाह मिथ्याज्ञानादिति। माया या च दृश्यत्वेन मिथ्यात्वमिति इष्टसिद्धौ तौ हनात्रासेः

सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षेऽज्ञातत्वं ततः स्यात्तथा देहे तथैव॥ सम्यग्ज्ञानाच्च ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धौ तस्यापि सत्ता तद्वदेव॥ १४०॥ भ्रान्तिज्ञाना

न्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे तस्यापि स्यात्कल्पितमेव तत्र॥ अज्ञातं चेद्ब्रह्म नास्य प्रकाशं मायाविष्टानानुभवति स्थानैः॥ १४१॥ अज्ञातत्वे यानवद्याम

तो वा मायाविद्ये ब्रह्मणस्तत्र जानवेहि॥ मिथ्याज्ञानात्स्वप्रकाशात्ममात्रात्संसिद्धिः स्यात्तत्र दृष्टा न ना॥ १४२॥ मिथ्याज्ञानाद्ब्रह्मणः सि

द्धिपक्षे मायैव स्यात्कल्पितं तद्वदेव॥ यांच्य ह्येव ब्रह्म चेत्स्वप्रकाशं तथापि स्यात्स्वानुभवादिरोधः॥ १४४॥ आत्मा स्वप्रकाशो यथा

यं नैवं मायाविद्ये ब्रह्मवत्स्वप्रकाशं॥ अप्यादर्शत्वब्रह्म चेत्स्वप्रकाशं दुर्विभस्य च स्वप्रकाशे स्फुरेतां॥ १४५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दि

वमाह। मानाभावेति। मायाविशिष्टस्य मानदिवस्य त्वेवाविशेषतास्य सत्त्वं अत एव मायायाः स्यात्सत्त्वं ततः। असद्ब्रह्मणा अविद्या असमानविषयत्वेन पूर्ववदाश्रय

पिमादित्यर्थः॥ १४३॥ इदानीं द्वितीयं विकल्पं दूषयति। तस्माद्वाविति। मायाविशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे मायापि स्वप्रकाशा स्यात् तथा च स्वप्रकाशत्वेऽविद्यात्वासत्त्वा

न्मायात्वमाकौ परस्परार्थः ब्रह्मस्वप्रकाशमायानाकुनद्वैधेति स्वीकारान्नोक्तदोष इति चेत्तत्राह। मायामिति। पूर्ववत्स्वानुभवादिरोध इति भावः॥ १४४॥ ननु यथा दु

ष्टा मायास्वप्रकाशात्स्वरूपे ताज्ज्ञानं पश्यति तथा मायावादिब्रह्मादिमायां पश्यति साक्षात्स्वप्रतीतः स्वानन्त्वान्न घुसेत न तु तद्दृष्टिरिति [illegible] राम॰ ३०

मायाविनस्तत्त्वमप्रस्फुरत्याशिष्यती साक्षात् पूर्ववत्स्वानुभवविरोधं स्पष्टयति। आत्मेति। नः अस्मान्प्रति। देजीवब्रह्मणी। न च जीवातिरिक्तस्य ब्रह्मणः तथात्वं

मायाविनस्तत्त्वमप्रस्फुरत्याशिष्यती साक्षात् [illegible] स्यात्सत्तानाद्यमस्य॥ ४३॥ तस्मान्मायाविब्रह्म चेत्स्वप्रकाशं मायापि स्याद्ब्रह्मवत्स्वप्रकाशा॥ मा १

ब्रह्मप्रैमोष१ नादिषं ब्रह्ममायाविदेहमायाथा

एवं जीवातिरिक्तस्याज्ञानतत्त्वं प्रमाणाभावेन दूषयित्वा तद्दूरमपि विकल्प्य दूषयति। ज्ञायन्ते चेदिति। ब्रह्मणाप्यस्माज्जीवानामन्योन्यं च भेदः ज्ञायन्ते चेत्तत्रापि योगिपा

लादिनानेषामपि दृश्यत्वापाताद्दृनात्मत्वप्रसंगः इत्यप्यस्वनिश्चयादेतद्दूषणं विविदमिति। अथैतद्दोषपरिहाराय तेन तेन तेन। अज्ञायन्ते चेत्तदा नैव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व

हानिर्वज्रलेप इत्यर्थः॥ ४६॥ इदानीं जीवानामपि भेदसिद्धिं दूषयितुं तेषां स्वप्रकाशत्वं प्रथममनुजानाति। जीवा इति। तेषां भवतु स्वप्रकाशत्वं तद्दूरतः कथं प्रकाशतइ

ति वक्तव्यं तेऽपि किं स्वप्रकाशा उत नेति विकल्प्य प्रथमं पक्षं दूषयितुं संभावयति नितिवाषिति॥ ४७॥ तमाद्यं दूषयति। तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदि विना स्वभेदस्फुरणं तिमो

ग्यादिभ्यस्तं विना कथं तस्य सास्यादिसाक्ष्यं जीवानामपि स्वप्रकाशत्वे स सत्त्वनिर्णयमात्मस्मात् सर्वास्तां इति तेषामिति। तेषामपीत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। वेद्याश्चेति। तेषां

ज्ञायन्ते चेद्ब्रह्मणा जीवभेदा ज्ञायन्ते तेषां कुत्र च निर्विवादं॥ नज्ञायन्ते ब्रह्मणा चेत्तदानीं सर्वज्ञत्वं नाहतं दुर्निवारं॥ ४६॥ जीवाश्चैते स्वप्रकाशस्वभावा निर्भासं तेषु

त्वभेदोऽपि भक्ताः तेषां भेदः स्वप्रकाशो न वा स्यात् द्वैतं ब्रह्मसोऽदुर्निवारं द्विधापि॥ ४७॥ तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदि स्यात्सत्त्वं स्यान्न स्वतेषां तथैव॥ वेद्यो भे

एतद्विभागो यदि स्यात् ज्ञानतात्त्वात् तद्विभागो न वेद्यः॥ ४८॥ जीवाः सर्वे स्वप्रतिभासस्फुरन्तः सत्त्वज्ञानात्स्फुरन्ति स्वतो वा॥ यद्वा मिथ्याज्ञानसामर्थ्य

तो मीयन्ते कल्पितो वा तेषु हि तेषु॥ ४९॥ सम्यग्ज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धाववद्वैतत्वं ब्रह्मणो नप्रसिध्येत॥ जीवाः सर्वे मायया स्वप्रकाशाः स्फुरन्ति सेवा

नुभवो विरुद्ध॥ १५०॥ मिथ्याज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धौ सम्यग्ज्ञानाद्बाध एवात्म्यपेयः॥ मिथ्याज्ञानादद्य तत्प्रसिद्धः सम्यग्ज्ञानाज्जस्य बाधोऽपि

सिद्धः॥ १५१॥ ॥ ॥

जीवानां विभाग इत्यर्थः। तान् धर्मिस्वरूपान्परतोभिन्नतान्जीवान्प्रभात्मादिज्ञानं विना भेदस्यानुमन्तव्यत्वाज्जीवा अपि ज्ञानस्याश्रय इत्यर्थः॥ ४९॥ ततः किं तत्राह। जीवा इ

ति। अयं॥ ४९॥ आद्यं पक्षं दूषयति। सम्यग्ज्ञानादिति। भामा तिरस्य ब्रह्मणस्तत्त्वनियमेन नतरद्वैतं प्रमाणासिद्धं नासिद्धोऽहमित्यर्थः। द्वितीयं पक्षं दूषयति। जी

वा इति। तथा सम्यक्त्वामापि न वेत्तृत्वतः सर्वजीवानुभवप्रसंगः भिन्नत्वानेषां स्वनिष्ठानुवृत्तिवेतना पि सन्नभवेदिति भावः॥ १५०॥ तृतीयं पक्षं चेत्क्रयजीवः

स्यान्नतद्वैदइसाधा येन नैं दूषयति। मिथ्याज्ञानादिति। अन्येषु चैव एवेति संबंध्य गतसम्यग्ज्ञानबाध्यत्वेचनेषां मिथ्यात्वान्नवं धर्मो ज्ञातात्तेनस्यात्र या

वतद्यस्य स्थापिनायपद्यते प्रवंनंत निरर्थकमिति भावः॥ कुत इत्याद्य मिथ्यात्वबाध्यत्वयोः समनियतत्वादित्याशयेनाह। मिथ्याज्ञानाद्यप्रसिद्धिनीतिया॥

स॰ अ॰ २

३१ एवमज्ञानं सकलसंभ्रमोद्भवनद्भूदिसाद्धुपपत्तेकुमेरपक्षे कुसाधारणं हूखणामभिधायैकेत्याधादिविति श्लोको क्तनृतीयपक्षे एकस्मिकत्रैकदभावाभावौ मत्वं भवतइतित
त्वप्रसाख्यानं तासंभवमेवाह॥ एकोत्याधावि ति। एकस्मिन्नधिकरणाइत्यर्थः। शसिद्धूविति नदनंतरंसलांनत्रद्भावो नासिधेदिति दृष्टमं। कुतइत्याशंक्य भावाभावयो
विरुद्धत्वाल्लोकेऽपि तथा मामा दर्शनिष्ठे त्याशयेनाह। भावाभावाविति। क्वापेकोत्पादितिविशेषानुषंगः। अथवा एकवस्तुनह प्रतियोगि भूतस्य संबंधितया प्रसिद्धेभावा
भावो — केऽ पि नेस्मितावितिजेजनाः। नचोक्तगगनेपपत्तिनद्भावयोर्भूमपदलित मितिशंक्या न दृष्टांतास्तमतेः। नचानुभवविरोधनहियत्र पक्षीदृश्यतेन कैवतदभा
वो पिकिंत मत्रैवनचगगनस्यैकत्वान्निरंशत्वाच्च नानात्वितशश्रय भेदद्वितिवाच्यं। सवितप्रभावयवावच्छेदकत्वितभगगनप्रदेशभेदान्तद्रुपपत्तेरित्याशयेनाह। पक्ष्यादीना

एकोपाधावेकवस्तुन्यसिद्धौ भावाभावौ नेक्षितौ क्वापि लोके॥ पक्ष्यादीनामस्तितानास्तिता वस्त्वोर्नैकस्मिन्नणवच्छिन्नखण्डपपत्तोव च्छे
दोव्यस्तिनास्त्वं वरेचेन्नत्रान्वेष्यः कोप्यवच्छिन्नभावः॥ सोवच्छे ... स्यत्विनास्त्वं वरेचेतंवाडंतस्मिन्सोप्यवच्छिन्नरव॥१५३॥ ॥ ॥

मितिा अवच्छिन्नस्वकेनचिदुपाधिनेतिशेषः। परानवतत्त्ववच्छेदकसंबंधोपित्तत्रैवतत्तदन्तीनास्तीतिवक्तव्यं। अथ याकेवलगगनस्यैवावच्छिन्नस्यापितस्यैकत्वान्न
पक्ष्यादीनां युगपत्तत्र भावाभावौ स्यातां तथा चसत्त्वद्दृष्टांतो स्त्विसाशंक्य वकाशः पतस्तदधिकरणे पिकेवलेस्व च्छिन्नत्वमिप्सनहवेत्याह। सोवच्छेदइति। अत्रा
पाध्यंतरावच्छिन्न एदवनभसितो स्तोनकेवल इति। परिहरति। तत्रान्वेष्य इति। अवच्छिन्नभावो अवच्छेदकांतरेणावच्छिन्नत्वमित्यर्थः। तत्रेप्रभावयवादयवावद्रुत्वाजन्त राम॰
देकावयवावच्छिन्नोऽवच्छेदत्तरभावान्नो करोत्यइत्याशयः। एवंतत्रतत्त्ववच्छेदविकल्पगगनमस्यावच्छिन्नमेवेत्यनाकारदर्शकमाहसोवच्छेदइति॥१५३॥ ॥ ॥ ३१

नन्वेवमनवस्थादुर्निवारास्यादित्याशंक्य तत्रमादिनां ज्ञानानिष्ठाप्रकारांतरेणानुपपन्नत्वाद्विभतीतिमात्रेणानिर्वचनीयपरिकर नतादित्तत्त्वरंगीकारादित्याशयेनाह। नन्वेवमि
ति। मानवस्थाकिंचवर्तमाने देवं दत्तशरीरं तदीयचकमद्भिवंतदिनामात्रीणां विचित्रशरीराननुपपन्नेः तच्चमात्रनदेवदत्तशरीरादुत्पन्नशरीरं विनाकर्माणां भवात्तत्पूर्वशरीरंतत्पू
र्वस्मात्कर्मतातद्दर्पितत्पूर्वस्मादूद्वहीरादितियथा कर्मशरीरतनंत्तमवाहोनादिरभ्युपगम्यते एवमत्रापीत्याशयेनाह। कर्मोद्भूतमिति। अवच्छेदकपरंपराभ्युपगमापिनदोषाये
त्यावन्मात्रेऽपंदष्टांतोनऽसंसारस्यानादित्वाद्दृष्टांते मयाह ३ पप घतेनात्रावच्छेदकमवाहोनादिरिति दृष्टांतं यत्किंचिद्दनिर्वचनीयवादे तत्प्रवादि ... तिवाकत
नन्वेवंस्याद्दुर्निवारानवस्थाबाढंकानोहानिरिष्टैवसापि॥ कर्मोद्भूतं नःशरीरात्कर्मोद्भूतिस्तत्र किंनेष्यतेसा॥ ५४॥ किंचाज्ञानं बूसनाशेत्यज्ञानात्मीसेन
ना तस्मात्वं विजानीहि हेतोः मढोस्मीतिप्रत्ययादस्ति बुद्धिर्मुक्तेदाढ्र्याज्ञोहमास्तित्वबुद्धिः॥ ५५॥ मुक्तेऽज्ञानं ध्वंसमिलेतदेवं कस्माद्धेतोर्वेत्सितत्कथ्यतांनः
॥ मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशात्प्रमाणान्मुक्तेऽज्ञानं ध्वंसमित्यस्य सिद्धिः॥ ५६॥ सम्यक्ज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्यदीष्टानु नमुक्तः कुत्रवनेजडःस्यात्॥ मिथ्या
ज्ञानमुक्तिसिद्धिर्यदीष्टा तत्कसर्पादिभ्रमस्यएवं प्रमुक्तः॥ ५७॥ मुक्तोप्रध्वस्त मज्ञानस्यैकाज्ञीत्वाविताग्निस्वानुभूत्वादिहृद्य॥ नह्यश्रुतत्वा
त्रिमतनमनुष्यःकश्चिज्जानात्येव मुक्तःशुकादिः॥ १५८॥ ॥ ॥ ० रामराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम रामराम रामराम॥
॥

क्षयरमतेपिसंयोगाधिकरणतावच्छेदकत्वस्य सर्वस्यापि प्रत्याप्यदृगित्यादयंदोषः समानइतिरत्रा ... नीयइतिद्रष्टव्यं॥ १५४॥ एवमंमवे ... नन्तीयंपक्षंदर्श
यित्वा ममाशाभावादि विरहयति। किंचेति। अस्य मा तु कनिरंशाच्चेतम्यात्मनः कस्माद्धिजानासि इति प्रवर्तितद्युष्मानकुतो पिशानुशक्यतदस्यार्थः। पूर्वपक्षीशंकते।
मढोस्मीति। अत्र हरीनामज्ञानस्यनिशेषः अस्तित्वबुद्धिः अस्तितावुद्धिरित्यर्थः। मुक्तेर्निसमुक्ते ध्वस्तमित्यादिना। अभावात् मुक्तेऽज्ञानमास्तितात्॥ ५५॥ ज्ञानोपायंप्रदर्श
कपूर्वपक्षीकलयतिमुक्तेज्ञानमितिरध्वमितीत्यन्तास्तीत्यर्थः। ५६॥ कल्पत्रयमपि पूर्ववद्दूषयति सम्यक्ज्ञानादित्यादिनाहृदयेना। त्वानुभूतिविरोधमेवजातिरेक
मुखेनप्रपंचयति। नहीति। शास्त्रमुकादिमुक्तप्रतिपादकं शास्त्रमुक्तइत्यनंतरं इतिशाह्नुदूष्यमुकवामदेवादिर्मुक्तइत्येतन्नहि जानातीत्यर्थः॥ १५७॥ १५८॥ ॥

ने

३२ नन्वंतःकरणोपाध्यवच्छिन्नेऽज्ञानमितिच तुर्थपक्षमनूद्य तत्र साटत्र्कंदोषमतिदिशति। नाटस्थ्येति। तेनेति उपाधिनेत्यर्थः॥ इह अग्निमत्तेऽवस्थेऽलं तत्पूर्वपक्षानुवादः उक्तमित्यादितस्यापि पक्षस्य पूर्वोक्त विकल्पदूषणयोरासंजनं॥ ५९॥ किंचांतःकरणावच्छिन्नमात्रवृत्तिले अज्ञानस्यालंतं परिच्छिन्नस्य नवियदादिभूतमौतिकप्रपंचोपादानत्वं संभवतीत्यतो पञ्चसृष्टान याऽस्मनापि ततस्तेउपाधेस्त्वद्धि करणमानवच्छेदकत्वादनर्थक्यं। नन्वंतःकरणमज्ञानस्य तत्र प्रवेशो द्वारतया अत्रीयतेन त्वधिकरणतावच्छेदकतया यथाग्नेर्गृहप्रवेशाद्युक्तं द्वारमित्याशंक्यनहिं तद्वारा तत्र विषमज्ञानं अग्निरिव गृहमात्रं प्रत्यग्ब्रह्मत्वात् भुक्त्यादितित्र दृष्टांत वसनत्रस्या

नाटस्थ्ये नोपाधिमाराय मोहस्तस्मिन्न च प्रकाशोऽमविष्टः॥ तेनेहस्याद्यमुक्तमवस्थे त्युक्तं पक्ष्मकदूषणं तस्य विद्धि॥ १५९॥ नाटस्थ्येनोपाधिरं नयादिस्यान्मो हाविष्ट्वप्रसंगोऽस्य प्रकाशे॥ अग्निस्तेपस्यो लुकं यद्देशं मोहस्य स्यान्न प्रदेशं स्थितत्वं॥ १६०॥ अग्नि अयःपिंडोतु लूके न प्रदेशमात्रव्यापिंचार्ज मित्यासमस्तं॥ वेशस्याप्रोतेवमेवेहकृत्स्नं ब्रह्मज्ञानाद्भोत्ताधिनामं न मोपि॥ १६१॥ तस्माद्ब्रह्माविद्यया जीवभावं प्राप्यासितात्तावकेतु स्वरूपे॥ तद्भिन्नेन स्पंदितं जीवजातं मायाकाशादिस्मावसानं च पश्येत्तु तत्॥ १६२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिसाद्यायेन शंकानुवादः पूर्वकंव्यतिरेकमुखेनाह। नाटस्थ्येनेति। आविष्टः आवेशोपहृदिसंतंशंकानुवादः एवमित्यादि दूषणं। एवमग्निवदित्यर्थः॥ नप्रदेशस्थितत्वं तथा च ब्रह्मणो नलड्कतल दृष्टाद्वइत्यर्थः॥ १६०॥ उक्तमेव दृष्टांतस्पष्टं प्रतिकं विशदयति अग्नि अयःपिण्डइति। इह अग्निः पक्षे आधिनाउपाधिना दूरेण अस्तासि तु प्रविततम्॥ १६१॥ तस्मादुक्तपक्षासंतामुपपत्त्या मुक्ताप्युक्तेत्याह तितोके वबंध मोक्षव्यवस्था स प्रवदिताशयेनोपसंहरति। तस्माद्ब्रह्मेति। तावके स्वरूपे आश्रित इत्थं स्वरूपेणाश्रितेत्यर्थः शेषं सरूपं॥ १६२॥ ॥ राम० ३२

नन्वस्यप्रहमेव मविद्यया जीवः कथंतर्हि मज्जीवभावान्निवृत्तिः सा हि ब्रह्मविद्यया विना न भवति। तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतेः। सा च गुर्वाद्युपायं विना न भवति। आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेः। तत्कथं मम जीवाभावे ब्रह्मविद्यामनुक्तिर्वेति। आगुरुविसर्गापाशालंप्रतितदेवस्मारयति। स्त्रीमादिद्येति। प्रलग्णाश्रय विषया विद्येत्यर्थः। मायोन्नब्रह्ममीमांसा। तस्य संसारि ब्रह्मरणः उक्तपुरुषारेकाज्ञानम आपत्ति बिंबजीवके त्वेपितत्कार्यमंतांतःकरणावच्छिन्नस्य तस्यानंतमात्रादिभावइति तत्र मंदं तं करणावच्छिन्ने श्रवणमननादिसंपन्नस्यापि ब्रह्मविद्या परोक्षा भवति सगुरुरूप्यत एवानंतांतः करणावच्छिन्नानां पुनः पृथक्त्वगुणोविद्याप्यपेतृथक्प्रलउपपद्यते। वचेतावताजीवभेदः आपाति अविद्या विद्यामतिबिंबस्येकस्येव जीवस्य तनड्याधिना युगपत्क्रमेणवानदृढ्दोन अदृहेतः संभवात्। स्वरस्वपि स्वोपाधौ

स्त्रीयाविद्याकल्पिताचार्यवेदमानादिभ्यो जायते तस्य विद्या जन्मध्वस्त मोहस्यतस्य स्त्रीयेरूपेऽवस्थितिः स्वप्रकाशे॥ १६३॥ ॥ ॥

ब्रह्मापरोक्षाभावात्तर्थ्येश्रेयां समधिकारितांप्राप्यो परिज्ञातीति लमेवत्स्वविद्याकल्पिताचार्यादिभ्यां मातस्यसीतिन किंचिदवद्यं॥ एवं वेदांतादिरपि स्वविद्याकल्पितमेवेत्यनविद्योस्तिरूपवद्यतइतिभावः॥ एकजीववादेविद्यासम र्थनं फलमाह। विद्याजन्मेति। जातविद्ययेत्यर्थः। स्त्रीयेरूपे स्वस्वरूपे। मद्यंतःकरणमिति
न कमेवतनच ज्ञानाज्ञानावस्थाः स्व प्रसइवेतिमतं तदुक्तविधयानद्विलक्षणाज्ञानाज्ञानावस्थापपत्तेरसाधुः स्वस्मिन्ज्ञानाज्ञानाकुभवविरोधेनस्वस्येकस्यजीवत्वं ज्ञान तः परस्मिन्नात्मसाक्षात्कारादिकल्पनासंभवात्कल्पितस्यापि विदुषः स्यात् पुरुषवदुपदेशासंभवाच्चेति॥ १६३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स॰ औ॰ २

३२ ननुस्वीयाविद्यास्वीयेस्वेचवृथ्यितिःस्वप्रकाशात्मतिचस्वप्रकाशेसर्वज्ञेनित्यमुक्तेब्रह्मण्यज्ञानविषयत्वमाश्रयत्वंचोक्तमनुपपन्नंस्वप्रकाशादिस्वभावेनतस्मिन्तद्यो
गात्।किंचोक्तमत्रइतिजीवस्यैवाज्ञत्वानुभवान्नब्रह्मत्वंयुक्तं।भाष्यकारादिभिस्तत्रतत्राधिकरणादौजीवाज्ञानाभिधानाच्च।नरयुक्तमिदंस्वाशंक्याह।अज्ञानीति।स्वप्रका
शादिस्वभावब्रह्मस्वविषयाज्ञानाश्रयत्वप्रतिबिंबितंजीवोभवति।ननुजीवोऽहमज्ञइत्यहंकारस्याज्ञानकार्यत्वेनतद्वच्छिन्नेजीवेनदाश्रयविषयत्वासंभवस्या
श्रयत्वविषयत्वभागिनीस्वत्रप्रथमाध्यायउक्तत्वाद्दृश्यमितिनस्यस्यप्रतीतेश्चनाज्ञानविषयत्वं।अज्ञानावच्छिन्नेतुतदुपरिष्ठान्निरूपयिष्यति।तत्तत्रिशेषातद्ब्रह्मै
वतदाश्रयोविषयश्च।किंचनतावत्प्रकाशत्वेनब्रह्मणस्तदुभयासंभवः।जीवस्यापिविरुद्धत्वब्रह्मस्वभावतयातत्रतपायातनचप्रकाशमानस्यविषयायकाशाश्रयत्वेवि
रुद्ध।परमतेप्रमेयत्वादिनाप्रकाशमानेपिघटत्वादिनातदज्ञानवत्स्वरूपतेप्यविरोधात्।फलबलकल्पनस्यनदविरोधितस्यचैतन्येऽसंभवात्।अतएवजीवस्तदाश्रयएवअस्ते
वस्तुतस्तुतद्विषयइतिनिरस्तं।स्वप्रकाशस्यतदाश्रयत्वायोगात्तस्यतद्योगात्नापिसर्वज्ञतयातस्याज्ञत्वानुपपत्तिःतत्वाद्बतस्वरूपतारूपत्वसर्वज्ञत्वस्यापिकिंपनेस्या

अज्ञानिबुद्धिजीवोभवतिभवतिचसच्छब्दज्ञानमस्यभागस्यसंसरंतःकरणानिपतितज्ज्योतिराभासयोगात्॥चैतन्यैकप्रतिष्ठस्फुरतिनतिन
मत्वाहंत्वाद्यहंतद्बुधिस्थाभासनिष्ठंस्फुरतितदुबितंजीवमोक्षाभिधानं॥६४॥ ॥ ॥

मितिजीवंप्रतितुबुद्धावरकमज्ञानंतच्चनविरुध्यते।उपपादयिष्यतिचैतत्।नापिनित्यमुक्तेतदनुपपत्तिःकल्पितस्यतस्यतदुत्तमप्रत्यवस्फुरतस्त्वाश्रयासंस
र्गित्वेनतस्यनित्यमुक्तत्वाविरोधात्।तस्माद्ब्रह्मैवाज्ञानाश्रयोविषयश्चेति।कथंतर्ह्यहमज्ञइतिप्रतीतिर्गतिरितिचेत्तत्राह।भवतीति।यावधारणेअस्यजीवस्यैवयथांतःकरण
ध्यासात्त्वनिरुक्तसाक्षात्कारवत्प्रकाशमानत्वमायादावंतःकरणेनिपतितंप्रतिबिंबितंयच्चैतन्यंतस्यैवतस्मात्तदुपाभासयोगात्स्वस्यभवतिआश्रयत्ववहमज्ञइ
तिदत्वात्स्वयुप्तेचतस्मिन्नसत्यपितथानुभवाभावेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांचिन्मात्राश्रयाज्ञानस्यजन्यत्वेनतदाश्रयत्वेप्यहंकारस्यज्ञानेनथानुभवोपपत्तेरिति
तद्बुद्धिरामस्यनतदाश्रयत्वसिद्धिरितिभावः।नत्वज्ञानेप्रकाशांतरेणानुभवासंभवेनकथंतस्यब्रह्माश्रयत्वसिद्धिरित्याशंक्यासिद्धेहेतुःसुषुप्तेपिभानादित्याशयेनाह।चेत
नैकेति।चेतन्यैकस्मिन्स्थितमित्यर्थः।तदज्ञानंबुद्धिप्रतिबिंबितचैतन्यनिष्ठंसत्स्वप्यास्फुरतिसाहजंचैतन्यैकप्रतिष्ठंतस्फुरतिकिंतुप्रकारांतरेणेतिनतत्रप्रमाणा राम॰
भाव॥स्पष्टज्ञानुरोधेनैवभाष्यकाराजीवाज्ञानाभिधानमपियुक्तमित्याशयेनाहतदुबितमिति॥१६४॥ ॥ ॥ ३२

याहंत्वाद्यहमित्युक्तमेवविशदयन्जीवमोक्षाभिधानाशयंविवृणोति।अज्ञानमिति।जडरूपायाशक्तिःब्रह्मपरतंत्रमायामात्रस्वरूपेणोत्यर्थः॥बहिरहंकारानव
च्छिन्नात्मनिब्रह्मणिजीवारूढंजीवाश्रितंजीवाश्रितस्यनस्याहंनजानइत्यनुभवविषयत्वेयुक्तिनयातद्विषयमाह।वाणापनोद्यात्मनेति।नजानइमि।अज्ञानंज्ञाननिवर्त
त्वमोग्यत्वरूपेणाभातितस्मिन्ज्ञानविरोधित्वस्यनत्रैवपर्यवसानात्।नच्चज्ञानमनुभवितरनिष्ठमेवतत्पंपरज्ञाननिवर्त्यनतस्मिन्परस्यतथानुभवात्तएवब्रह्मणि
तस्यनतथानुभवःसंभवति।किंतुजडशक्तिमात्ररूपेणेतिनत्रतथैवसासिध्यति।जीवेतुजीवगतज्ञाननिवर्त्यत्वेनज्ञानायमनोद्यात्मनासंसिद्धिमतिपद्यतेज्ञानंभवतिनत
स्वभाष्यकारादेर्जीवाज्ञताभाषितंयुक्तमितिभावः।नन्वेवंजडशक्तित्वेनापिजीवेतत्किमितिनभातात्तत्राहहेतुरूपइति।अज्ञानस्यरूपकारेणादिरूपत्वेसति॥एक
ज्ञानापनोद्यत्वरूपंपरपिनिससिद्धस्वाप्तिस्तेवभातीत्याशयेनाह।अनिरूप्यमिति।भातिजीवइतिशेषः।अन्यत्जडशक्तित्वंरूपं॥६५॥अन्यत्हीत्यत्रहेतुतयाब्रह्मण्येवतथा
अज्ञानजडशक्तिमात्रवपुषाजीवद्बुद्धिःसिध्यातिजीवारूढमहंनजानइतीतुज्ञानापनोद्यात्मना॥संसिद्धिमतिपद्यतेनतदुचितंजीवाज्ञताभाषितंहेतुरूप्येस
तिरूपमेकमनिरूप्यभासेवमन्यन्नहि॥१६५॥जडशक्तिमात्रवपुषाजागमस्वसनादिकार्यजननीभवति।पुरुषोनमस्यवशवर्तितयाप्रकृतिःपरस्यजागदेक
ग्रहोश॥६६॥इममेवसर्वजनमणीप्रकृतिरित्यखिलीशरीरिणामगुरुर्वं॥अधिरूढजीवमहमज्ञइतिस्फुरत्यौकगोचरवपुस्फुरति॥१६७॥ ॥
तदनुभवोपयुक्तरूपाशयेनाह॥जडशक्तिमात्रेति।अज्ञानंहिजडशक्तिमात्रस्वरूपेणगगनादिप्रपंचस्यजननीभवति।नचैवंपराभिमतप्रधानसाम्यंतस्येत्याह।पु
रुषोनमस्यात्मनिद्विवात्मशक्तिस्वगुणोनिगूढामितिश्रुत्यात्मशक्तितयाप्रसिद्धत्वात्।मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुत्यामायात्वेनेश्वराश्रित
त्वेनपरवर्तित्वेननसांख्याभिमतप्रकृतितुल्येश्वराश्रितायाप्रकृतिःसाभवतीतिजगत्कारणत्वंब्रह्मण्येवसाक्षात्सामान्युक्तेतिभावः॥६६॥तर्हिजीवगतत्वमानापनोद्यम
ज्ञानमुक्तमेवेत्यत्राप्याशंक्यनामात्रत्वस्यैकस्मिन्नपिसंभवात्तद्विरोधस्यवासंप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्यवक्ष्यमाणांतरमेवानुमानेनदृढीकृत्या
ह।इयमिति।प्रकृतेरित्यर्थः।वशिनीस्ववशिनीस्ववशाकुर्वाणा।अधिरूढ्याश्रित्यजीवस्यजगत्प्रकृतितयाज्ञानंनजडशक्तिरूपेणानभानुमहंनीत्याशयेना
हमज्ञइतिस्फुरणाकगोचरवपुर्यथास्यात्तथास्फुरतीत्यर्थः॥॥१६७॥ ॥ श्रीरामजीसहाय ॥ श्रीगंगामाता ॥ श्रीराम॥

स॰ अ॰ २

३४ जीवगतज्ञाननिवर्तकत्वाद्ज्ञानस्याहमज्ञ इति जीवेतज्ञानितत्वीश्वरइसुर्कज्जनोपपत्तंतरमाह। चितिशक्तीति। अज्ञानंहि यं प्रतिवस्तुस्वरूपमाट्टणोति तेनैव तन्नजानामीत्यनु
भूयते। परमेश्वरं प्रतितिचद्भासनावृणोतीत्यतः परमं निसंसर्वज्ञं परमात्मानं प्रतितस्यस्वाभाविक चितिशक्त्या स्वरूपेचैनान्येन बाधित वपुः स्फुरतीतेन तुच्छत या
भ्रमयते। परमेश्वरं प्रति तत्स्वरूपनावृणोतीत्यर्थः। जीवं प्रतितु नैवमित्याह। चितिशक्तिबाधकेति। दुःखवर्तिनं स्वस्वरूपस्य शरीरावच्छिन्नं मायया पहृतज्ञानादिस्य नेमजाना
मीत्यनुभवाच्चेतितं प्रतिस्वरूपावरकतया स्फुरतीत्यर्थः॥९८॥ इयमेव सर्वजननीतिश्लोकेन सविता मायाविद्याभेदानुमानमाह। इयं तेति चेन मभासते सर्वे॥ जा
प्रेति। अप्रकाशेत्यर्थः। पारतंत्र्यसाक्षित्वं चेतनाधीनत्वाद्धोरबलं ईश्वरस्येति। स्वरूपकीर्तनं। लौकिकमायाविगतस्य मायात्वेन प्रसिद्धमत्रादेर्बवच्छेदार्थं वा मा
यानंतमस्तोभिप्रेते द्रव्यत्वादिप्रयुक्त्व प्रप्रयंचादिवत्त्व प्रप्रयंचादेर्नवस्तुतो ज्ञानादृढ़इतिनसाध्यवैकल्यं मायामामृश्रकाशतयावस्तुतस्तु दैरामांवेन दाःमत्वमेव
सिध्यतीत्याद्यायःलिंगदेहसभ्रांतिलप्रसिद्धे भावाद्दृष्टांतत्वानुपपत्तेस्तस्यनत्यक्तिपाठो नास्त्ययामायाविद्याभेदवादिनाधार्मिकलिंगस्याविद्याम यस्त्वीकाराद्व्याप्तिग्रहाय
चितिशक्तिबाधित वपुः परमं हृस्वंप्रतिस्फुरतिसाप्रकृतिः॥ चितिशक्तिबाधकवपुः पुरस्वंपुरवर्तिनं प्रतिपुनःस्फुरति॥९८॥ इयमत्वनादिपरस्तं प्रति
ताश्रयद्वैमायेश्वरस्यतमस्त्या लतयाकुमेया॥ स्वभ्रमवरजतभ्रमलिंगदेहरूचंदविभ्रममरीचिजलोपमानेभ॥९९॥ एकाज्ञानविकल्पितमकुलमेवा
काशप्रर्वजगदबाध्यत्वादिहयद्यदीदृशमरसाद्कुमतंस्वप्रवत॥ बाध्यंवेरमर्मीस्थितभवतिवस्तस्मादिदंतादृशंभदुष्टमवदेवसाधनमिदंतसाचरूष्यान्वयात॥१००॥
थसाहत्वर्मदर्शनप्रदर्शनायानेकदृष्टांतोपादानं एवंचवियदादिकमज्ञानकार्यमितिसिध्यतीतिभावः॥९९॥ इदानीं मायाकार्यत्वेन प्रसिद्धवियदादिपक्षकमपिहेतुंतरेणा
दमेतदनुमानमाह। एकाज्ञानेति। ईदृशं बाध्यंप्रत्ये तत्वाद् कूटएकाज्ञानविकल्पितं इत्याकाशादिवः कुष्मांकमभ्याप्तनिवृत्तानीतमयतिात्मादिशिलबाज्ञस्यादि व्यादिरेष
शंकाकार्येला यावेत्याशयेनाह। अबुद्धमिति। निर्दुष्टत्वेध्रुवमवदिति निदर्शनं। प्रबुद्धत्वे हेतुमाह। तस्यां चरूष्येति। तस्य प्रपंचस्य स्वप्रादेश्चनेत्रानासिकिंचनेसादिस्फुर्यादिनाबाधि
तत्वाद्विपक्षआत्मनि बाधितत्वाभावान्नास्यानुमानस्य सिवांचरूप्यं साधनस्य पक्षधर्मत्वादियाचरूप्यं तेनास्य साधनस्यान्वयात। अतोऽसिध्यादिहेत्वाभासराहित्यादि
दमनुमानं शुद्धमित्यर्थः वियदादिकमेकाज्ञानकार्यं बाध्यत्वात्समतवज्जतश्चतत्कारणत्वेन प्रसिद्धमाया अज्ञानमेवेति सिध्यतीत्याशयःएकपदंचस्वरूपकीर्तनं नानाज्ञानेना राम॰
थांतरतानिरासार्थंच॥१००॥ ॥ ३४

ननु तदेकत्तत्वहुत्वामित्यादिश्रुतिर्विरुध्यमानः कारणत्वं प्रतिपादयति। नचैकस्य विलक्षणानेकोपादानत्वं संभवतीत्यज्ञानस्य वियदादिकारणत्वा[illegible]मानं श्रुतिविरुद्धमित्याशंकाममनू
द्य निराकरोति। अनुमानमिति। प्रतिवादिवादिनः ब्रह्मपरिणामप्रपंचवादिनःप्रयासस्स तेतिवादिनश्चेत्यर्थः। अथवा मायाज्ञानयोर्भ्योरपर्यायवाजत्वार्थमेद इति मायानुप्रकृ
सारा२ तिमिदिश्रुतिविरुद्धमिदमनुमानमित्याशंकाभिप्रायः॥ तन्नतोनसादिसतआह। नतमइति। अभंगस्वच्छत्वात्कूटस्थस्य साक्षात्कारणत्वायोगादिद्वैमायामिदिरिसा
म्रवि४ दिश्रुतेर्वर्तमानाविद्याधिष्ठानमेवतदिहविद्यापारताबहुधात्वाभत्वेन श्रुतिविरुद्धा एवंभ्रमश्चतेविष्टमायाजिटितिरिमायाया अपितानतिवर्तते अवतोमज्ञानामे
दरवापर्ययपिभ्रामेसत्त्वएकस्मिन्नपिप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्बहुप्रयुक्त इतिनागमविरुद्धानुमानमितिभावः॥१९॥ ननुभ्रमंच्यास्यात्ताननकार्यत्वे श्रुतिरजतादितुल्यतयानत्त्वमसा
मग्रीजमत्वं बाधो नचतत्संभवतीत्याशंक्य दृष्टापितदृष्टीलाशयेनैवाह।युक्त्यकारणंसदृशंतस्मात्यति। छिद्रेयति। प्रानेतोकार्यं॥ ७२॥ नन्वप्रहणएवाज्ञानाश्च नत्वकथ

अनुमानमागमविरुद्धमिदं प्रतिवादिनोयदिमतंतदन्तत्। नतमोतिरिच्यजगतोजनकं प्रतिपादकं वचनमस्ति यतः॥७१॥ विषयकरणादोषान्न भ्रमःसंवि
दिस्यादपिनुभवतिमोहत्वेदलारेव॥ भगवतिपरमात्मन्यद्वितीये समस्तहृद्यमतिरियमस्माभ्रांतिस्थानहेतुः॥७२॥ अज्ञानिनोभवति दुःखमनेनजन्म
सर्वेश्वरेतावत्तु तत्प्रतिभासतोपि॥ सर्वज्ञतादिगुणजातममुष्यनास्ति संसारिताशस्फुरतिमोहसमन्वितस्य॥७३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुःखादिसंसारस्यसर्वज्ञत्वोरश्चविद्याकार्यस्यलोकवेद्योर्यवस्यापप्रसिद्धेरविद्यायोगोतरात्राश्रय स्वस्वचैकैवेदितत्वादित्याशंक्याह। अज्ञानिन इति। जिस्समुक्तनिरविज्ञ
यानंदस्वरूपस्फुरणाश्च सजीवस्येत्यर्थः। अनेनाज्ञानप्रतिभासतीपितदुःखं न खल्विति संबंधः। जीवस्य सर्वज्ञत्वाद्यभावे हेतुः यातं विशिनष्टि। मोहसमन्वितस्येति।
एकाज्ञानकार्यएकस्मिन्नेवयुक्तमितितस्यसंसारितिसमुत्त्यरूपके चैतनमम्मात्रत्वनप्रकृतेपितस्तत्वातापरंतुदुःखित्वादिकंभ्रमप्रसिद्धमधिष्ठानविज्ञोपस्फुरणा
स्यस्येप्रतिबिंबात्मनाजीवभावमापन्नेतस्मिन्नुज्जते। सर्वज्ञत्वादितुभ्रसादिविलादभावात्तत्स्वरूपेणिबवृत्ता॥ एवंचयुक्तमितिद्युपपन्निनोनुभवादितप्रतद्व्यवस्थासिन
३ अपिशब्देनप्रमाणांतरमनुद्यानिरस्तं सूचितं सर्वज्ञतादीत्यादिशब्देन सर्वकारणत्वादिविवक्षितं। अमुष्येश्वरस्य सर्वज्ञतादीतिसंबंधः३

३५

एवंभाष्यकारीणां जीवाज्ञातावचनस्य स्वमतेनाशयं वर्णितमुपसंहरति। जीवन्मुक्तिगत इति। निःसमुत्क इत्यर्थः। अत्रापि भाष्ये। कथं तर्हि मंडनमिश्रादयो जीवस्याज्ञा
नाश्रयत्वं अभिदधुरित्याशंक्य तद्विमतं स्वभाष्यकारीयमतं तन्नेत्याह। परिहृत्येति मंडनवचो लोकाशयेन वर्णनीयमित्यर्थः। तत्र हेतुलब्धीति। अन्यथा इत्यैवं नस्यापे
न॥१४॥ अमत्रापीत्युक्तं भाष्यकारोक्तमेव दर्शयति। जीवस्येति। कार्यं स्थूलशरीरं करणं लिंगशरीरं तदुपाधिपन्नेन स्व इव भिन्नस्येत्यर्थः। अत्र हेतुतया जीवे विशिनष्टि। दो
षेति। पूर्वपूर्वभ्रमकार्यसंस्कारवासनारूपदोषान्वितस्य तत्रापि हेतुमाह मलेति। अज्ञानात् हेतोरद्वैतस्वरूपचैतन्यस्येत्यर्थः। ज्ञानं नित्यमुक्तस्वरूपस्फुरणं निरावरणं आवरणा

जीवन्मुक्तिगतो यदाह भगवान् सत्संप्रदायप्रभुर्जीवाज्ञानवचस्तदीदृशुचितं पूर्वापरालोचनात्॥ अमत्रापि तत्तथा
वक्तुश्रुतवचः पूर्वापरालोचनान्नेतव्यं परिहृत्य मंडनवचस्तद्यथा प्रस्थितं॥१४॥ जीवस्य कार्यकरणाधिपतेर
विद्यादोषान्वितस्य तमसावृतमद्वये॥ ज्ञानं निरावरणमीश्वरमिस्य पीदं भाष्यात्स्फुटं कथितमीति वशेन यो मं॥१५॥

प्रसंरेश्वरमितिकल्पितमेशभिप्रायं ज्ञानातिरिक्तेश्वराभावात् भाष्यास्फुरं अस्फुरणालसो भाष्यकारैर्लोकमविद्याविशिष्टकार्यकारणोपाधितयाज्ञो जीव इत्यतो निःस
निरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मांतर्यामीश्वर इत्युत इति तथा मच गीताभाष्येपि त्वं न जानीषे धर्माधर्मं प्रति बद्ध ज्ञानशक्तित्वात् अहं तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वा रामा०
दनावरणाज्ञानशक्तित्वाद्वेद्मीति वशेन अहमज्ञ इत्यनुभवाद्विवशेनेत्यर्थः ॥१५॥ ॥ ३५

नीतिमेव विशदयति। स्वच्छमिति। तमस्फुरणमिसेदं पदं अत्र जीवेतत्र सर्वेश्वरे तत्तमःस्फुरणं तद्ध्री वदन्नेति तत्र प्रतिबिंबन इति संबंधः॥ एकात्मवादे जीवेश्वरविभ
गासंभवादनत्रेति कथमित्याशंक्य तत्र कारमाह। बिंब इति। उपाधिनिमित्तस्व प्रतियोगिकं व्याप्यवृत्तिमेवाभ्युपगते सत्सोपाधिकपरिच्छेदरहितत्वं बिंबत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः।
प्रति बिंबावच्छिन्नादि आवृतत्वे विशेषणानि। अर्थात्प्रतिबिंबत्वविशिष्टचैतन्यं जीव इत्युक्तं भवति। ईश्वरमतांतरमाह॥ तमोनिपतित इति। अज्ञानान्वच्छिन्नप्रति
बिंबके स्वार्थकः। उपाधिनिमित्तस्व प्रतियोगिकं व्याप्यवृत्तिभेदवत्त्वे सत्युपाधिपरिच्छिन्नत्वं प्रतिबिंबत्वं॥ अत्र चाज्ञानमात्र प्रतिबिंबत्वमीश्वरत्वं विवक्षितं॥ अहंका
रतादात्म्यापन्नाज्ञानप्रतिबिंबत्वं च जीवत्वमिति द्रष्टव्यं॥ ईश्वरे तमो न स्पष्टमित्यत्र हेतुतया पक्षद्वये पिसाधारणमीश्वरस्वरूपमाह। देहद्वयेति। स्थूलसूक्ष्मदेहद्व

यावरणावर्जितचित्स्वरूपे॥१६॥ किं
स्पष्टं तमःस्फुरणमत्र न तत्र तद्वत्सर्वेश्वरे तदितितत्र निबिंबन्नेततः॥ बिंबे तमो निपतिते प्रतिबिंबके वा देहद्वयावरणावर्जितचित्स्वरूपे॥१६॥ किं
चिज्ज्ञातास्य तमसावृतनिःसदृष्टेः सर्वज्ञता पुनरमुष्य परस्य पुंसः॥ अज्ञानतत्कृतकरणादिविवर्जितत्वादि सेतरे दम्युपपन्नतरं हि भाष्यं॥१७॥
अज्ञोहमित्यवगतिर्न परस्य पुंसः सर्वज्ञतावगतिरात्मनि तास्य पुंसः॥ अत्रापि कारणमहंकृति वर्जितत्वं तद्वत्ताच परमेत्यतरेच पुंसि॥१८॥ ॥

पलक्षणं यदावरणमवच्छेदकं तद्विवर्जितं तदभिमानरहितं यच्चित्स्वरूपं तस्मिन्नित्यर्थः। ईश्वरस्यानहंकारतया हम ज्ञानादि स्फुटं तदनुभवो नेत्याचार्याणां तत्र तन्नि
बंध इति भावः॥१६॥ अत एव भाष्यकारादेर्जीवेश्वरयोः किंचिज्ज्ञतासर्वज्ञतावचनमप्यज्ञानावृतस्वस्वरूपत्वतदभावपरं। ननु किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वमपलत
मानयोरज्ञानतदभावे परमित्याशयेनाह। किंचिज्ज्ञतेति। अस्य जीवस्य तमसे सहंकारादेरुपलक्षणमिति कृत्वा। एतदेवं रूपाद्यं प्रतिपादकं। भाष्यमिति संबं
धः॥१७॥ अज्ञानतत्कृतकरणादि हि स्यमीश्वरस्य किंचिज्ज्ञताच जीवस्योक्ता तयोस्ताद्विपरीततामनुभवेन दृढयति। अज्ञोहमिति। आत्मनि स्वस्मिन्नित्यत्र
उक्तानुभवाभावे तद्वत्तातत्रात्ममिति तियावत्॥ अस्मत रेपरिच्छिन्ने जीव इति यावत्॥१८॥ ॥
त

अ०२

३६ ननु श्रीमद्रघुनाथादेः श्रुतीतिहासपुराणप्रमाणप्रसिद्धेश्वरत्ववत्कर्तृत्वं तस्य चाहंकारयोगात्कथमीशस्याहंकारवर्जितत्वमित्याशंक्यासिद्धो हेतुरित्याश-
येनाह। किं बलस्येति। भगवते ईश्वरविषयं भानुमंत्र प्रसन्नेश्वरदर्शितं। कुविल्क मिन्नपि प्रक्षिप्यहंकारो तत्र हमि हे वेसनुभवात्परिच्छिन्न एव चाच्छिन्न सर्वात्मके तत्तत्प
वः। न चेश्वरस्याहंकारो व्यापकोऽस्ति तिवाच्यं। तत्र प्रमाणाभावात्। शरीरयोगस्य प्रत्युद्रसत्त्वमायया अहंकारस्येव तेन विनोपपत्तेर्न तस्याहंकारगमकत्वं। न च स्वस्वरूपाव
स्थारहितस्य परिच्छिन्नाहंकाराभिमानः संभवात् दुःखादिधर्मिणोऽहंकारस्येश्वरे संभवोऽस्ति। प्रसिद्धाहंकारविलक्षणस्यास्याहंकारस्य संभवाच्च। अहमात्मा गुडाकेशेत्या
दौ चाहशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। निलक्षणाण एव सति सुखाद्यभावे सत्यीश्वरस्याहंकारसंबंधः संभवतीति भावः। किं तु स्वतमेसि अनिष्टं बलस्य वा भगो ४ क्वचिद्ध्यहंकारोऽनसंधानं व [illegible]
कृतवानसि इति संबंधः। ननु कथमेवं सति। तस्य शरीरयोगो पि तस्याहंकारधर्मकर्मविनत्वादित्याशंक्याह। सकलेति। कृपाद [illegible]

न
बिंबस्य नापि तमसि प्रतिबिंब कस्य संघट्टनं क्वचिदहंकरणोन्नशक्यं। वर्कप्रभोः सकललोकहितावतारि स्वेच्छया विनिर्मितवपुर्वरमस्तु रेतात् ॥७९॥
नाहं कृतिं बपि रिह त्वमस्थिता धीः संभाव्यते महतया प्यपि निखिलसमृद्धे। तामंतरेणाच्युतते न च मस्तु हन्ता वंशमावतापि परमेष्ठी तरीसत्त्वे ॥८०॥

सकललोकवरावरैर्वा राक्षसस्य वधेन सकललोकहितार्थं नावतारस्तस्येव विवरः तारो स्वेच्छेति विपूर्वरं। अत एव पुष्टं ईश्वरस्यापि शरीरं न भोगार्थं येन तत्कर्मार्जितं स्यादिति रमा
वेन नवेतं किं तु ब्रह्मादीनां प्रार्थनया। मुककुले प्रादुर्भविष्यामीति मानस स्वेच्छा तद्विनिर्मितं वतस्य वपुः। अत एवं न तस्य शरीरं वः कर्माय नमिति। नोऽलक्षणेन अंशस्वे तर
छे स्वनेनरारीरं परिग्रहे स्यात्। मे स एवं यत्। अत एवं प्रभोरित्युक्तं। स्वीयानां स्वभक्तानामिच्छया वेदसर्थ ४। अस्य कब्रह्मानुशीलन न स्यादित्युद्युक्तमिति स्वभक्त वाच्यार्थक
शरीरस्याधिगवत्त्वनुज्ञत माययोपपन्नमिति भावः ॥७९॥ एवं प्रमाणाभावात् न चुपपत्तेश्चेश्वरस्याहंकृतियोगस्य कल्पितानीत्येभावे स्मानुमयमानमपि तस्य
स्वरूपावरकमज्ञानं किं बलातिर्धीर्न वाना रूपाविद्यायात्त कार्यं तस्मिन्नस्ती साशंकेनाह। नाहमिति। कारणाकार्यं न तमावं स्वरूपमिति। तत्र हेतुरूप रहने स्थादित्यमखि राम०
तालु अप्रभावे प्रतिमाह। तामिति। अहमतरति तु मस्ति नाति यस्मिन्नर्थ। मूढभावं भ्रान्तं स्वरूपं तत्त्वं न संभावनापी त्यर्थः। मानाभावे मेया सिद्धेरिति शापः। नाहंकृ ३६
तिमितस्त्वेन द्योतितमर्थं विशदयति। प्रसन्नेइति। अनवच्छिन्नतया बुद्धकारामानइत्यर्थः ॥८०॥

ध्या१
ननु ईश्वरस्यापि शरीरसंपुष्टमेव तत्त्वमवश्यं वाच्यं। शरीरित्वस्याज्ञत्व [illegible] व्याप्तत्वात्। दर्शनं प्रत्युक्तेपि तत्त्वसंगादिति चेत्। सत्यं। अस्त्येवेश्वरेपि जगन्निदानमज्ञानं तथापि न
त्व तस्याज्ञत्वमित्युक्तं। मुक्तेपि न तदपिनास्तीति विशेषः। तत्र च निमित्तं सर्वज्ञतया तद्वशित्वं जीवस्य विपरीततया तद्रूपदर्शकमेवात्मतत्त्वं। तदभिभावकं। तदपि भगवते चेत्सा ॥
शयेनाह। स्वेच्छेति। बमिस्तु हेतोरज्ञानं प्रतीति विशेषः। मामानिर्यंतत्त्वादिति विशेषः। वशप्रत्वं तत्त्वतत्त्वस्वरूपतत्त्वातमस्तं न त्वज्ञदृशा ह्यर्थमाह। नाहं विजानइतीति।
नन्वज्ञानाश्रयत्वेतस्येत द्रूपत्वमेव स्यादित्याशंक्य मायिनो महेश्वरस्य श्रुतेर्नैशस्य तदस्तीत्याह। नास्तीति। तद्रूपत्वं ॥८१॥ नन्वेवं सति रघुनाथस्य कथमज्ञत्वादिपुरा ॥
णप्रसिद्धमुपपद्येतेत्याशंक्य तस्मिन्नेव पुरातनस्य निरवद्यहेश्वर्यश्ववशाजस्य सर्वज्ञस्यापि स्वीकृतमनुष्यनटनी प्रदर्शयितुं विशिष्य शाता तिं च स्वेच्छयेवाहं वदि
कालंक विजानइति संकल्पपूर्वकमज्ञत्वाभिनयः सीतापहारादिनिमित्तशोकादिमकटनं चेत्याशयेनाह। संकल्पेति। नन्वेवं तर्हि तस्य प्रदेशा। घनयीकं। नहि सवज्ञेऽपदेशो

स्वेच्छाविनिर्मितवपुर्भजतो पि तस्य नाज्ञानिता भगतिरस्ति वाजीवहेतोः। वश्यहहेतुकमिदं स्फुरणं न शास्तां नाहं विजानइति नास्ति तदीश्वरस्य ॥८१॥ संक
ल्पपूर्वकमिदं रघुनंदनस्य नाहं विजानइति किं च न कालमेरत। ब्रह्मोपदेशमुपलभ्य निमित्तमात्रं तेजोऽस्तसर्जसहनेऽसतिदेवकार्ये ॥८२॥ अज्ञानवर्जि
तनस्या परमेश्वरे सो सर्वज्ञ एव परहं कृतिबंधहीनः। ज्ञानं निरावरणमित्थमनुष्ययस्माज्जीवस्य सावरणमेव यतोऽनभिज्ञः ॥८३॥ सर्वप्रमाणफ
लमतत्त्वमस्त्यसंविज्ञानं बिभर्ति परमस्तु रुजानजीवः। ज्ञानं निरावरणमीश्वरमस्ततस्माज्जीवं च सावरणमस्य विशेषहेतौ ॥८४॥ ॥ ॥

श्रीवान्निसाझूपसो पितस्य स्वेच्छोरीकृतमनुष्यभावात्। रदसायेनाह। ब्रह्मेति। देवकार्ये दशेहितार्थं प्रतिज्ञातरावणावधादिविधौ कार्येतिज्ञो सत्त्वजेस्रज्ञवितर्जगेऽत्वान्तं रूपं
पनन्माहूत स्येच्छा कृतान न त्वमेवेति दर्शितं ॥८२॥ अज्ञानादिकमीश्वरस्यन न त्वमित्यत्र हेतुत्वात्पत्युसाप्याह। परमेश्वरस्य भावरूपस्य च तदभावाज्जीवस्य तद्रूपपरीत्यमा
रू। अज्ञानेति। स्पष्टं ॥८३॥ ईश्वरह सर्वज्ञत्वस्य समावनो दर्शयन्तत्तदभावाज्जीवो न भिज्ञत्वमाह। सर्वप्रमाणेति। सर्वप्रादेवमनुष्यतिर्यगादिप्रमातृणां च सुलादिसर्वप्रमा
णाभिव्यक्तत्वात् सुखदुःखानां यः प्रमस्त प्रमेयजातस्य संविदः। तज्ज्ञानं तत्त्वमस्तु परमेश्वरो भवतात्त्विद्यत्त्वात्सर्वे वासर्वप्रमाणाभिव्यक्तसर्वप्रमेयावच्छिन्नावित्स्वरूपदृष्टि
नरीयस्वरूपनिरावरणमेवं ज्ञानरूपपरिच्छिन्नानंतत्वात्तस्य स्वरूपज्ञानमावरणमेवानोऽज्ञानस्याबन्धात्। अस्य सर्वजीवेश्वरयोः सत्यस्माद्वेतोरीश्वरः सर्वज्ञोऽनभि [illegible]

श्री·२

३२ किंचतस्य भासा सर्वमिदं विभातीति ईश्वरस्य तत्स्वसर्वावभासकत्वं श्रूयते। न चावृतमसत्संकल्पं ज्ञानं अर्थं प्रसरयितुमर्हतीत्यतो नावृतस्वरूप ईश्वरः सर्वज्ञ इ
त्यवरूपमप्युपेयं। जीवस्तु नैवमित्याशयेनाह॥ अज्ञानेति। न च नावृतोपि प्रकाशः प्रकाश्यसन्निहितो व्यवहितं दीपवत् न प्रकाशयेदित्यतस्तस्य तत्सर्वज्ञत्वमसिद्धि
मित्याह। सन्निहितं इति। सर्वप्रपंचाधिष्ठानत्वात् तत्र सन्निहितं इत्यर्थः। उक्तरूपेणात एव सन्निधाने हेतुत्वमानं देशीनृषि। सदात्मेति। इत्यविभागप्रयोजनमाह॥ सा
धारणमिति। अनुभवसिद्धत्वाद्वरणे न केनचित्स्यात्स्ये यमित्यर्थः॥ १८५॥ ईश्वरो नावृतत्वस्वरूपेणात्मवत्त्रसन्निहितत्वान्नित्यसर्वज्ञ इत्यत्र बिन्दुपुराणस्थं पद्यं पठति। ज्ञा
नात्मकस्येति। अमलः सत्वराशिर्यस्य रजआद्यसंपृक्तसत्वात्मकत्वान्न प्रतिबिंबितस्यात एवापेतो दोषः आवरणादिर्यस्य [illegible]। अतएव

अज्ञानतत्कार्यमखिलं जगदात्मभासा नित्यं प्रकाशयति सन्निहितः सदात्मा॥ जीवस्तु नैवमिति मानरसांतरीयं ज्ञानं निरावरणमीश्वरमुच्यते हि॥ ८५॥
ज्ञानात्मकस्यामलसत्वराशेरपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य॥ किंवा जगत्यत्र समस्तपुंसामज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य॥ ८६॥ मायामसौ वितनुते विभुरेव
भेगांसर्वैश्वरः स ततमेव वशीकरोति॥ इत्यादिवाक्यमुपपन्नतरं पुरास्त्सोत्थ त्वात्मीयमस्य हि वचोचिरधीनभावात्॥ ८७॥ जीवाज्ञतावचनमेवमिदं समस्तं न३
सर्वज्ञप्रोक्तमितरत्र च तन्निषेधः॥ तस्मात्त्वमंजसमिदं मतमस्मदीयमाचार्यवाक्यमुपपन्नतरं हि नत्र॥ १८८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वसदास्फुटस्य नैव तत्परोक्षस्य यत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेः अस्य श्रीकृष्णस्य अर्थादनेन जीवस्तद्विपरीतरूप इति द्रष्टव्यं॥ ८६॥ ईश्वरस्य मायावशित्वं जीवस्य च तद्वशत्व
मित्यत्रापि पौराणं पद्यमाह॥ मायामिति। वितनुते व्रस्ताद्दिशि तिरोभवः एतां मायां। नन्वेवं मायावशित्वमीश्वरस्य नाज्ञानवशित्वमिति कथ्यतां तावता तस्य तदनभिभव
इत्याशंक्याह। स्वाज्ञानमिति। अज्ञानमाययोरभेदादज्ञानस्यापि तद्वशत्वं तया तदधीनत्वात् दूरितमेव तस्मानेन दर्शितमिति निर्लोक दोष इति भावः॥ ८७॥ ननु नाप्यकारादिति
सत्रतत्र जीवेऽज्ञत्वस्य ईश्वरे तत्वन्निषेधस्य च कदुच्यमानत्वादीश्वरे कथमज्ञानमित्याशंक्योत्तरमाह सर्वज्ञत्वं नानाप्रमुक्त एवार्थो दृष्टव्य इत्यतिदिशति। जीवेति। इतरत्रई राम०
श्वरे तन्निषेधः तस्याज्ञानस्य निषेधो यथैवं योऽज्ञमिति दिव्यतात्मनुषंगः॥ यस्मादज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे भाष्यकारस्य तत्र तत्र जीवाज्ञतावचनमविरुद्धं। तस्मादित्युपसं ३२
संहरति हि मस्मान्तत्राज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे॥ १८८॥

असदीयमिति सुकमित्युक्तमित्युक्तं। तत्स्वमतमेव दर्शयति चैतन्यमिति। अखंडचैतन्यमित्यर्थः। तमस्त्रि। अज्ञानाश्रयत्वेन तच्चैतन्यं। एतत्तमस्त्रि चैतन्यं। इहास्मिन्नेतत्तमस्त्रिनि चैतन्ये वि
श्वस्य मतमेवाह। जीवेश्वराविति न केवलमिदमस्मदिच्छया परिकल्पितं मतं किंतु समस्तवेदांतसंमतमित्याशयेनाह। इत्येवमिति॥ १९०॥ ननु मायिनं तु महेश्वरमित्यमा मम माया
दुरत्ययेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामीश्वरस्य मायाविलसतीयनेन कथं तमस्त्रि त्वं मायाज्ञानयोरेकत्वं वा उपपन्नं चैतदीश्वरे हि जीवान् संसारे नायोजयन् मोहयति। व्यामोहकत्व
च मायाविन एव लोके दृष्टं न त्वज्ञस्य अज्ञस्त्वात्मन्येव। अतएवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं न विरुध्यते जीवस्य चाज्ञत्वमित्याशंक्य जीवेशावात्मिसम्मतमेव निरूप्यते सबीजजशक्तिरेका पीश्व
राश्रयासती माया शरीरहूत्वा भवति। सेव जीवाश्रयाधिजीवाश्रया व्यामोहो ज्ञानमिति गीर्भस्याः साज्ञानशब्दवाच्या भवतीति तथैव द्रष्टाभायव हारात्त एव प्रसादे पिष्ट

चैतन्यमेव च तमस्त्रि तदत्र बुद्ध्वं सर्वं समेतदिह विश्वमिमं विभागं॥ जीवेश्वरौ च जगदित्यपि निर्मिमीत इत्येवमेव दशिरसः प्रथितः प्रचारः॥ १८९॥ जीवेशावनज गद्विभाग जननी
शक्तिर्जडा वै स्वबीमाश्रेया न गता सती भवति सा जीवावधिर्मोहिनी॥ जीवानीश्वर एव मोहयति ते जीवा विमुह्यन्त ताश्वद्धि स्वदृशी ईश्वरो भवति ते जीवा विमूढाः
॥१९०॥ अज्ञानमिति जो भवति मोह इति त्वमिति तं तु दुःखजगज्जनकतापरमेश्वरस्य॥ मायामयी भवति तेन विलक्षणात्वमेकां ततः श्रुतिशिरस्सु तयोः प्रसिद्धं॥ १९१॥॥

त्रिचदभेदं रतीयेः। अत एवेश्वरस्य व्यामोहकत्वाज्जीवस्य व्यामोहाद्दिश्यो पपद्यतरत्याशयेनाह॥ जीवेशानोतीति॥ १९०॥ एवं विमर्दादेर्जीवेशापि कृत्स्नं जीवगतत्वाज्जीवादेः संसारस्याविद्यकत्व
मिति च वेदांतनि — तर्कप्रसिद्धिरप्युक्तविधयात देकत्वेप्युपपन्नेत्याह॥ अज्ञानमिति। जीवस्येति शेषः अनुश्रवं अवबुद्धस्य एवं तमस्त्रित्वेन स्याज्ञानमेवं वस्तुसार इति कुतः कृतविभागः
सिध्येदिति चेत्सत्यं तमस्त्वेव शुभाशुभानुभवति विबोधात्मना दुःखाश्रयो जीवः विद्यात्मना तु जगज्जनकः परमेश्वर इति श्रुतिषु तद्वैलक्षण्यव्यवहारदर्शनात् येनाह तेनेति तत्तयोर्जीवेश्व
रयोः श्रुतिशिरस्सु प्रसिद्धमेकात्वतो विलक्षणत्वं तेन चिन्मात्राश्रयाज्ञानेनोपपन्नमिति शेषः। एवमज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वमुपपन्नमिति भावः॥ १९१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३८ विनाशाश्रयाज्ञानस्यापि न ज्ञानाभावमन्तरेणानुपपत्तेर्नावश्यं प्रमाणतो ब्रह्मस्वरूपावरकत्वात्तस्यैवत्वं प्रसिद्धमित्याशयः ... तन्निबोध
वचनं न स्वरमित्युक्तमिदानीं जीवत्वस्याज्ञानजन्यत्वादपि चिन्मात्रमिच्छन्नपि तज्जीवगतत्वं प्रतीयते ... यथा परेषामप्यात्मस्वरूपम्
... तदेवमस्य प्रमाणतो ... सत्यं ... धेनतीत्याह ... सत्तास्फूर्तिप्रदत्वात् ... व्याख्यानमादियाह ... विभागो ... दित्तं
... स्वस्वरूपं ब्रह्म समन्वयस्य न केनापि ... इत्याह ... भावः ॥१९१॥ न त्वात्मनो विद्याविशिष्टो न संसारो येन संसारित्वात्
... संसारित्वं ... ब्रह्मत्वं ... तत्त्वतः परिणामत्वात् ... तद्विवर्तत्वात् ... ब्रह्मादिरूपेणोत्पत्त्यादि ... इत्याह
निर्वचनीयप्रपञ्चस्य ... ब्रह्मादिदेवत्वं ... तत्त्वतः ... मिथ्यात्वमभिप्रेत्याह ... इति
आत्मा ... निर्वचनीयत्वं ... वस्तुतः ... अविद्या ... परिणाम ... इत्यादि ... ब्रह्मणः परिणाम

चैतन्यस्याज्ञानशक्तेश्चादेर्जीवत्वं तु ... जीवात् ... ज्ञानमाहुर्जीवोऽस्मत् ... कथ्यते ... ॥१९२॥ अत्रैव ... निरंश
वर्तमानः ... पुनरस्मदर्थः ... परं किमपि निश्चितिः ... ॥१९३॥ विसृष्ट्यात्मन
मेवाहि सर्वधर्मसत्त्वेशास्त्र ... इदं ... सर्वतन्त्रादिपरीपालनं ... ॥१९४॥ ॥

मिथ्यात्वं जीवेश्वरयोर्भिन्नत्वमित्यादि ... जीवेश्वरं परमात्मानं ... भेदस्य ... तत्त्वमेव ... आह ... ३९
इतीतिः एवमिति ... अत्रैव ... अतोऽन्यत्र ... कारणत्वेन ... रूपणा ... इत्याह
... परमार्थ ... ॥१९३॥ किंच सर्वधर्मोपपत्तेरिति ... सर्वं तत्त्वादि ... धर्माणां ब्रह्मण्युपपत्तिर्दर्शिता ... कारण
विवर्ताधिष्ठानत्वमेवाभिप्रेतम् ... निरवयवस्य ... इत्याह ... इति ... प्रपञ्चस्य ...
... सर्वं ... सर्वज्ञत्वं ... रामः
तथापि कुलालादेरिव ... तस्य ... ब्रह्मण ... अनुपपन्नमिति ३९
इत्याह एवं तस्य ... अत एव ... भाष्यकारोऽपि ... महात्मा ... इत्याह तत्रैवेति ॥१९४॥ ॥ ॥ ॥

एवं विनाश्रयविषयमज्ञानं समस्तसंसारनिदानमिति स्वमतमुक्त्वेदानीं तद्दृष्टान्तजीवस्याज्ञानमिति मतं दूषयति। अज्ञानित्वमिति। ब्रह्मणो जीवभावो हि न स्वाभाविको
मुक्तत्वेन ... अद्वैतमतेऽवास्तवोपाध्यन्तरासंभवात् अनोऽन्यानि स्वमज्ञानावच्छिन्नस्वमेव ब्रह्मणो जीवभावो वा
... किंतवाह। तज्ज्ञानित्वमिति। तत्र मते जीवस्याज्ञानित्वं न युक्तं ... जीवभावं ... तदेव। आद्यमसाह। अज्ञानित्वं इति। ब्र
ह्मणोऽज्ञानावच्छिन्नत्वेन ... अन्यावच्छेदकत्वेनाप्यज्ञानान्तरं वाच्यमेवं तस्य ... इत्याशयेनाह। अहो इति ... कष्टमि
ति ... ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वमनुपपन्नमिति ... जीवत्वमिष्यते। अत्रापि ... अवच्छिन्नस्यापि जीवस्य ... ब्रह्मस्वभावान्
यस्य ... मोक्षशास्त्रस्य ... प्रयोजनाज्ञानमात्राभ्युपगमो ... इति भावः ॥१९५॥ अतस्तदज्ञानं ... इति ... तदितिः ...

अज्ञानित्वं ब्रह्मणो जीवतां चेज्ज्ञानित्वं तत्र जीवस्य युक्तं। अज्ञानित्वे वा स्वप्रभुत्वे तमज्ञानित्वं ... ॥१९५॥ अज्ञानित्वं ब्रह्मणोऽज्ञा
नजीवमभिन्नं ... दुर्निवारं ... अज्ञानित्वं ब्रह्मणश्चेदजीवस्य ... कस्य हेतोः ॥१९६॥ शुद्धस्वार्थ ... अतेचेदस्य
... शुद्धब्रह्म ... असन् ... शुद्धतावा ... कल्पिता शुद्धता किं ॥१९७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मिति तेनैवालंकित ... तज्ज्ञानान्तरेण। एवं ... सिद्धिं ... आह। अज्ञानि इति ... अभिन्न ... अवच्छिन्नेऽज्ञानमित्यत्र ... जीवस्य ... कस्य हेतोरि
त्यनेन शुद्धब्रह्म ... प्रयोजनं साधनी ... ॥१९६॥ कस्य हेतोरिति ... परमार्थत्वं ... शुद्धस्वार्थमिति। ब्रह्म एव ... तस्य ...
... ब्रह्मणः शुद्धिर्न ... लोके ... सिद्धि ... नित्यत्वं ... इत्याशयेन सिद्धमाह। असत्यमसदिति ... अज्ञानवादे तत्कल्पितात्मशु
द्धत्वात् ... सर्वप्रकार ... शुद्ध ... सिद्धान्तपक्षस्य ... सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानस्यात्मकल्पिता शुद्धिर्नित्या ॥ ॥ ॥ ॥
कर्तृमत ... पितात् ... शुद्धिर्न ... असत् इति ॥ १९७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३९ जीवर्त्वेवाज्ञानं स्वाश्रयत्वेनावच्छेदकमिति कल्पनिराकरणकरणावसरे न प्रकृतनिराकरणमुपसंहरति। कष्टइति। वीप्सयासंगतानुपपन्नत्वं सूचयति। सोऽभिहितत्वं कल्पितत्वं
ब्रह्मवादस्य ब्रह्माश्रिताज्ञानानंगीकारे संसारस्यानाविद्यकत्वं सिध्यतीति तन्मोक्षः स्यादित्याशयेनाह। श्रेयोमार्ग इति। अत एव जीवाज्ञानं बुद्धिमान्निरस्येत्याह। ओतेति। क
ल्पितमाह। सत्यइति। ननु तत्रापि बहूनां वेदांतव्याख्यातॄणामंगीकारो दृश्यत इत्याशंक्याभिनिवेशमूलत्वात्तेषां स विवेकमूलइत्याशयेनाह। सक्तैरिति। अन भिनिविष्टै
र्विवेकिभिरित्यर्थः। ब्रह्मणा एव जरूपेण जीवस्य स्वयाज्ञानाश्रयत्वमभ्युपेयत इति तद्याह नैरन्तर्यात्मावस्त्वं चाभ्यां। अन्यथा तस्याज्ञानाश्रयतानभ्युपगमेन केवलयोगात्। तस्मा च श्र
विद्याधीनसत्ता केति कथं परस्पराधीनसत्त्वयोस्तयोस्तयोर्नैतरेतराश्रयत्वदोषइत्यतावितरेतराश्रयत्वस्य दोषत्वमभ्युपगम्यमानस्मादाद्यरेतोवेतिन ततोऽस्याविशेषः। एवं
च श्रुतावाश्रयत्वं जीवाश्रयत्वं चेत्यनुपपन्नद्वयपरपक्षस्याज्जीवस्यापि शुद्धब्रह्मस्वभावत्वादिति द्वितीयपरिहारायतदेवबलतो विचारासहमपि दिवेकिभिरभ्युपेयमितिभा

कष्टः कष्टः कल्पितो ब्रह्मवादः श्रेयोमार्गाद्दूरपतोऽयं तु बुद्धं। सत्यवस्तेः सक्तैरसमतीयः श्रेयोमार्गः श्रेयसे चाभ्युपेयः॥ ९८॥ एकोपाधावस्तिता
नास्तिता च सदत्वस्य स्वीकृता चेत्सदास्मिन्॥ अन्यस्मिन्कस्मिन्नस्तिता नास्तिता च यत्स्थादीनां यद्दृष्टांतोऽथेव॥ ९९॥ नैतत्सारं सत्यमिष्ट्य दिस्याद
स्तित्वादेरिव हानिः प्रसक्ता। एकोपाधावस्तिता नास्तिता च स्यादित्येवं स्वीकृते चेव पक्षे॥ २००॥ ॥ ॥ ॥

९८॥ ननु यदि ब्रह्माश्रयज्ञानमुपपादितं तर्हि तदेवानवच्छिन्नं संसरतु किमवच्छिन्नजीवकल्पनयानयानवयवत्वादेर्निःसमुक्तत्वादेश्च प्रयोजकतया जीवब्रह्मविभागो वाच्य इति
वाच्यं। अविद्याधाश्रयस्यापि तद्भावत्वेनतद्विभागमभ्युपपन्नेऽनचैकनैकस्ययुगपद्बंधाभावावनुपपन्नाविति वाच्यं। एकस्मिन्नपि योनिपक्षादीनां युगपद्भावाभावदर्शनादि
त्याशंकते। एकोपाधाविति। तथैव सदत्वस्य परस्मिन्नेकोपाधाविति संबंधः॥ ९९॥ यद्यविद्यादीनां मिथ्यात्वप्रयोजको वास्तवोऽभावस्तत्रास्तीत्युच्येत। कामं मतः त एवच्छिन्न
स्यानिःसमुक्तत्वादिस्यावहारत्वं वनत्वे वद्द्युक्तयोः परस्परविरहोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नोऽन्यथा कृतिर्वाच्या। तत्र च क्वचिदप्रतिबद्धपक्षस्य एव श्रेयान्। अनवच्छिन्नमव संस
रतीति। नत्वत्व कुतो विरोधश्चाद्याविद्यादिसमानसत्ताकस्तदभावस्तत्रास्तीत्युच्येत। तत्र तत्त्वाविरते येनासमततायावप्रसंगपरिहाराशयेनाह। नैतत्सारमिति। इष्टहानिरिति। अन
वच्छिन्नस्वेदसंसरतिसारेऽहं निरिक्तर्थः। दूषणांतरं चानुक्तसहमनुवदति। एकोपाधाविति॥ २००॥ श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीगनपत श्रीगनपतजी श्रीराम जी॥ राम॰ ३९

दूषणमाह। धूमेइति। सत्पर्वतादि इति त्वं। तस्मिन्धूमादौ। अस्मिन्पक्षे धूमादेरपि युगपत्सर्वतादिभावाभावौ स्यातामित्यर्थः। गगने पक्षिणाद्यस्याप्यस्तित्वाश्च दृष्टांतासंमतिं
मत्वा प्रकृते दूषणमाह। धूमस्येति। एवमिति। एवं सतीत्यर्थः। कारणकल्पनामेव सप्रकारं दूषयन्नसंहेपमुपपादयति। कारणवित्वमिति। कार्यमित्यर्थः। तस्मकारणस्कुतः
न कुतोपीत्यर्थः। धूमकालेपि न तत्तदभावसत्वे धूमाभावनिश्चयप्रसंगायामिवतत्कालेपि धूमादिसत्ताप्रयोजकवन्यादिसत्तानकल्प्येत कल्पकाभावस्यानिश्चितत्वादिति न धूमादि
नावन्यायनुमानं व रस्यासिध्येदिति भावः॥ २०१॥ नन्वभावे सत्यपि धूमादि निश्चयमानं कारणं कथं न कल्प्येति स्याद्वाक्यगगने पक्ष्यादेरिव धूमादेरपितद्वाक्ये भावस्तत्त्वतेत इति शिष्टि
मतेन तत्प्रतिबंधान्नतदानकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह। कारणचिंतादिति। कार्यादित्यर्थः। अस्तिनास्तित्वयोरेकोपाधावविरोधं—कारणः कारणादित्वादिति संबंधः। तस्मादेषपक्षोऽप्यमाति
वक्तुमुपसंहरति। तस्मादिति॥ २०२॥ ननु भवन्मते चैतन्यं स्फुरदपि तन्मात्राद्यन्नं दस्वरूपेणानस्फुरतीत्युपगतं तयाऽविद्यादेर्युगपदेकत्र भावाभावावविरुद्धाविति दृष्टांतमाभमवसंभ

धूमेन स्यात्स्वभावतस्मिन्धूमस्यैवं कारणं कल्प्यते किं। कारणचिंत्कारणानां तेषामारिसेवं तस्मात्कुसितं कुतो वः॥ २०१॥ कारणचिंत्वा मनकारणासम्प्रस्याचक्षीत विरोधं ब्रुवाणः एकोपाधाव
स्तिनास्तित्वयोर्हि तस्मादेषापक्ष एकोपि न कार्यः॥ २०२॥ ननु चैकरूपाचितिवस्तुगतं स्फुरत्वं नरस्फुरणमेव तवः॥ अविरुद्धमुपगतं हित यंनदिवास्तिनास्तित्वगतं भवतु॥
॥ २०३॥ न तस्यानःस्फुरणमेव निजं परतोऽप्रकाशनमबोधवशात्॥ न च किंचिदन्यदनयोरभयोरविरोधसिद्धिकृदुदाहरणं॥ २०४॥ ॥ ॥ ॥

शंकते। ननु चेति। स्फुरणास्फुरणयोरेकस्मिन्नपि यौगपद्यमविरुद्धमिति शंकामपनुदति॥ एकरूपेति। तदस्फुरणं चेदित्यंवः युष्माभिरविरुद्धमभ्युपगतमेवेति योजना। शाखोति कथा
स्तत्रैवेति। तद्द्रिसर्थः अविद्यादेरिति शेषः॥ २०३॥ नैतत्सारं चेतन्ये हि स्फुरणं स्वाभाविकमस्फुरणमविद्याकृतमारोपितं न तु निजं स्वाभाविकारोपितयोश्च न विरोधः। तथा
सत्यारोपमात्रस्यैव विलोपप्रसंगात्समानसत्ताकभावाभावयोरेकत्रैव लोके भिन्नमेनतयोर्विरोधस्य सर्वैर्नादिसाधारणे न सिद्धांतीक्रियते। न तदिति। परतः स्वस्याविवरणं। अबोधे
ति। अतस्तद्दृष्टांतो विषम इति भावः॥ नन्वेवमपि मध्यासं योगादेरेकस्मिन्नेव सत्त्वासत्त्वे तद्दिदर्शमप्यस्तित्वास्त्वप्रतीत्यनुरोधेन तयोरपि भिन्नमपदेशात्सिद्धमेवनव
गगनेऽनवच्छिन्नात्मनिवास्तुतः प्रदेशभेदेऽस्तीति न तद्दृष्टांतबलादपि स्वमतसिद्धिरित्याशयेनाह। न चेति॥ २०४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु न स्फुरतीति न आत्मस्फुरणाभावः प्रतीयते। स च अविद्यानिमित्तश्चेत् तत्कृतान् मन्यते तावदनेकस्य युगपदुपलब्ध्यभावौ परिहर्तुं शक्येते इत्यादि दृष्टांतसमर्थनं पूर्ववादिनः आशंक्याह। स्फुरतीति। सदसद्भाववत् यथा भावाभाववत् यामनी विहितेऽपि। अंगीकृते इति या वर्ता की दृष्टांते हितस्य तेऽस्य व्याख्यामाह। स्फुरणमिति। तस्य आत्मनो ऽविद्यात्मविषयाविद्येत्यर्थः। तथा च विद्याविरोधित्वादवरूपमप्यस्फुरणं। नेत्येते नैकान्ताद्विवेक्षणाविरोधिसद्वस्त्वादिर्न जाग्रदिति यतदृतिनतदभावरूपं। न यावत्स्यापत्यस्याभावः संभवतीति दृष्टांतासिद्धेरिति भावः॥२५॥ अत्र नाज्ञानित्वमेव जीवत्वं येनाज्ञानाश्रयो न ब्रह्मैव ब्रह्मजीवः स्यात् किं त्वविद्यायामात्मनः प्रतिबिंब एव तत्र च जीवत्वेनाध्यस्त्वाज्ञानमुपाधितया परिकल्पितमात्रयेणोपसंहरति। अज्ञानित्वमिति। आदिपदेनेश्वरत्वादिग्रहणं। ननु सुषुप्तावपि चैतन्ये प्रतिबिंबत्वस्य सत्त्वात्तत्र थं न तदाजीवव्यवहारसंभवः क्वापि लिंगशरीरोपाधिर्हि जीवव्यवहारालंबनं तस्य च सुषुप्तावभावान्न तत्सत्त्वप्रसक्त्यजीवव्यवहारस्याशंक्यमित्याह। प्राणोपाधेरिति। तत्र सकलमहाजनप्रसिद्धिर्जीवप्राणधारणादिति शास्त्रप्रसिद्धिं वाभिप्रेत्याह। प्रसिद्धरिति। तत्र प्राणोपाधिचैतन्ये जीवशब्दइत्यनुषंगः॥ ६॥ प्रसिद्धइत्येतेनेदेव विवृणोति। अज्ञानेति। करणामनः करणादि

स्फुरणास्फुरे च नात्मनः सदसद्भाववत्यामनी विहिते॥ स्फुरणं चिनिरात्मवस्तुनस्त्वविद्यास्फुरणं च कथ्यते॥ ५॥ अज्ञानित्वं जीवभावो न तस्माज्जीवत्वादेः कारणं मुक्तमेतत्॥ प्राणोपाधेर्यच्चिदेर्जीवशब्दश्चैतन्यप्रसिद्धेर्हि तत्र॥ ६॥ अज्ञानजन्मकरणप्रतिबिंबवाचिज्जीवाभिधानमिह हेतुजनप्रसिद्धं॥ तत्रैव निर्वचनमस्ति च तस्य तस्माज्जीवो न वेत्करणपरगवशी हृतादि॥ २०॥ अत्रैवाज्ञानितत्त्वादिह भवितुमलं नापरं तत्त्वं किं वितस्याज्ञानात्मकत्वान्न च तमसि तमस्त्वं निरंजरे यो गात्॥ नाज्ञानोत्थस्य स्वविद्याजनि रिह घटते तां विनातन्न नस्येन्नस्यज्ञानं विनाप्येवं गतिजनकं ज्ञानजन्मांतरेषां॥ २८॥ ॥ ॥

आत्मज्ञानादिप्रतिबिंबे निर्वचनं प्रात्नकारार्जीवशब्दार्थकथयं॥ २०॥ तस्माद्ज्ञानातिरिक्तजडस्य सर्वस्याज्ञानकार्यत्वात् तदात्मत्वाज्जीवस्याप्युक्तविधयातथात्वं संभवति योऽवृ हैवाज्ञानाश्रयत्वमाह। अत्रैवेति। तस्मादिहात्रैवोजनीयं॥ इहवेदांतसिद्धांते अपि वस्त्वाज्ञानकार्यत्वेन तदात्मत्वान्नतत्त्वप्रयत्नमात्माश्रयादिप्रसंगादित्यर्थः। किंच तत्स्य न जडस्य त्वेन तत्र व रणामेव वास्य[illegible]यमात्रावाराकत्वदर्शनान्न च तद्युपनेत्वत एवाधकारीन भिन्नविद्यावरणावेयथ्यादित्याशयेनाह। न चेतमसितमदिति। किं च नतर तन्निवृत्तिरपि न भवेत्तस्य समानोऽप्यविद्यानिवर्तनीसाध्यात्। अमत्याति प्रसंगात्॥ न च जडस्य प्रकाशरूपविद्यासंभवतीत्याशयेनाह। तन्निवृत्तेरिति। अयोगे हेतुमाहानेति। तर्हि भिन्नमेवोपासनं गातनिवृ[illegible]तां विनेति। तद्ज्ञानं मुक्तिकारणं श्रुतिज्ञानं श्रुतिज्ञानादेवन इतरिति तत्र च यतिरेकावासिद्धः एवं चात्माज्ञानस्यापितद्धस्ववित्व यज्ञानेनमाशयस्य मेवो चितमिति तेन विनातन्न जन्मेत्याह। नस्य ज्ञानमिति। अवगति विषयात्रि अनिलजनकं यदतः करणवृत्तिरूपज्ञानत स्य जन्म विने

४ लोकेतमसः स्वाश्रय ४   २ निरत्निसाशंक्याह। २

ननु तर्हि जीवत्वं ब्रह्मभूतमेवास्तु बाधकाभावात् तथा सति तर्हि विशिष्टस्य जीवस्याज्ञानाश्रयत्वादिसंभवतीत्याशंक्य आत्मानुवादेनोक्तं तो रसिद्धिं सिद्धेत्याह। अज्ञानात्मकेति। नो छि गीकृतमिति संबंधः। तत्त्वमस्यादिश्रुतिबाधाज्जीवत्वं वस्तुतो नांगीकर्तुं युक्तमित्यर्थः। फलितमाह। नाज्ञानेति। आश्रयमप्युपातीति। जीवत्वविशिष्टस्याश्रयत्वेन दृष्टाश्रयको दोषविद्यातीसेवमुक्तो अज्ञानपरिच्छेदश्चैतन्य[illegible]मेवतत्स्याश्रयत्वमुपसंहरति एवं नेति। उक्तोपपादनेन सर्वेषु दोषिदत्तोऽपवादमेवस्मारयति। घटतइति॥ २९॥ न न्वब्रह्मत्वेन तस्याहृदयमुक्तात्मनो आत्मस्वाश्रयत्वं न वा विरुद्धत्वं संभवति यथा सत्यज्ञानस्यैवज्ञानायोगात् न चाद्वयाश्रयविषयतयातमः स्फुरति। जीवाश्रयत्वेन तत्स्फुरणा दिभिन्नतेति। आश्रयेतिविषयस्याप्युपलक्षणं। न कथंचित्संभवति तथा सति न घटतेत्यनुषंगः। अज्ञानस्याद्वयाश्रयत्वेन स्फुरणं न युज्यत इत्यर्थः। न केवलं न दृश्योगः अपि तु स्वरू

अज्ञानात्मकवस्तुनाश्रयतया ज्ञानस्य संभाव्यते नाज्ञानात्मकतावकाशबहिःकृता नित्यं जीवत्वमंगीकृतं॥ नाज्ञानाश्रयमप्युपाति घटते जीवत्वमेतेन वक्ष्येतमाश्र यमेतदात्मघटते न वेदीदतम॥ २९॥ ननु चाद्वयाश्रयमतः स्फुरणं न कथं विद्वन्न हितत्स्फुरति॥ स्फुरदप्यमपस्तमसंस्फुरणाघटते न चाद्वयमिहस्फु रति॥ ३०॥ नाज्ञानमद्वयसमाश्रयमेव भिन्नं नाद्वैतवस्तु विषयं विदितं न तत्र तान्॥ नामरनिस विषमाश्रयमिष्यते तत्सत्त्वमात्रविषयाश्रयतानुभूतेः॥ ३१॥

यतोऽपि तन्नास्तीत्याह। अन्नेति। अद्वयात्मनीत्यर्थः। अद्वयाश्रयविषयतमस्फुरणं च न घटते इत्युक्तिमाह। स्फुरदिति। आश्रयेविषये च स्फुरति खलु तस्येच्छादिवत्स्फुर णाभावात् न चाद्वयवस्तु विद्यारणाभासस्फुरतीति न तत्न तत्राश्रयमित्यर्थः॥ ३०॥ यद्यपि वस्तुतोऽद्वयमेव चेतन्यमज्ञानाश्रयो विषयश्चाज्ञानकार्यनेदविरोधित्वस्य पत्तौ तत्त्व तस्वाश्रयविषयत्वस्य वस्तुत्वान्न घापितेनरूपेणानंतं तत्राश्रयोऽनंतविषयः तदा तदपतीतेर्द्वैताभावात्मतमानस्मतद्भयात्मत्वायोगादी। किंतु वस्तुतोऽद्वयं स्वसरूपत श्चेतन्यमात्राश्रयो विषयश्चेति न किंचिद्दुष्यते। प्रमानस्मैवाश्रयमानाम तद्याप्लनामकत्वादि यत्वेन साश्रयविषयतस्फुरणात् उपपत्तेरित्याशयेनाह। अज्ञाननेति। तर्हि किं। नावरूपानंदघाश्रयविषयतदिसाश्रयत्वत एतन्नो तद्धृदयगानयामादि साधयेनवेतन्यमात्रस्य तदाश्रयविषयत्वानुभूतेरित्याह। नान

अ.२
४०

ननु न स्फुरतीति न स्फुरणाभावः प्रतीयते। स चाविद्यानिमित्तः किं चेदस्फुरणाम न चेतावतैकस्य युगपद्द्वयाभावो परिहर्तुं शक्येतेत्याशङ्क्य निदर्शनं समर्थनं पूर्ववादिनः आह। स्फुरणोतीति। स इदं सदसद्भावं यथा भावाभाववत् यामनी षिते दृष्टे। अंगीकृते इति यावत्। दीपोतीति स्पष्टे दृष्टान्ताभावमाह। स्फुरणामितीति। तस्य आत्मनोऽविद्यात्मविषयाविद्यैस्यर्थः। तथा चाविद्याविरोधित्वात् द्रष्टृरूपम प्यस्फुरणं। नैवैतेनेत्याहावि विशेषरणाविरोधिसत्त्वात् द्विर्नज्ञाभिधीयत इति नन्तरं भावरूपं। न यात्तत्पस्याभावः संभवतीति दृष्टांतासिद्धिरिति भावः॥२५॥ अतो नाज्ञानित्वमेव जीवत्वं येनाज्ञानाश्रयेण नवाच्छिन्नमेव ब्रह्म जीवः स्यात् किंत्वविद्यायामात्मप्रतिबिंब एव। न च जीवत्वेनाध्यस्यज्ञा नमुपाधितया प्योरुमिलाश्रये मोपसंहरति। अज्ञानिनमिति। आदिपदेनेश्वरत्वादिग्रहणं। ननु सुषुप्तावपि चैतन्ये प्रतिबिंबस्य सत्त्वात्कथं न तदा जीवस्य व्यवहारः ऊव्यक्तिगरीरोपाधिर्हि जीवव्यवहारालंबनं तस्य च सुषुप्ताववभावान्न तदा तस्य परस्य वाजीवव्यवहार इत्याशयेनाह। मारोपाधेरिति। तत्र सकलमहाजन प्रसिद्धिं जीवप्राणधारणा इतिशादृप्रसिद्धि बाभिप्रेत्याह। प्रसिद्धः इति। तत्र मारोपाधिचैतन्ये जीवशब्दः इत्यनुषंगः॥ ६॥ प्रसिद्धत्वेनेरेच दिर्शनोति। अज्ञानेति। करणान्तःकरणादित

स्फुरणास्फुरे चना त्मनः सदसद्भावतया मनीषिते॥ स्फुरणां चितिरात्म वस्तु न त्वविद्यास्फुरत्तां च कथ्यते॥ ५॥ अज्ञानित्वं जीवभावो न तस्मान्नीत्वादेः कारणासुक्रमंतत्र। मारोपाधेर्यचितैर्जीवशब्दश्चैतन्ये स्यात् प्रसिद्धेर्हि तत्र॥ ६॥ अज्ञानजन्मकरणप्रतिबिंबवाहिज्जीवाभिधानमिह तद्वदृजनप्रसिद्धं॥ तत्रैवनिर्वचनमस्ति च तस्य तस्माज्जीवो भवेत्करणपरगबद्धीकृताविर॥ २-७॥ उक्तैवाज्ञानितन्नादिह भवितुमलं नापरं वस्तु किंचित् तस्याज्ञानात्मकत्वान्न च तमसितमात्मनि रूत्तरे योगात्॥ नाज्ञानोत्थस्य विद्याजनिरिह घटते तां विना तन्न नस्यन्नस्यज्ञानं विनश्येदवगतिजनकज्ञानजन्मान्तरेणः॥ २-८॥ ॥ ॥

ज्ञानादिप्रतिबिंबे निर्वचनं धात्रकारारेर्जीवशब्दार्थकथनं॥ २-७॥ तस्मादज्ञानातिरिक्तजडस्य सर्वस्याज्ञानकार्यतया तदात्मकत्वाज्जीवस्याप्युक्तविधया तथात्वमिति बोद्धुं हिवाज्ञानाश्रयत्वाह। उक्तेति। तस्मादित्यादे योजनीयं॥ इहैवेरितसिद्धं तेन पंचस्याज्ञानकार्यत्वेन तत्त्वात्मत्वं मत्प्रश्नस्य मात्माश्रयादिप्रसंगादित्यर्थः॥ किंच तस्य जडस्य चेत्तु नतदावरणामेव वाज्य[redacted]यमाश्रावारकत्वदर्शनान्न च तद्युज्यते त्वत्र एवाप्रकाशेत भिन्नाविद्यावरणावेय यथ्यादिसाधयेनाह। न चतमसितमदृति। किंच तत्र तन्निवृत्तिरविन भवेत्त्वत्समानोश्रयविद्यामिदृ र्ततासावाच्या। अन्यथातिप्रसंगात्॥ न च जडस्य प्रकाशरूपविद्यासंभवतीत्याशयेनाह। तन्निवृत्तेरितीति। अयोगे हेतुमाहा नेतितार्हि किंमिमं बोधासन न्याततन्निवृ[redacted]तां विनेतितरद्ज्ञानं प्रमुक्तिकारेणोज्ञानं मुक्तिहेतुर्ज्ञानादिवनश्यतीत्यत्र पर्यनिरेकाभासिद्धेः एवं चात्माज्ञानस्याषिताद्वत्वविरुपज्ञानेननाशय्तमेवोचितमितिनेन विनात्तन्न नद्रोद्धिषाह। तद्वत्तामिति। अवगतिर्विद्या तन्निर्वत्तिलक्षणं कथं रूतः करणावृत्तिरूपज्ञानसजन्या विनेह

४ लोकेंतमसः सा श्र ४ १ त्रिशल्लिवातांक्त्याह १

रामः
४०

ननु तर्हि जीवत्वं वस्तुभूतमेवास्तु बाधकाभावात्। तथा सति तद्धिन्नस्य जीवस्याज्ञानाश्रयत्वादिसंभवतीत्याशंक्य तान्नुवादेनोक्तहेतोरसिद्धिमभिप्रेत्याह। अज्ञानात्मके तिनांद्धि गीकृतमितिसंबंधः। तत्तत्त्वमस्यादिश्रुतिबाधाज्जीवत्वं वस्तुत्विनांगीकर्तुं शक्यमिमर्थः। फलितमाह। नान्येति। आश्रयभ्रमपातीति। जीवत्वविशिष्टस्याश्रयत्वेन इष्यते इति पक्षोऽप्यविद्यातीत्सिद्धमुक्तं। अत्र परिशेषाद्वैतस्य[redacted]मेवतदाश्रयस्तु पसंहरति। एवमेवेति। उक्तोपपादनेने सम्यर्थः॥ वोपि उक्तोपपादनमेव स्मारयति। घटनदत्ति॥ २९॥ न चवरदेतमस्यादृ पन्नं लात्मनो ज्ञानस्याश्रयत्वं नवाविरुद्धं संभवति। तथा सति ज्ञानस्यैवाज्ञानायोगात्॥ न चाद्व्याश्रयदिवयतयात मःस्फुरतिः। जीवाश्रयत्वेन तत्स्फुरणादित्रिशक्तेः न बिति। आश्रयेति विषयस्याप्युपलक्षणं। न कथंचित्संभवति तथा सति न घटत इत्यनुषंगः। अज्ञानस्याद्व्याश्रयत्वेन स्फुरणं न युज्यत इत्यर्थः। न केवलं तद्योगः अपि तु स्वरू

अज्ञानात्मकवस्तु नाश्रयतया ज्ञानस्य संभाव्यते नाज्ञानात्मकता कथं बहिः सूतमिदं जीवत्वमंगीकृतं॥ नाज्ञानाश्रयमस्य पातितिघटते जीवत्वमेतेन वस्त्वेतमाश्रयमेतत्स्फुटघटते तत्रैव हीदं तमः॥ २-९॥ ननु चाद्व्याश्रयतमः स्फुरणं न कथं विहत्य नहित्स्फुरति॥ स्फुरदाश्रयस्य तमसंस्फुरणाद्घटते न चाद्वयमिहस्फुरति॥ १०॥ नाज्ञानमद्वयस्याश्रयमेवमिसंनादैतवस्तुविषयत्विनिश्चितेः स्फुरणाना भ्रमार्गेर निसविषयाश्रयमिष्यमेतत्तस्यत्वमात्रविषयाश्रयतानुभूतेः॥ २-११॥

पनोपितन्नास्तीत्याह। अत्रेति। अद्वयात्मनीत्यर्थः॥ अद्वयाश्रयविषयतमस्फुरणं च न घटत इत्यत्र युक्तिमाह। स्फुरदितिः। आश्रये विषये च स्फुरति खलु तस्येष्टादिवत्स्फुरणावाश्यं। न चाद्वयवस्त्वविद्यारशामास्फुरतीति न तत्तदाश्रयमिसर्थः॥ १०॥ यद्यपि वस्तुतो द्वयमेव चैतन्यमज्ञानाश्रयो विषयश्चाज्ञानकार्यं नेरविरोधिसत्त्वयेत्यावाव्यं। तथापि तेन रूपेणानतत्त्वाश्रयोनं वाविषयः तदातदप्रतीतेर्द्वैताभावाः प्रतिमानसतदुभयात्मता मेभात्र। किंतु वस्तुतोद्वयं मसकृ वतरुणाश्रयविषमतस्वरूपत्वात्तथापि तेन रूपेणानतत्त्वाश्रयोनं वा विषयः तदातदप्रतीतेर्द्वैताभावाः सनाप्रकाशादिविषयत्वेन साश्रयविषयत्वस्फुरणोपपत्तेरित्याशयेनाह। अत्रेति। चैतन्यात्मनातदाश्रयोविषयश्चेतिनकिंचिदिरुध्यते। प्रमाने स्यै वाश्रयमानाम तद्याप्नानाप्रकाशादिविषयत्वेन साश्रयविषयत्वस्फुरणोपपत्तेरित्याशयेनाह। ताभ्याम नाम मितितर्हि किं। नावरणानां घाश्रयविषयतदिसाज्ञस्य तदपिनो तद्द्वयरागानयामादिसाधये न चैतन्यमात्रस्य तदाश्रयविषयत्वानुभूतेरित्याह।

रामः अज्ञानासी...

प्रसक्तुमात्रेसाधुतत्समन्यघोपपारयति।प्रसक्तुमात्रेतिमोहहेतोःमोहहेतोरित्यर्थः।नन्वयमनुवादएवानुपपन्नः।सविषयेहिज्ञानाहावान्यपदिवमभेरोहष्टः तत्कथं
तदाभासःप्रतीचएवतद्विषयत्वमित्याशंक्याह।प्रसक्तूतिरोहितमिति।ज्ञातुःस्वात्मनिवृत्तिविरोधादस्फुरणात्तत्सेयमभेदःनैवमत्रबाधोस्ति।निरस्यत्वेनतदुभयंकस्यंदुष्करमिति
भावः।ततोत्रानुभवमपिप्रमातायति।प्रसक्तमिति।प्रसक्तंवेदनमस्तिनचितिसंबंधः॥२१२॥ नन्वेकस्यैवनिरंशचेतनस्यज्ञानसाधकतपातहाश्रयस्यस्फुरणात्एवतद्वि
षयत्वाविरुद्धमित्याशंक्यास्यप्रकाशस्यविद्यादिनापितत्त्वप्रकाशत्वादिविप्रतिपत्त्युरोधेनस्फुरत्साम्यपिनस्यामहात्म्यमवश्यंभावीकर्तव्यंतदुक्तमपिस्पष्टमित्याह।सं
विदिति।वेद्यालयधर्मा।धर्माधर्म्युक्तिविपातःस्यात्।इत्यर्थः।तत्विसंवदनं॥२१३॥ ननुस्फुरत्तापितत्तिवृत्ततांचेद्विरोधेनकतापिज्ञानानन्तरोपेदित्याशंक्यास्फुरणस्यचेतनस्य

प्रसक्तमात्रविषयाप्रमयमोहहेतोःप्रसक्तुतिरोहितमितिप्रतिपाद्यात्मता।प्रसंचमेवस्वलुवेधिनवेधिचेतिनसत्समस्तिननुवेदनमप्रमाणंसः॥२१२॥
संविदस्फुरतिनस्फुरतीतिनस्मोवेद्यासद्विनद्यियत्तविसंवदतेः॥अज्ञाननतत्तदपितद्विदिताद्यमलंभादप्यभादिवविमृत्वधियोवदंति॥२१३॥
अकुसतितिविअतीनाविसवेनद्वद्धमप्यद्वितीयस्वरूपं॥अव्युत्तिंनाशायद्वातिवेद्यंतस्मादेतज्ञोयमस्मात्सुनास्ति॥२१४॥ ॥ ॥

तदाश्रयतयाऽविरोधिपिनेतंतजवृत्तिव्यक्तस्यनविवर्तकत्वंघटनदस्याऽयेनस्तदृष्टांतमाह।अकुलतिमिति।स्वप्रकाशत्वाद्यस्तुस्वादनं।भातिअज्ञाततस्येनिद्रिताः।बुद्धाप्यबुस
निविअस्वस्वरूपेतादिचादितंतदुद्रतीसनुषंगः।वेद्यंवेदनंतजवृत्तिभिन्नतस्यथासदितस्वप्रकाशत्वेनप्रमितातदज्ञातताशयेति।एवंबुद्धापिवेद्यंसत्तानाशयतीत्यर्थः।एवंसप
ष्टसप्रतिर्धिससमर्थनमुपसंहरति।तस्मादिति।एवंनिसमुक्तादृश्यचेतन्यात्मकंब्रह्मस्वाश्रयाज्ञानप्रतिबिंबितजीवरूपेणसंसरति।स्वज्ञानाच्चमुच्यतइतिसिद्धं॥२१४॥ ॥

नन्वेवंमुवामदेवादेर्ब्रह्मविदोमुक्तिरन्येषांचतदभावात्संसारइतिकांडद्वयात्मकबंधमोक्षव्यवस्थाशास्त्रमप्रमाणंस्यादितिशंकते।नन्वेवमिति।स्वप्नइवयावदज्ञानंबंध
मोक्षादिव्यवस्थैकजीववादेप्यविरुद्धेत्याशयेनसमाधत्ते।नाप्रबोधादिति।प्रवृत्तेःतद्व्यवस्थाशास्त्रस्यैतिशेषः।एतदेवविवृणोति।बद्धइति।मुक्तादिर्मुक्तअमोबद्ध।
अतएवसज्ञानवान्इतरोज्ञइत्यादिसर्वमप्यविद्यासिद्धंतेयावदज्ञानमिदमुपपन्नमित्यर्थः।यथास्वप्नदृष्टरेकस्यैवसत्वेपितदृष्टपुरुषांतरस्याज्ञपुरुषवदविद्या
कल्पिततयाअविद्यातदधीनसंसाराभावेपिकेचितदाविद्वन्यायुक्तत्वाचतेनव्यवह्रियते।अन्येवतद्विपरीततयाननुवास्तवसत्यतद्व्यवहारस्तदासंभवति।एवंजाग
रणापिमुक्तादेस्तदन्यस्यचतद्व्यवहारोयावदज्ञानंमुमते।नहिस्वप्नजागरितयोरज्ञानहततयव्यवहारेकिंचिद्वैषम्यमस्तीतिभागेवोक्तमितिभावः॥१५॥ किंचअध्ययनविध्यु
पात्तस्यवामदेवादिमुक्तिशास्त्रस्याध्येतुपुरुषार्थपर्यवसायिनस्तस्वब्रह्मस्वरूपतामात्रपर्यवसायित्वान्नतिप्रयोजनेभ्यस्यमाराकथ्यामबंधेनासर्वमितिनतदस्ती

नन्वेवंचेद्बंधमोक्षव्यवस्थाशास्त्रंकुप्येन्नाअप्रबोधात्प्रबोधात्प्रवृत्तेः।बद्धोमुक्तोज्ञानवानज्ञइत्येतत्सर्वमायावदज्ञानमिष्टं॥१५॥ किंचैतत्किंबंधमोक्ष
अवस्थाशास्त्रप्रत्यात्मसरंसत्य।वृत्तं॥किंवास्त्रस्वात्मप्राप्तमेवानुनाप्यतस्माद्रूपंब्रह्मतत्वविरध्यम॥१६॥ शास्त्रंतावत्तत्सरंनेष्यतेतदानर्थक्यात्तत्स्व
यप्रतीतेः।ब्रह्मात्मैक्यमसयेनार्थवत्वंवकुंयुक्तंतच्चनोनीष्टमेव॥२१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्संमतेपत्तंनविरुद्धामुक्तादिमुक्तिःसिध्यति।मानांतरविरोधेऽनपरार्थवाक्यनुचितिद्धेरितिवक्तुंविमृशति।किंचेतिपत्वादिति।मानांतरबाधनेपितत्वाकारमसंगंस्वपतिअ
स्मादिति।अनादिदृष्टव्यवहारादित्यर्थः।तस्याःमुक्तेः॥१६॥ आद्यंदूषयति।शास्त्रमितिततद्वाक्याध्येनप्रबस्यास्मतादेःमुक्तादिमुक्तिज्ञानेनसाक्षात्कलस्यविदृष्टार्थस्यादर्शनादितरार्थवादत्व
त्वायममपितत्वरस्वात्रायेनाह।आनर्थक्यादिति।अतोद्वितीयपदवकल्पोबकुंयुक्तः।वामदेवादेर्ब्रह्मसाक्षात्कारादवरपमुक्तोभवतिपादिनायाभिहानीतनप्रमुक्तोरपितदुद्देशे
१नप्रहसे [illegible] र्भवतीतिनस्यतत्परत्वमेवयुक्तं।तच्चास्माकमिष्टमेवेत्याशयेनाह।ब्रह्मात्मैक्येति।अतोविद्वदृष्टमेववंधमोक्षादिव्यवस्थाव्यवहारइतिभावः॥२१७॥ ॥

अ॰२
४२

नन्वस्मज्जीवाभावेन बंधमोक्षादिव्यवस्थाभावेऽनुभवविरोधः स्यादित्याशंकते नन्विति। मन्मनः मत्तो वा भावीवेत्सन्व॥१८॥ यदनुभवेन बंधमोक्षादिव्यवस्थाभावो निर्विरुध्यते इ
त्युक्तं तमनुभवं दूषयितुं विकल्पयति। किं द्वैतेति। बंधवमोक्षादिव्यवस्थाभावेऽनुभवविरोधं वदतः तव कोऽनुभवः संमतः किं कर्तृत्वादिद्वैतविषयोऽनुभवस्तद्विरोधी किं वाऽद्
वयः परो ऽस्मीत्यभेदानुभवो ऽथवा द्वैताद्वैतविषयः कश्चित्पक्षविशेषाद्यवादिभिरिष्यते। नचैष्यो परः कश्चिदनुभवोऽस्तीत्येतन्मध्ये कोऽनुभवः प्रकृतविरोधी त्वदर्थः इत्यर्थः। इति विकल्प
क्रमानादरेऽपि न कश्चिद्दोषो दृश्यतीति मत्वा प्रथमं द्वितीयं दूषयति। नाद्वैतेति। तस्मज्जीवेषु बंधमोक्षादिव्यवस्थाभावस्य अद्वितीयः परमात्माऽस्मीत्यनुभवेन युक्तिमात्रास्येव भानादि
दानीं तनबंधमतीतेः सततबाधकद्वित्वेन युक्तमित्यर्थः। एवमेव द्वैतानुभवो नतस्य बाधकस्तथाह। मा पीति। प्राकृतस्यचिन्मात्रो ऽस्मीत्यमानामावत्वादिदानीं तनबंधानु

नन्वमोमदं बंधमोक्षादिभागी भूतो भावी वर्ततिवान कश्चित्॥ इत्युक्तार्थ ज्ञानुभूत्याविरोधान्नाहं ज्ञातुं शक्तो हे संयमीन्द्र॥१८॥ किं द्वैतानुभवो विरोध पद्मान्नं किं वा परोऽस्मीत्यपि
द्वाकश्चिद्धित परोस्त्यनुभवो यस्ते विरोधावहः॥ नाद्वैतानुभवः सति विततुं तेन तस्यैव युक्तवचोनापि द्वैतमपोह्य तत्त्वानुभवस्ते नास्य बाधोपपत्तः॥१९॥ द्वैताद्वैतनिवेदितोऽनुभ
वनाद्धाधोऽपरोसेतिचेनाद्वयानुभवालिकस्य विरपि स्थानत्रयेण जीवतः॥ भास्वद्धर्वैरगोचरस्यानुभवं विभज्य तोऽद्वयतेना स्मिन्नुत्सवात्रिमंडलेसन भवेत् कस्मादयं चेद्भवेत्॥२०॥

नैवो ऽस्मन्मतबोधकोपवेनचैवमस्ति अनादिघवसंसारस्यप्राकृतनित्यस्यपगमात्तस्मानिदित्यर्थः। कालिमविषयत्वेनास्यैववाध्यत्वाच्च न बाधकत्वेनाह॥ तेनेति॥१२॥ द्वैताद्वैतानुभवे
नबाधरतिनेनज्ञातस्यानिद्वैतद्भेदान्नतेननुभवादित्याज्ञायेनाहा। नाद्वैति। स्थानत्रयेऽभ्यन्तरिक्षादौ जाग्रदादौ वा तत्रैवाद्वयस्य दृष्टत्वमाह। भवस्वेदिति। तद्भर्यस्याधिकारं स्य चाभेद
मनुभवन्जनः क्षिन्नसंसारमंडलेन द्वयतेयथा तथा भेदा भेदमपि जकोऽयमनुभवतीतित्यर्थः। नन्वनुमान्तरस्मृतममसोऽस्मे तनुभवो भेदाभेदयोस्तु सकिं न स्यात्तत्त्वमादिप्र
तीत्या शंक्यविरोधाविनुत्याक्रुतस्माद्वस्वार्थलास्त्रामिन भवेदित्याश्रयेनाह। सन भवेदिति। सन भवेच्चेदिति संबंधः॥२२०॥ श्रीगणेशाय नमः श्रीरामजी सहाय॥ राम॰ ४२

तस्माद्भुक्तेर्वैकेनैव प्रति विबरस्यैरात्मा विघ्याऽसंसरतिस्त्वविघ्याविमुक्त इति पक्षस्याबाधितत्वाद्गत विलंबस्तत्वागतः स एव पक्षो मुमुक्षुभिरा श्रयणीय इत्युपसंहरति।
यत इति। एवमिसस्य विवरणा कथितेति। अविरोधसमर्थन फलवचनमुपदश्यतामित्यादि॥२१॥ एवमिसमृतब्रह्मस्वभावो ह्यात्मा ऽविघ्यासंसरतीत्युक्तं। इदानीं तत्र ज्ञा
नमात्रात्सकलानर्थनिवृत्तिर्थिकारित्वात्तत्र सिद्धमतीति शिष्यं प्रसाह॥ तं वेति। ब्रह्मज्ञानातिरिक्तोपाया निवर्तत्वात्तर्थ ऽस्य अबाधितमिवयथास्मात्क्व्या दुःखमात्तं यतम
तेमेत्यर्थः। तत्प्रतिभानस्योन्तरावधिमाजेननन्वितर्कमाह। तावदित्यादिना। अद्वयमिति तस्यानिर्वचनीयत्वात्तन्निवर्तत्वयोग्यतामाह दृढवत्प्रतिभातीति संबंधः॥२२२॥

यत एवमतत्त्वविरोधत्वेऽप्युपदेशो कतेकथितमीतिवक्ष्यात॥ इयमुक्त्यतामसिद्धं सुदृढं मुरसंभव यवचनानुगतं॥२१॥ तव गाढमूढतमसारवितं जगदीशजीवद्युपास कलं॥
प्रतिततावरदृढं दृढवत्सस्मुदेति यावदवबोधरविः॥२२॥ मधुरेषु वसर्वविदद्वयमोजगदेतदद्भुतविताममिति॥ प्रति यत्न प्रतिमिरलुप्रदशोयदि कोदुर्वतिनत्तदद्भुतं क
॥२३॥ अभयं सनातनमनातुरधीखलोकयन्निज मनंतसुखं॥ नमुतिःप्रपरा प्रविकिमप्यसुदर्शसकलं निघत्सनिज गत्स्वविता॥२२४॥ तवदितमात्मतमसाजनि
तं परिकल्प्य साविलमेवजगत्॥ तव कल्पनाविरचितः सगुरुस्तवरूपमद्वयमुत्तादरति॥२२५॥ ॥ २ ॥ २ २॥ २ २ ॥ २ २ २॥ २ ॥

ननुसर्वेषामविप्रतिपत्ति ज्ञानुभवसिद्धस्येश्वरस्य द्विपर्यवस्यकथं मुक्तिरजतवदद्वयत्वमिसाशंक्याऽविघाप्रसूष्ठधियामेव देहात्माभेदवत्तद्वयमवात्रमुक्तिरजताद्वैतस्याध्यासहे
कोपिविशेषद्दत्साशयेनाह। प्रभुरिति। सुबोधं॥२३॥ ननु किं तत्रा देहस्याहाजनानुभवविरुद्धमनिर्वचनीयत्वं कल्प्यत इत्याशंक्य प्रकृतिमायसिद्धमपि तद्विभ्रमवदत्ताह।
तीर अभयमिति। अनातुरधीः धीरः निधत्सति अनुमिच्छानाश यंति यावत्॥२४॥ नन्वात्मातिरिक्तद्वैताभावे गुर्वादेस्तत्त्वज्ञानेऽथाय स्याभावात्कथं विदुषामनुभवः सिद्धेदित्याशंक्या
विद्यकस्यव्यावहारिकस्य तस्य सत्वान्नोकदेश इत्याशयेनाह। तवेति। तत किंतत्राह। तव कल्पनेति॥२५॥॥ श्रीगणेश॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ.२

४२ नन्वसत्समुत्कृतिरजतादेः स्वोचितकार्यजनकत्वाभावात्कुर्वादेरपि कल्पितत्वेन तत्स्यात्। यदि तत्स्यात्सत्सदृव स्यादित्याशंक्यार्थक्रियाजनकत्वसत्त्वात्संप्रति पन्ने द्रूपस्य च मु
क्तिरजतादेर्मिथ्यात्वस्य दृष्टत्वात्कुर्वादेरपि मिथ्यात्वे वेत्याह। नहीति। दृश्यत्वसत्त्वाभावे कल्पितमाह। रज्जने नि। अयोरज्जने निसंबंधः। तस्मादृश्यमेवाह। इंद्रजालमिति। मायिकमि
त्यर्थः॥२६॥ ननु गुर्वादेः परिकल्पितत्वे स्यात्पुरुषवञ्चनत्वोपदेष्टृत्वं स्यादित्याशंक्य व्यावहारिकगुर्वादिशरीरावच्छिन्नजीवस्य टाहाविचकल्पनायपि प्रमात्वं तथा
तच्छिष्यस्य न वेन तदुपदेशादुपपद्यते नेवं स्यात्पुरुषस्येत्याशयेन सदृष्टान्तमाह। परिकल्पितदर्ति। एकारेणास्यात्पुरुषादित्यावर्तयति॥२७॥ ननु एवं स्यात्

नहि चित्रं दृश्यमपि सत्यमिति प्रतिपन्नमस्ति गुर्वादिरपि। रज्जना भुजगसदृशं सकलं जगदिंद्रजालमिति सिद्धमनघ॥२६॥ परिक
त२ ल्पितो विसकलज्ञतज्ञं यो गुरुरेव प्रणिमवबोधयति। परिकल्पितो विमर्शात्प्रभवेद्दुरगो यथानतु नभो नलिनं॥२७॥ यदि त
त्समिसवगतिं कुरुते घटते पटादपि हृताज्ञानधीः। यदिवान्नतेन जनयेत्स्वमितिं न कुतो इलापि जनयेन्न धियं॥२८॥ ॥ १

तदेव कारणात्वात्कुत्थसहित्वस्यास्य तत्स्यादित्याशंक्य किं कारणस्य सत्त्वामात्रं तत्तत्कार्यविशेषजनने प्रयोजकमुत तत्तत्सत्त्वादिकमपि तत्राद्यं दूषयति। यदीति।
गुर्वादिप्रयत्तो यदि सत्त्वमवगतिं कुर्यात्तनु तत्सत्त्वसाधारणरूपसामर्थ्येन तरघटादेरपि धर्मादेरिवकुतानज्ञा। नादिकार्यं स्यादित्यर्थः। द्वितीये चासद्दित्वस्य
गामपदवस्यता नन्यात्रादेवकार्यविशेषजननकत्तो यदनेनप्रकृतिस्यायविरुद्धं सत्त्वं कल्पनीयमिति दूषयति। किंचाप्रमाविषयस्य प्रमाहेतुकार्यकल्पनियमेनपरेणापि वक्तुं
शक्यमित्याशयेनाह। यदिवेति। नन्विति वितर्के। चोदनेति वाक्यमात्रं दृष्टं॥२२८॥ जन
राम०
४२

दृष्टापत्तिमाशंक्याह। जनयतीति। असौ चोदना। इहलोके वेदे च प्रभाव पुष्पाविकल्पितानुपूर्वीस्वरादियुक्तवपुषा करणीयवस्तुनि। अनुष्ठेयादिसमावेत्य प्रमेये। ननु स्वरादि
वैशिष्ट्यं तस्याः स्वाभाविकमिति। नमृषेत्यत आह। ध्वनीति। एतच्च वर्णक्रमस्याप्युपलक्षणम्। अवर्णात्मकशब्दो वा पूर्वाद्ध्वनिस्तस्य धर्मा उदात्तादयोन वर्णधर्मा वर्णानामेवैक
त्वान्नित्यविभुत्वाच्च। ह्रस्वोदात्तादेरौर्वापर्यस्यचासंभवात्। दीर्घादिध्वनिधर्मत्वाच्च तस्य नतु स्ववर्णधर्मत्वे प्रमाणाभावाच्च। अतएवोदात्तोदात्तादयाद्युभवस्यतत्कालतानियतध्वनि
धर्मविषयत्व वर्णानां ह्रस्वास्पृष्टपदानेवां सुधर्मस्यापि ह्रस्वस्यैवाश्रयानुभवमतरेणापि नसंभवात्। ततः स्वरूपेणासत्वविवर्णानां ह्रस्वरूपावदनोकविशिष्टरूपेण मृषेवेत्यर्थः

जनयत्यसाविह मृषावपुषा करणीयवस्तुनि मतिं सुदृढां॥ ध्वनिधर्मभेदघटितो मृषा स्वरसेन सन्नपि तु वर्णगणः॥२९॥ मंत्रो हि १
हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतो पराधात॥२३०॥

॥२२९॥ ननु तर्हि वर्णस्वरूपमेवार्थप्रतिपत्तौ कारणमस्तु न तथा स्वरवैशिष्ट्यं वर्णिपर्यवेत्याशंक्य स्वतारभेदेऽर्थभेदात् विशेषदर्शनात् स्वरविकारणामेवेत्याशयेन तत्स्तवचनमाह।
मंत्र इति मिथ्याप्रयुक्तः स्वाभाविकस्वरादिविलक्षणस्वरादिमत्तया भ्रमादिना प्रयुक्तः। तं तात्पर्यविषयीभूतं प्रस्तुतविपरीतार्थविधकतया यजमानं नाशयते वेत्याह। स इति। उदा
हरति। यथेति। इंद्रस्य शत्रुः वर्धस्व इत्युच्चारणे इंद्रशत्रुरिति तत्पुरुषस्य सांतार्थमभिप्रेत्य प्रमादेन बहुव्रीहिस्वरः प्रयुक्तः इति इदृवतस्य अन्तोदात्तमत्वे इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व इत्यत्र प्रयोगे तदर्थविपरीतार्थ
धीज्ञानहेतुरित्यर्थः। एवं पौर्वापर्यविशेषस्याप्यर्थविवक्षाजनकत्वं बाच्यं। अन्यथा राजा जारे तिष्ठ हान्यार्थविशेषे वार्थधीप्रसंगदित्याशयः॥२३० ॥ ॥

ननु तर्हि सत्यस्फोट एव चोदनाऽस्तु न तस्यापि स्वरसतः स्वरादिवैशिष्ट्यासंभवेन तत्र तस्य मिथ्यात्वात्तथा च वर्णसमूहातिरिक्तत्वानुभवादेरभावाच्चाभासिकेन चोदनात्व मित्याशयेनाह। न चेति परमतनिराकरणमुपसंहरति पदेति। अपि शब्देन चोदनामात्रप्रामाण्यवादिनं प्रभाकरमनितरदपि न सिध्येदिति सूचयति। उदिता उक्ता चोदना प्रमाणमस्यादिति शेषः॥२३१॥ वैशेषिकादीनां मते वर्णाभिव्यक्तीनामानन्त्यादुक्तं स्वाभाविकं वा नु पूर्व्यं स्थिरश्रोत्रेण ग्रहणं तदिति न वर्णानां तद्वैशिष्ट्यं च स्वलौकिकस्य ससबोध कत्वेनाभ्युपेयं स्यादिति मत्वा तन्मते श्रोत्रेन्द्रियं तत्र दृष्टान्तमाह। अवतीति। तत्स्वरूपमाह। कर्णगतं कर्णशष्कुलीमध्यस्थं नभो नभसः सवेगतस्मकं कर्णगतत्ववलय

नच वर्णपूगमपहाय परं वेदिहत्वोदनेत्यभिमतं विदुषां। यदि समवेगमनं भवति स्फुटमत्र माया मियमभ्युदिता॥२३१॥ अवतीन्द्रियं च किल कर्णगतं परिकल्प्यते परिचरितं नभसः। वलयं प्रकाशयति शब्दगणं परमार्थमित्यपि कणादमतं॥२३२॥ स्वमतः स्वमोहर चितं गहनं भवत्यागरं तरपराद्धगतेः। परिकल्पितद्वयनिबंधनतः परमार्थसंविदुदयेऽस्ति नो॥२३३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वचेतसा शंकमाहापरिकल्पनयाकर्णाव च्छेदेनहेतुनोपचरितं नभसः वलयवदूलयं वलयस इत्योर्गाः अवणेन्द्रियमित्यन्वयः वैशेषिकादिमते हि श्रोत्रस्यनिरवयव भो त स्यैव शब्द प्रकाशकत्वं सति प्रसंग परिहाराय कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभो वलयं श्रोत्रमित्युपेयानं च नभसो वलयत्वं मुख्यं संभवतीति तद्गतशष्कुलीकर्णवलयत्वादि शब्दप्रका शयतीति तेषां मते फलीकस्य ससबोधकत्वं दृष्टमित्यर्थः। किं लिसने न स्वमते श्रोत्रस्याख्यत्वेन तरसमर्थ्यमित्युपगम्यति॥२३२॥ तस्मात्कल्पितगुणादिदर्पितः परवादिनो नरपर्यन्ताः कल्पितत्वेन परिकल्पितद्वयगुणादिनिबंधनं यस्याः परावगते रनु त्थाबोधकत्वसंभवात्वाक्यात्थ्यतत्त्वसाक्षात्काराद्दविद्याकबंधनिवृत्तिःसिध्यतीति स्वमतमुपसंहरति स्वमिति। कल्पितद्वयगुणादिनिबंधनं यस्याः परावगतेः तस्या परमार्थविदः उदये निबंधकाविति योजना॥२३३॥

ननु परमते चोदनाद्यानुपूर्व्यादेरलीकत्वमसिद्धं तन्मतेऽनिर्वचनीया भावत्वं श्रोत्रेन्द्रियमपि नालीकं किंतु अनिर्वचनीयत्वमेव भवति अतस्तस्य ससमेव परमते बोधकमिति तत्र दृष्टां तासिद्धिमाशंक्य केमुतिकन्यायेन अनिर्वचनीयस्य बोधकत्वमाह। भ्रांतिमिति। चोदनायाः स्वराद्विशिष्टं भ्रांतं श्रोत्रेन्द्रियमुपचारितं वलयं यथाभिमानं यथामतं ततः किं तत्राह। यन्नालीति भ्रांतमुपचरितं वा परमतेनासिवानत्यपरिच्छिन्नेन भासिवस्तुतो वलय साद्दृश्यमसितथापि न ससबोधन हेतुरस्मद्रस्ममते अविद्याकल्पितमनिर्वचनीयं कस्मात्कला यमाश्रवेहि सर्थः॥२३४॥ ननु अपविषयादेरपि तन्मते मत्र सत्ताद्यन्यासीससिद्धमित्याशंक्योनतराईविवृणोति। अससदिति। यद्यपि स्वतद्धिम्नादेर्वर्तते न थापि नतत्त्वरूपेण ज्ञा न बोधहेतुः किंतु च्छानिष्ठत्वाद्वा यमानं तस्मन्न द्वैशिष्ट्यं वासदेवतस्यसत्वेनज्ञानस्यसंभ्रांतित्वायोगादेवं नभसो वलयसाद्दृश्यमप्यसदेवेति न तयोर्दृष्टांतत्वासिद्धिरिति

भ्रांतं तथोपचरितं च यथाविभागमंगीकृतं कणभुगादिमुनीन्द्रमुख्यैः। यन्नास्ति तत्कलितिं धनमस्मदीयैर्नेतैर्मोविचितं न फलावकस्मात्॥२३४॥ असदपि फलवन्नाम प्रतेयुक्तिदृष्टा मनुसरत्थकस्मान्नापपत्तिर्मितंसत्॥ न भवति फलवन्नाभाजनोविश्वमेनद्यमिहनसमर्थापूयमसत्तसत्कः॥२३५॥ परमेव तत्त्वमगृहीतमन्यदविलस कारणामनर्थकं। परमेवतत्वमवबुद्धमतः [illegible] परिदृष्टमयेभवतिपुष्कलतः॥२३६॥

दृष्टफलमसदिति युक्तिदृष्टामनुसरन्मुक्तदृष्टमित्यर्थः। असमेस र्थ्यावरोति। असत् असद्दिलक्षणं अत्रत्नौ विवरीरिति दर्शयति। विषमित्यादिना। इहइतरेर्थैदि वलं भवनां धार्षूर्णमस्या कं वनरभावोनिमिन्नतत्समत्तद्विविद्विषुर्थः॥२३५॥ एवं परमतेनापिकल्पितस्यससबोधकत्वमुपपादितं स्वमतेत्वससस्मेव गगनादेर्मिविलक्ष पंचस्यमावाभिः पुरुषपर्यन्तरति श्रुत्यनुसारेणाकारणत्वाभ्युपगमाकृर्वादेरपितद्याविधस्यतदुपपन्नमेवस्वरूपेणालौकिकस्यापधिष्ठानसत्तासत्वादित्यभिप्रायेणाह। परमेवेति। परमेवेति। अगृहीतं अज्ञा तं सर्वस्य बंधस्याज्ञानसंद्भवर्तत्वेपरिलितमाहा। परमेवतत्वमवबुद्धमिति॥२३६॥ ॥ ॥ रामगतीतोहारी ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

४४ ननु यस्मिन्रूपमेवाखुडं मम तत्त्वये भवति तर्हि आगपितत्वमारिवाक्यादिप्रचयासंभवात्कथमितः पूर्वं मम तत्त्वसिर्नामिदिसाशंक्याप्रहुतं तःकारणं न मामायिकैन्पर्यारीतवविनामिति
वैशारिता विकाराभावेन प्राकृतत्त्वसाक्षात्कारानुदयादित्याशयेनाह। तवरूपमिति। बहिर्मुखधीरिस नेन चैराग्यशमदमाद्यभावस्तस्य यति। इत्यमीनुनवविवेकाद्यधिकारेसंपन्नेसत्त
त्वसाक्षात्कारसंभवात्सरितप्रतासिध्यतीत्याशयेनाह। तवरूपमितितिमइतज्ञानकार्यविवेकरूणादिरूच्यते॥२३७॥ नन्वेवमपि न ज्ञानमात्मन्यकृतकृत्यता। कर्मणोवहि सि
सिद्धिमाथ्यितजनकादयरस्यादेः कर्मतोमुक्तिहेतुत्वावगमादित्याशंक्यांतःकरणामुद्धिलक्षणां सिद्धिं प्रतिकर्मणो हेतुत्वं न तु साक्षात्मोक्ष इत्यर्थः॥ नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय॥ ज्ञाना

तवरूपमेवतवदुःखकरंयदितं न पश्यसि बहिर्मुखधीः॥ तवरूपमेवतव रश्मिकरं यदि तत्र पश्यसि निवर्ततमानात् ३॥ तवबोधमात्रमुपनेयमतस्तव मोहमात्रमपनेयमपि॥ तवबो
धमोहजनिहानिकरं वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमिति॥३८॥ तवबोधजन्मनि पुरा न पुनस्तव कश्चिदप्यतिशयोभवति॥ तम एव पूर्वमभवन्न भवत्सबोधजन्मनिततमोन परं॥२३९॥ ॥

देवतु वतुकेवलमित्यादिशास्त्रविरोधात्तज्ज्ञानमात्रात्कृतकृत्यता न भवेदित्याशयेनाह। तवबोधेति। किंचाविद्यानिवृत्तेरेवात्र साध्यत्वात्तद्विरोधिरूपेक्षितानकर्मेत्याशयेनाह। तवमोहेति।
ननु सकलप्रमाणावेद्ये तु तत्त्वे कथं मम बोधस्तमो निवृत्तिर्वास्यादित्याशयेनाह। तवबोधमोहेति। बोधजनिहानी मोहहानिकरं वचनमिति वचनमिति संबंधः॥३८॥ ननु मुक्तिसंसार
योरविशेषात्योगादिरोधो वा स्यात् इत्यसचेन्मुक्ताववधिकश्चिदतिशयस्तानुक्तो मिति तर्हि तत्त्वबोधमात्रमुपनेयमितिसंगतमित्याशंक्यं। आविद्यकसंसारनिवृत्तिरेवेतदवधीत्याच तद्मोहेत्यादि। गाम०
त्वेवेत्याशयेनाह। तवबोधेति। बोध अवबोधस्तज्जन्मनि ततः पुरा पश्चाद्वा न कश्चिदतिशयोऽस्तीत्यर्थः॥ तर्हि निवर्तमानाविद्यं निवर्तकेन ज्ञानेन सत्त्वमाह। तम एवेति। पूर्वं ज्ञानात्पूर्वं ४५॰
अवबोधजन्मनि सतितमो न भवदिति परं न तु ततः परम् अतिरिक्तं किंचिदस्तीत्यर्थः॥३९॥ २सेवमुक्तं तत्त्वमिति२

नन्वेवं प्राकृतमसेवात्मासद्वितीयः स्यादित्याशंक्य तत्त्वतमिन्नतत्त्वान्न ततः पृथक्कृतमोऽस्तीत्याशयेनाह। नतमोपीति। अभवत्तावकत्वदनिरोधनन्यापितन्निवृत्तेर्वात्मा सद्वितीयह
साशंक्यमसन्निवृत्तेरपितावन्मात्रत्वान्नैवमित्याह। नमवनीयन्तद्विन्न इति शेषः। तर्हि वियदादिप्रपंचतन्निवृत्तिः स्यात्तस्य सद्वितीयतेत्याशंक्याह। तम एवेति। तम आसीत्तमसा गूढमग्र
इतिश्रुतिर्युक्तेर्थेप्रमाणमभिसंधायाह। नतमोविनेति। ननु भवतु तमस्तत्कार्ययोरात्ममध्यस्तत्वात्तावन्मात्रत्वं न तु तन्निवृत्तेरपि तथात्वं मुक्तेमुक्तावप्यध्यासनत्वकारणा
वस्थानायोगात् न तथात्वात्तस्याज्ञानसाधनत्वात्आत्मतापागाद्वेति चेन्न साध्यत्वेपि हितस्या आत्मनात्मत्वं चतुर्थीधायेवस्यति। अतश्चापंचम प्रकाररूपा साततोरिक्तातदुप
पादनं चतत्रैवद्रष्टव्यं॥२४०॥ नन्वेवमपि नतस्यात्तमोमात्रत्वमित्याशंक्याह। नतमः परिहृतेति। हानिविषयानिरूपणोऽसत्यर्थः। अविद्यारूपामेवाहितन्निरूपणांक्रियतेशति

नतमोपिपूर्वमभवन्नभवं सबबोधजन्मनिततमोभिभवः॥ तम एव केवलमिदं सकलं नतमो विनास्ति किमप्यभवेत्॥२४०॥ नतमः परिहृतमनेतेतमसोहानिगता निरूपणा॥ अविद्यातम
इत्युदीरितानिवृत्तितिलमसत्तमोमयी॥२४१॥ विधयश्चकर्मविषयास्तमःपटलावृतेत्वविबहिर्मनसि॥ कुत एव सम्यगवबोधहते नमसिप्रवृत्तिरिहसंभवति॥२४२॥ ॥१

योगितयावतन्निवृत्तिरविद्यामये सत इत्युपचारात्सा बंधवत्तम इत्युदीरिता न तु तमो निवृत्तिर्विधित्तदिवत्तमोमयीभवतीत्यहिरुदारादिवृत्तिर्यदमयीत्यर्थः॥४१॥ नन्वेवमपि तवबोधमात्रमुपने
यमित्युक्तमयुक्तं विद्वत्तोपि नित्याद्यनुष्ठानसत्कारमथाया वज्रीवादिश्रुतिविरोधादित्याशंक्याविद्विषयात्सेत्याशयेनाह। विधय इति। ननु किमिति तमःपटलावृतमोचरत्वं तेषामित्याशं
क्यतद्यीमुक्तं तरधिकरणां विधिनिषेधोबहिर्मनसीति। आत्मनोवाह्यपापहत्यारे मनोयस्यतस्मिन्नित्यर्थः। प्रसवाद्यादिपरिहारकामस्ते वलिनोहि विधिप्रवृत्तेः। प्रसवाद्यतस
रिहारकामादेश्चाविद्वत्स एव संभवाद्विद्वदधिकारात्पवनित्यादिविधेर्योयावज्जीवश्रुतिश्रुतिविधयानिवृत्ताज्ञाननकार्यब्राह्मणपादभिमानो दोषपिनतत्प्रवृत्तिरित्याशयेनाहकुतएवेति॥४२॥

उक्तमेवार्थं विवृणोति। विविदिषन्ति। परिपुष्कलेत्यादिना रहिते। अनेनोक्तरूपे बुद्धे एव पि ख्यात्मतया विविदिषेति तु ध्यानमिमित्तत्वात्तस्या देवेन दिमानादेवाभावो दर्शितः। पपमतः शिमतः इत
स्य विवरणमपवर्गवत इति। अनेनाप्यकामस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता॥४३॥ ननु एकस्य विधेरेकत्रैव दर्शनाभेदेन प्रवृत्तेरप्रवृत्तेश्च योगादि मुमुक्षुमिस्राशं क्यतस्य दिशां सदृष्टान्तमाह। अभिचा
रेति। वैरिहिंसाफलकश्येनादिकर्मविधयः। न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति तत्फलांशहिंसाबाधमनुपश्चादिरं बलवदनिष्टसाधनमिति त्वस्य बाधं युञ्जाना भवन्तीत्यर्थः। श्येनादेर्हिंसासाधनस्य विहि
तत्वादाहत्य निषेधादर्शनाच्च फलभागबाधमित्युक्तं। अत एवासीमीमांसा दस्य विशेषः तस्य फलद्वारा साक्षाद्वा कथमप्यनिषेधात् श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधयो हि तीव्ररागान्धा
नारिवधं बलवदिष्टमत्वा प्रवर्तमाने प्रवर्तन्ते। स एव च न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति श्येनादिफलभागस्य हिंसाया बाधकं। तत्र मर्थ्यतः। रागमृशति। न स्या दिगन्तरो प्योऽभवति। श्येनादिविधय श्च

विविदिषेत्यादेर्भगवतत्परत्वे परिपुष्कलेप रज्ञतनिमतात्यागतवतत्सम्भविरहितस्य तु थं विधिषु प्रवृत्तिरपवर्गवत॥४३॥ अभिचारकर्मविधयो हि यथा फलभागबाधमनुबाधयुजः॥ करणादि
भागनिरूपणमतथाविधय स्तथैव परमात्ममतेः॥४४॥ यदि भावभागविलये न भवेत्फलभावना तु कथमिहोत्सहते॥ करणादिभागविलये न वितु विधिरन्तरेणाघटनेन चता॥४५॥

भावाभावात्तस्मिन्नप्रवर्तेतो न हि बलवदनिष्टसाधनत्वं हिंसादेर्ज्ञानं तंतदुपाये विषयः प्रवर्तयितुं शक्नुवन्तीति तेषां प्रयोजनाविशेष एवतस्मिन्प्रवृत्तिः। एवं ब्रह्मसाक्षात्कारेणाशरीरादिसमस्तप्र
पंचनिवृत्तौ भावनायाः करणाद्यंशत्रयस्यापि निरूपणा स्व तथा प्रभावात्कथं विधयः प्रवर्तेरन्निति विधिदृष्टा मुमुक्षुमित्यर्थः॥४४॥ अथेमद्योतितं मुमुक्षुः माय विशुद्धयति पदीति भावरू
पभागमात्रस्य विलये तु तत्र्यः फलभावना हिंसारूपफलोद्देशेन या भावना करणादीत्यादि परेत्य सर्वस्येव भावनाशान यस्य तदन्तस्यापि तदेतोर्भावदर्शयति। नन्वर्थभावनाभावे पि लिङा
दियापारो विधिः किमिति नभवेदित्याशंक्याह तस्मादर्थभावनाभावम दृत्वा ता मन्तरेणासौ पि न घटनरसाहा विधिरेति॥४५॥ ॥ ॥ ॥ २ २ २ २ राम॰

स॰अ॰२

४७ एवं भावनावाक्यार्थवादेऽवगतहिंसादिप्रतिषेधशास्त्रार्थद्वयेनादिविधीनामप्रवृत्तिमुक्त्वा नियोगवाक्यार्थमतेपि तामाह। अधिकारिणां चेति। नियोगमित्यर्थः। विषयं रूपं निरू-
पयाद्धतानिरूपकं धात्वर्थं प्राभाकरमते हि प्रतेहि प्रसंख्याद्यो नियोगः फलकामनादिमता नियोज्येन साक्षात्कृतिविषयेण धात्वर्थेन चाप्यात्र नियोग इति निरूप्यते हिंसादिनिषे-
धेशास्त्रार्थविरुद्धत्वद्येनादिविधिनियोमसंतरनिवृत्त्या ज्ञाननिवृत्त्यातत्कामनादेरसंभवान्नद्येनादेस्तत्कृतिसाध्यत्वमिति विषयनियोज्यो विनाश्येनादि नियोगबुद्धिस्तस्यत-
त्रानघटते एवं विदितात्मतत्त्वस्य तत्प्रसो निवृत्तेर्विषयनियोज्यात्मकमुभयं नियोगापेक्षितं तन्न घटत इत्यर्थः। तद्विहितस्य न मोक्ष्यत्वत आह। विदितेति।।२४६।। ननु विद्यावद्विषयत्वे वि-
धिनां बाधितार्थतया प्रामाण्यप्रसंगः स्याद्योग्यस्तत्तदर्थस्य वेदांततन्मतन्यायबाधेपि व्यावहारिकतत्त्वप्रामाण्यस्य प्रसक्तेर्विद्वद्धीनामपि व्यावहारिकमेव प्रामाण्यं न वेदांतानामि-

अधिकारिणां च विषयं च विनान नियोगबुद्धिरुपपत्तिमती॥ न विना तमतद्वुभयं घटते विदितात्मनश्च न तमो घटते॥ २४६॥ व्यवहारगोचरमतःसकलं विधिवाक्यमिति स्वगतिं मनसि॥
दुधनीयवेदशिरसो विधिभिर्नविरोधइत्यविसमाकलय॥२४७॥ एवमेवांतवाक्यैरेवगतिपरदीमद्वयेनीयमानेमसकृतत्वेसमस्तद्वयस्तितमपि ह्यायमात्मेवसद्यः॥ त्रारजंतप्रवा
तेपरममुखप्रजिसच्चेतन्ममात्रेशेषोमाबान्नराणामेपि दुरैधिगमसत्वदूरेविदैः॥ २४८॥ इति श्रीसर्वज्ञात्ममहामुनिविरचिते संक्षेपशारीरके अविरोधलक्षणो द्वितीयोऽध्यायः॥

वत्सिकमित्याशयेनाह। व्यवहारेति॥ ४७॥ एवमद्वयब्रह्मपरत्वे वेदांतानां भेदग्राहिमानांतरविरोधनिरासमर्थनं द्वितीयाध्यायार्थमुपसंहरति। एवमिति। अद्वयेमस्सकलवेदांतैः स्फुटं प्रति-
पाद्यमानइति विरोधविषयः समन्वयाद्ये दर्शितः। प्रविद्यात्मकमेद विषयत्वान्मानांतरस्य न तेन समन्वयार्थो विरुध्यत इति प्रागुपपादितम नसि निधाय समस्तद्वयस्तितीत्युक्तं सी
यमात्मेचेत्यादिना ज्ञानमात्रात्परिपन्नतामुपपादितामनुवदति। विचारशास्त्रामपि वेदांतानां नमानांतरविरोधः संभावितस्तथापि मुदकमपगतेन तदाशयेनाह तत्र अतिलि
ष्टोपीत्यर्थः॥२४८॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीविश्वेश्वरसरस्वती श्रीपादशिष्य श्रीमधुसूदनसरस्वती श्रीपादकृत संक्षेपशारीरकव्याख्यान रूपसारसंग्रहटीकायां द्वि

राम॰
४७

सं॰टी॰म॰अ॰३

१ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन किं ब्रह्मस्वरूपं किं च तत्र प्रमाणं का च तदनुग्राहिका युक्तिः किं च सयुक्तिकप्रमाणजन्यायाः फलव-
त्त्वाः साधनमितिकर्तव्यतारूपं सामवायिकमारादुपकारकं च किं चेतिकर्तव्यताकप्रमाणजन्यायाः फलवत्त्वाः फलं किं चेति प्रतिज्ञापंचकं संक्षिप्य तत्
त्राद्वयब्रह्मस्वरूपं तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां लक्षयित्वा तत्र समन्विता वेदांतास्ते च तत्रैव प्रमाणमिति समन्वयलक्षणेनोपपादितं। अथाद्वये ब्रह्मणि वेदांतस-
मन्वये द्वैतग्राहिमानविरोधो द्वरयुक्त्या निबद्धा अविरोधलक्षणेन तेनोनिर्विरोध वेदांतसमन्वयजन्यायामोक्षफलपर्यंतायाः प्रमितेरुत्पत्तौ साधनं वेदां-
तवाक्यप्रमाणेतिकर्तव्यतारूपमंतरंगबहिरंगभावेनस्थितं साधनलक्षणेन निरूपितं। ततोनंतरंगबहिरंगसाधनकलापसंपन्न वेदांतप्रमाणजन्यायां मतेः
फलमविद्यानिवृत्त्युपलक्षितमखण्डानंदस्वरूपं यद्ब्रह्म तदेवेति चतुर्थे फललक्षणेन निर्णीतं। एवं चवाक्यविचारात्मिका चतुर्लक्षणी मीमांसा तत्र सा च प्रक-
रणा मिदमपि तादृशमेवेति साधनं प्रतिज्ञा निरूपयितुं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते। ननु द्विविधं साधनं प्रमाणं करणमितिकर्तव्यता च। तत्र करणं वेदांतवाक्यं
तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुत्यात्मन औपनिषदत्वकथनात् इतिकर्तव्यता च प्रामाण्यशंका निरासितका नुसरणं तदुभयमपि प्रथमद्वितीयाभ्या-
मेव संपादितमिति किं तृतीयेन। अज्ञाननिवर्तके च ज्ञाने प्रमाणतादितिकर्तव्यताऽतिरिक्तं साधनं नापेक्षितमिति वक्ष्यते। सत्यं ज्ञाननिवर्तनोनाकस्मात्तद
र्थं नाद्य उच्यते। सत्यं प्रमाणमितिकर्तव्यता चेति द्विविधं साधनं इतिकर्तव्यता या त्वस्ति विशेषः प्रतिबंधकवैचित्र्यात्। तथा हि ब्रह्मज्ञाने साक्षात्काररूपे
बाधायाग्यपेजानेष्वनेपुरुषापराधात्फलं प्रतिबध्य जिज्ञासामुत्पादयंति। एका विषयभोगवासना वेदांतानां ब्रह्मण्यबोधकत्वकल्पनापि। अबाधि-
तेपि ब्रह्मणि साक्षात्कारस्याद्यांतत्वमभिनाव साक्षात्कारत्वकल्पना प्रमितिफलत्वे च पुरुषार्थे व्यज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिते मोक्षे पुरुषार्थत्वाभावक-
ल्पना चेति तत्र विषयभोगवासना शमदमादिसंपत्त्या श्रवणांगभूतया निवर्त्यते। द्वितीया प्रमाणगतासंभावना श्रवणाख्यविचारप्रदर्शकेन

२ बोधितेपि ब्रह्मणि बाधितत्वकल्पना २

इदानीं शिष्यस्य द्वितीयाध्यायकृतशंकानिवृत्तिमनुवदन्तदीयजिज्ञासितगोचरप्रश्नमाह। ऐश्वर्यमिति। वस्तुनोखंडत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं प्र
त्यगभिन्नत्वं च। प्रथमपद्ये प्रस्तुतत्वाद्विद्याया अस्या इति परामर्शः विद्यासमानविषयध्वांतस्य अभानावरणस्य परिनिष्ठितत्वं नाम विविध
२ निबिडवासनाभिः सहानादिकालेन निरूढत्वं। अथवा परिनिष्ठितेति विषयस्य ब्रह्मणो विशेषणं बाधावधित्वकथनार्थं। वचनात्। वेदांतवा

॥ ऐश्वर्यमखंडवस्तुविषयं वेदांतवाक्यस्य यत्सर्वं वर्णि
तमस्य भूद्यहृतिर्मानाप्रमाणांतरैः। किंत्वस्याः परिनि
ष्ठितस्वविषयध्वांतच्छिदो जन्मनि विद्याया वचनादृते किमप
रं कृत्यं भवेत्साधनं॥ २॥

क्यात्। ज्ञानमनुष्ठेयं। यतेः कृत्स्नकर्मत्यजोनन्यगतिकस्येति शेषः। ननु वचनादृते इत्युक्तेर्वानुष्ठेयसाधनस्य तदन्यत्वमवगतं किमपरमि
ति विशेषणेनेति चेत्सत्यं। नायमपरशब्दोन्यत्वपरः किंतु प्रधानभूतवेदांतवाक्योपकारितया साधनांतरस्य तद्गुणत्वपरः इत्यनवद्यं॥ २॥ ॥२॥

समन्वयाध्यायेन। तृतीयान्नमेयगतासंभावनाविरोधाभावरूपमननाख्यविचारांगप्रदर्शकेन द्वितीयाध्यायेन। प्रामाण्यनिश्चयविरोधित्वादुभयमि
दमसंभावनेत्युच्यते निश्चितेपि प्रामाण्ये यत्फलविरोधिकल्पनादयं तद्विपरीतभावनेत्युच्यते। तच्च निदिध्यासनाख्यविचारांगप्रदर्शकेन तृतीयेन
चतुर्थेनैव तुर्थेन चाध्यायेन निवर्त्यत इति प्रागुक्तमेव तत्र साक्षात्कारस्यासाक्षात्कारत्वकल्पना निवर्तक प्रामाण्यनिश्चयानुपयोगित्वात्साधनजातं तृ
तीयार्थश्च पुरुषार्थे यपुरुषार्थत्वकल्पना निवर्तकं तु चतुर्थार्थ इति विवेकः। तेन यद्यपि वेदांतात् ब्रह्मबोधयत्येव ब्रह्मत्वं केनापि मानेनन बाधितं तथापि
तदहं न साक्षात्करोमि किं तु तन्ममपरोक्षमेव भातीति भ्रांतितत्संस्कारपरंपरारूपाविपरीतभावनायावदनुवर्तते तावन्न ब्रह्मविद्याफलं प्रसज्यत इति तन्नि
वर्तनाय वेदांतैर्बोधितं सर्वप्रमाणाबाधितं च सच्चिदानंदाद्वयलक्षणं ब्रह्मैवाहमस्मि तच्च सर्वदा साक्षात्करोम्येवेत्येतावत्फलपर्यंतं शोधकरणाध्याननिरू
प्युक्तां विरोधमुपपन्नसमन्वयोत्थब्रह्मात्मतामतिश्चयं पुनरप्युवाच॥ ब्रह्मात्मताफलनिश्चयस्कमतिप्रसक्तेर्यत्साधनं तदखिलं प्रतिपित्स
मानः॥१॥
परागाय शिष्यप्रश्नमवतारयति॥ श्रुत्वेति। अयं शिष्यश्च अविरोधं श्रुत्वेति द्वितीयाध्यायार्थहेतुत्वेन कथयति। अविरोधन्यायैरुपपन्ना अबाधितत्वेन नि
श्चिता प्रथमाध्यायोक्तसमन्वयोत्था ब्रह्मात्मतामतिरस्येति समननश्रवणफलं सिद्धं दर्शयति। अहं ब्रह्मभवामि ब्रह्मरूपेणैव सर्वदाभामीत्येवमभा
नावरणानिवृत्तिरूपं ब्रह्मात्मताफलं निश्चयवयस्यामतेर्यत्करणं नेयदभावे निरोहीनेव निःफला भवति मतिस्तादृश्याः फलपर्यंतायामतेर्यत्साधनं ध्या
नमौन निदिध्यासनादिशब्दैः प्रतिपादितं तदखिलं कृत्स्नं शोधकरणं प्रतिपित्समानः प्रतिपत्तुमिच्छन्निति वर्तिष्यमाणं हेतुमत्कथयति। पुनरप्युवा
चपप्रच्छवान् गुरुं। श्रवणमननाभ्यामहं ब्रह्म न भवामीत्येवंविधासत्तावरणानिवृत्तावप्यहं ब्रह्मरूपेण न भामीत्येवंविधाभानावरणस्य स्थिते स्तन्नाशो
यफलत्वन्मतिसाधनाकांक्षास्तीति दर्शितं। तद्विना वेदांतानां प्रयोजनवन्मतिपर्यवसायितारूपप्रामाण्यासिद्धेश्च॥१॥ ॥१॥

सं·टी·म·अ३
ननु सर्वेषां दृष्टश्रुतविषयभोगाविषयस्य रागस्यानसिद्धत्वेष्यमाणा विषयप्राप्त्येव निवृत्तिश्च स्वानुभवसिद्धा। तथा चैहिकस्यामुष्मिकस्य च द्विरण्यगर्भांतस्य विषयभोग
स्याप्राप्तौ कथं ततो वैराग्यं तदभावे च कथं तत्संतदार्ढ्यं कथं तमांशेष्यमाणा विषयं सिद्धये लौकिके वैदिके कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तिस्य तत्त्वंपदार्थपरिशोधनाव
स्याप्राप्तेरिति यद्यपि विषयभोगतः कृतक्षयभोगसामर्थ्यप्रतिबंधाद्रागोल्कर्षिकोपशमो भवति तथापि तस्य शनित्यत्वात्पुनः प्रतिबद्धसामर्थ्यस्य
३ काणइतितत्राह। संसारेति। यद्यपि विषयभोगयस्तन्मस्य भोगसामर्थ्यप्रतिबंधाद्रागोल्कर्षिकोपशमो भवति तथापि ... तथा चाहुः यो राशो काः। न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मे
भूक्तः सजीयभोगागोचरोभ्यधिको रागः समुत्पद्यते त्यपि सर्वानुभवसिद्धं। तथा चाहुः पौराणिकाः। न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव
व भूय एवाभिवर्धते इति। ततश्च विषयादियुक्तान्नाशाविवक्ष्यमाणारोषदर्शनमेव रागनिवृत्तिहेतुः पुनः पुनस्तदनुसंधानं च तद्दार्ढ्यहेतुरित्येवमुत्पन्नवैराग्यदार्ढ्यस
कलकर्माणि त्यक्तवतस्तत्कृतविक्षेपाभावात्तत्त्वंपदार्थशोधनमनंतरं सुकरमित्यर्थः। अत एव प्रथमद्वितीययादयोः क्रमोप्युपपन्न इति भावः।४। ननु कर्मफलेषु
सकलकर्माणि त्यक्तवतस्तत्कृतविक्षेपाभावात्तत्त्वंपदार्थशोधनमनंतरं सुकरमित्यर्थः। अत एव प्रथमद्वितीययादयोः क्रमोप्युपपन्न इति भावः।४। ननु कर्मफलेषु
पुत्रविनाशादिषु स्वर्गादिषु च सुखसंदर्शेषु दोषमेवोक्तदृष्टांतवन्नयन्याय कथं ततो विरागदृष्यारोपयमिथ्यात्वान्नित्यदुःखहदुःखप्रधुरत्वं। भयशोकस्पर्धासूयाद्यनर्थ
पुत्रविनाशादिषु स्वर्गादिषु च सुखसंदर्शेषु दोषमेवोक्त दृष्टांतवन्नपन्यायकथं ततो विरागदृष्यारोपयमिथ्यात्वान्नित्यदुःखस्वदुःखप्रधुरत्वं। भयशोकस्पर्धासूयाद्यनर्थ
संसारस्योघमवधारयतो यथा वैराग्यमुत्पद्यते चेतसि निष्प्रकंपं वैराग्यजन्मानि दृढे च सति प्रवृत्तिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकर्मणि स्यात्।४। संसाररूपमवग
संसारस्योघमवधारयतो यथा वैराग्यमुत्पद्यते चेतसि निष्प्रकंपं वैराग्यजन्मानि दृढे च सति प्रवृत्तिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकर्मणि स्यात्।४।
संसारस्योघमवधारयतो यथा वैराग्यमुत्पद्यते चेतसि निष्प्रकंपं। वैराग्यजन्मनि दृढे च सति प्रवृत्तिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकर्मणि स्यात्।४। संसाररूपमवग
संसारस्योघमवधारयतो यथा वेदैः प्रकाश्यति संसरणं यया स्य जीवस्य जन्ममरणोत्रजतः क्रमेण॥५॥ ॥५॥ ॥५॥
च्छिविच्यमाने यस्मिन् श्रुते भवति तत्र हिया जुगुप्सा वेदः प्रकाशयति संसरणं ययास्य जीवस्य जन्ममरणे व्रजतः क्रमेण॥५॥ संसाररूपमिति। तद्वचनस्ययोरूपेयत यामन्नप्रमाणाये
वात ग्राथितत्वं च कर्मफलरूपसंसारमपाक्रमेण विच्योच्यमानमवधारयतत एव ततो वैराग्यादि सुलभमित्याह। संसाररूपमिति। तद्वचनस्येयोरूपेयतयामन्नप्रमाणाये
सस्यस्वतः प्रामाण्यायोगात्कथं तद्वचो विश्वासो भवेदित्याशंक्याह वेद इति। यथायथा तत्र जन्ममरणे क्रमेण निरंतरं व्रजन्त इति संबंधः। ऐहिककर्मफलेष्वनर्थप्रचुर
त्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विमर्शक्षमं भवगतं। आमुष्मिके यद्यपि तेषु तास्मिन् यावत् संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंत इत्यारभ्य तद्य इह रमणीयचरणा अ
भ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सू
करयोनिं वा चंडालयोनिं वेत्यादिश्रुत्या पुण्यादिकारिणामपि पुण्यक्षयेपुनः पूर्वसंचितशुभाशुभकर्मवशान्नानाविधगर्भवासाद्यनर्थप्रतिपत्तेर्विभूतिरुपलभ्य
गते। उक्तं च भगवता। एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंत इति। कर्मणां परिणामत्वादाविरिंचाद् मंगलमिति च ततः सर्वत्र जिहासा पुंसोत्यर्थः॥ ५॥
ही१

पानि तथा यद्यपि साधनानि तानि तृतीयाध्यायनिर्दिष्टैश्चतुर्भिः पादैः क्रमेण निरूपितान्येवेत्यभिप्रेत्याहाचार्यः। वैराग्यस्येति। नन्वाद्य एव जिज्ञासासूत्रगतात्र्थशब्देन या
नन्याये वैराग्यस्य दृष्टद्वारा तत्त्वज्ञानोपकारिता या उक्ता सा तदुक्तमत्र तदभिधानेनेत्याशंक्योक्तं दृढत्वमिति। तत्रैहिकामुष्मिकविषयभोगेषु निःस्पृहालक्षणं वैराग्य
मात्रस्य साधनत्वमुक्तं। अत्र तु जीवस्य शुभाशुभैः कर्मवशान्नानाविधशरीरपरिग्रहपरित्यागलक्षणाद्दुरन्तदुःखमयसंसारनिरूपणेन तज्जिहासारूपस्य तद्दार्ढ्यस्यावि
वेसितत्वान्न पुनरुक्तता। अत एव वैराग्यस्य विषयभूतवाक्यशेषे तस्माज्जुगुप्सेतेत्यन्यकर्मविपाकेषु सर्वात्मना जिहासा कार्येत्युक्तं। एवं वाक्यार्थप्रतिपत्तिसाधनमभि
तिसंबंधः। तत्र द्वितीयपादे संक्षेपविस्तराद्वा द्वीतारभ्यत इत्यानन्दोऽपीत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन तत्तत्वंपदार्थयोः संसर्गाही तत्साक्षीचिदेकरसस्त्वंपदार्थो निरूपितः। ततश्चा
रभ्या परिसमाप्तेस्तत्पदार्थो विरुद्धः सर्वोपाधिरहितः सत्यज्ञानादिरूपो निरूपितः। तत्प्रतिपत्तिश्च विना वाक्यार्थप्रत्यक्ब्रह्मैक्यप्रतिपत्तिकारणमित्याह। अपरं तत्त्वंपदार्थद्व
तेति। गुणोपसंहारपादे नानाशाखागतोपनिषत्प्रतिपाद्यब्रह्मविद्यैक्यं निरूप्यानन्दादयः प्रधानस्येत्यादिना नेदस्य ज्ञानानन्तादिपदवाच्यार्थानुगतस्य लक्ष्यस्य सङ्ग्र
हस्ततत्स्वरूपैकरसैकं दुःखानन्तजडपरिच्छेदादिविरुद्धस्वरूपविशेषस्य प्रतिपत्तिर्दुर्लभत्वात्तत्तत्त्वपरिच्छिन्नत्वादिभ्रमविरोधिनी सर्वत्रैकरूपेव ज्ञायत इति
वैराग्यस्य दृढत्वमेकमपरं तत्त्वंपदार्थज्ञता वाक्यनिर्गुणनिश्चितं च सकलेन्याद्याद्यैरितामतिः। सम्यक्ज्ञानसमीपदृश्यमवयोर्ध्वं लोविवेकज्ञता वाक्यार्थप्रतिपत्तिसाधनमि
त्यायागमाभ्यां निरूपितं तदनुसंधानमप्यत्र साधनमित्याह। वाक्यद्वयादिना सकले समन्वयनिषद्धतो। चशब्देन मन्दाधिकारिणां सगुणोपासनं तदपेक्षितोपासगुणो
पसंहारन्यायपरिशीलनं च ततसाक्षात्कारसाधनमिति विवक्षितं। तदुक्तं कल्पतरौ। निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः। ये मन्दास्तेनुकंप्यन्ते सविशेषनिरूपणैः।
वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात्। तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति। एवं वेदान्तेन तेन लभ्यद्वितीयश्रुतिवृत्तौ कार्यं पराः। पुरुषार्थपदोक्तान्तरंगबहिरं
गसाधनापेक्षामाह। सम्यक्ज्ञानेति। शान्तो दान्त इत्यादिवाक्येन शमादीनां तत्त्वसाक्षात्कारे दृष्टविधानाद्विविदिषावन्नेव यज्ञादीनां तत्त्वसाक्षात्कारमनुपेयत्वात्समीपभ
वत्वेनान्तरंगत्वं वेदानुवचनादीनां विविदिषादिद्वारेण विधानात्तदवधिकमनुष्ठानमिति दूरभवत्वान्नेयां बहिरंगत्वमिति विवेकज्ञानेनायोस्य बहिरंगमन्तरंगानुसरणम
परं साधनमित्यर्थः। तदेतत्साधनजातं परमहंसेन नावन्यमनुष्ठेयं। त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्याभिधीयते यस्मात्त्यागी पतितो भवेदित्यादिवचनेस्तस्य
तदकरणे प्रत्यवायश्रवणात्तेनैव चैतदनुष्ठातुं शक्यं तस्य कर्मानुष्ठानादिकृतविक्षेपाभावादिति परत्वेन यतेरिति यदद्भुताभिप्रेतं॥२॥ ॥२॥ ॥२॥

स·टी·म·अ·२
ननु मिथ्यात्वज्ञानयोर्विषयवैषम्येपि यस्माज्ज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तः सम्यक्चेतिस्मृतिन्यायादज्ञानभ्रान्तितत्त्वबोधानामेकाश्रयत्वनियमादज्ञानाश्रयचिन्मात्रा
श्रयत्वमेव भ्रान्त्यादेः स्यात्तथा च लिंगोपाधिकजीवप्रमातृत्वादिबंधाश्रयगमविरोध इत्यत्राह। स्वाज्ञानान्वयिनीति। अनादिसिद्धाज्ञानस्य तत्कार्यलिंगतदुपहि
४ तं चिदाश्रयत्वानुपपत्तेः शुद्धचिदेव तदाश्रयो विषयश्चेति युक्तं स्वज्ञानं पुनर्भ्रमप्रमारूपमस्याश्रितोऽध्यस्ताहंकारसंपिंडितप्रमातृरूपं विना नास्तीति युक्तितोनिर्
श्रयात्संभिन्नोभयधर्मत्वपपत्तेः। ज्ञाने छादेर्हि प्रमातृधर्मत्वमनुभवसिद्धमविप्रतिपन्नं च परीक्षकाणां प्रमातृत्वं च प्रमाकर्तृत्वं तच्च स्वातंत्र्येण तत्कारकप्रयो
क्तृत्वं तच्च चेतनस्याविकारवत एव संभवतीति केवलजडकूटस्थचैतन्ययोः प्रमातृत्वानुपपत्तेस्तद्धर्मज्ञानादेश्चिदचित्संवलितधर्मत्वं युक्तमित्यर्थः। ताद्रूप्यद्व चैतन्य
स्य कूटस्थासंगाद्वितीयादिरूपत्वान्नत्राज्ञानसंबंधो युज्यत इत्याह। कूटस्थ इति द्वाभ्यां न तत्त्वान्तरत्वेनावधार्यते अज्ञानस्यानादित्वेनाविकारत्वान्नतदाश्रयस्य
स्वाज्ञानान्वयिनीचिदेवभवति स्वज्ञानमस्याः पुनर्नोक्तंपतः करणोपरागशबलीभावं विनायुक्तितः। कूटस्थेन तमसि विनान घटते नो विक्रियात्वेन तस्मा
कौटस्थ्यविरोधः। एवं तत्त्वज्ञानबाध्यत्वेन मिथ्यात्वेन संबंधस्यापि तद्वैधीन संगोक्तस्य तयात्वान्नवासंगत्वादिविरोधो नोऽस्माकं मत इति भावः। एवं तर्हि प्रमा
तृत्वाद्यपि शुद्धस्यैव घटते तस्य मिथ्यात्वेनात्कौटस्थ्याविरोधित्वान्नकृतं शबलधर्मत्वेनेति तत्राह। नो विक्रियेति। तस्याप्रमाणादित्वे निर्विकारत्वात्तद्धर्मिणा परिणा
मिना भवितव्यं। न चात्मा तत्परिणामी कौटस्थ्यहानेः। न चाज्ञानपरिणामस्य तस्यात्मन्यारोपइति वाच्यं। केवलाज्ञानपरिणामत्वे सुषुप्त्यादावपि प्रसंगाल्लिंगरूपेणाप
रिणताज्ञानपरिणामत्वे चास्मदिष्टसिद्धिरिति भावः। एवं तत्त्वज्ञानभ्रान्त्यादीनां भिन्नाश्रयत्वमभ्युपेयमाश्रमिति शंकामुपसंहारव्याजेन निराकरोति। तस्मादिति। ए
तेज्ञानाज्ञाने प्रतियोगिगत एव विरोध उपहितान्यहितत्वाधीनभेदरूपद्वयतदभेदाविरोधी यथैवेति न्यायात्स्वीकर्तुमुचितमित्यन्वयः। कार्यकारणयोरत्यंतभेदाने
गीकाराज्ज्ञानतदाश्रयचैतन्ययोरेकोपाधिकत्वस्यापि वक्तुं युक्तत्वान्नतद्गाश्रितानां वैयधिकरण्यं। स्वतंत्रोपाधिभेदभिन्नधर्मयोरेव तत्प्रसिद्धेरिति भावः। ८। ।८।

ननु आत्मन्यनादिकालप्रवृत्तस्य कर्मतत्फलात्मकसंसारस्यात्मवंदृश्यस्थापितस्यात्र कथं हानं कर्तुमिति शंकां निराकुर्वन्तस्य मिथ्यात्वेनासारत्वं दोषप्रकटना
पात्मनो वस्तुतस्तत्संस्पर्शितावहा। शुद्ध इति। स्वतः कामकर्मादिदोषहीन इत्यर्थः। तत्र हेतुः पर इति। वस्तुतो निर्विशेषनिरतिशयानंदपरमात्मैव स इति न तत्र
कर्मतत्फलसंसर्ग इत्यर्थः। ननु संसारितयानुभूयमानस्य जीवस्य परमात्मभावो संभावित इत्याशंक्योपाधिभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिवचनात् स्फटिकवलो
हित्यादिवदनिर्वचनीयाविद्योपाधिनिबंधनत्वेन जीवत्वादेर्मिथ्यात्वान्न विरोध इत्याह। स्वाविद्ययेति। तर्हि सुषुप्त्यादावपि संसारप्रसंग इत्यान्तः क्वचस्य वस्यमाराण
चिदवकलिंगदेहस्थापितत्रोपाधित्वमाह। लिंगेति। सुषुप्त्यादौ च लिंगस्य लीनत्वान्न संसारप्रसंग इति भावः।६। ननु निरुपाधिकात्मन एव मुक्तिभाक्त्वात्तस्यैव बंधरूप
संसारभाक्त्वं वाच्यं। बंधमोक्षयोरेकाश्रयत्वनियमात् तत्र बंधस्य वास्तवत्वभयपरिहारार्थमिति तत्राह। ब्रह्मैवेति। अविद्याद्वारायं यत्तदधीनभ्रांत्यैव संसारमनुभवति

शुद्धः परोऽनवरतं खलु वाङ्मनसव्यतीतः संसारदुःखमतिदुःसहमन्वभूत्। स्वाविद्यया हि पर एव स जीवभावमागत्य संसरति लिंगसमागमेन ।६। ब्र
ह्मैव संसरति मुच्यत एतदेव देहो वा किं भवति संसरणं तु तस्य। मुक्तिः पुनर्भवति चिद्वपुषैव तस्य स्वाज्ञानतः स्वमहिमप्रतिबोधतश्च ।७। ।।

स एव स्वाभाविकब्रह्मभावसाक्षात्कारात्तस्याः समुत्थायानिरसान्मुच्यत इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनादद्वये
पि जीवस्य ब्रह्मभाव एकरूप एव। नहि स्थाणोः स्थाणुत्वं चोरभ्रमतन्निवृत्तिद्वयोर्विशेषवद्भवति। न चैतावता तत्राज्ञानकल्पितं चोरत्वं वास्तवं भवति। एवं चात्म
न्यनिर्वचनीयाविद्याकल्पितलिंगोपाधिनिबंधनसंसारस्य मिथ्यात्वमुपेयमित्यर्थः। तर्हि विद्याया अपि आविद्यकत्वादनिर्वचनीयत्वाद्द्वयमेव मोक्षःकल्पितदधीना
याः मिथ्यात्वं स्यादित्याशंक्य तयोर्वैषम्यमाह। दोषादिकमित्यादिना। तस्य मिथ्यैव जीवस्वभावमायत्त ब्रह्मणो यदनिर्वचनीयलिंगसंबंधद्वारकं संसरणं तत्
स्वरूपाज्ञानविजृंभितं भ्रांतिमात्रसिद्धत्वान्मिथ्यैवेति युक्तं तस्यैव तु स्वात्मतत्त्वबोधान्निवृत्ताज्ञानस्य नित्यशुद्धादिरूपब्रह्मात्मनैवस्थितिरूपाया मुक्तिस्तस्यास्तत्त्वा

स्वा·टी·म·अ·२

द्रूतोपि जीवस्य वस्तुतोऽशास्त्रादिकस्यानानघर तदित्याह। अपि चेति। स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिश्रु
तिवचनेषु सूर्यस्य स्वस्य जलभेदेष्वविकृतस्य प्रवेशवदविकृतपरमार्थस्वरूपस्यैव स्वसृष्टेष्वखिलसमाविष्टसर्वोपाधिषु प्रविष्टस्य जीवभावमयं तद्धितकाभिमा
५ नवगात्यर्पणोपदिशात् सुखदुःखं कथं तस्य तद्विरुद्धविकारादिभावोऽभवेत्। न चात्रौतपाभिभावेनैव परमात्मनः प्रवेशोऽभिहितो न जीवभावेनेति सांप्रतं। प्रविष्टस्या
त्रान्येव प्राणोनाम भवतीत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापारवत्त्वप्रतिपादनविरोधात्। अत एव चोपमा सूर्यकादित्याद्युपाधिकरणोक्तन्यायविरोधाच्छ्रुतितोऽभीष
स्य परेणाऽऽत्मं तभेद एव वास्तवो विपरीतत्वाविद्यकमिति स्थितमित्यर्थः।११। इदानीं युक्तितोपि जीवस्य ब्रह्मात्मतयैव वास्तवीत्याह। प्रत्यावीति। भिन्नो जीवः किंस्वतोऽज

अपि च विश्वमनुप्रविवेश तत्परमेव परं परमात्मनः इति वदन्त्युरु दृष्टिवतत्परश्रुतिवचस्सु कथं स ततोऽधिकः।१०। प्रत्यग्विवस्तु पदि हानिनिजस्वरूपादप्र
च्युतैकरससंविदधीनमस्य। प्रत्याविना स्फुरणामित्यवगत्य जगत्रतः कल्पितं सकलमाकलयाऽनुमानात्।१२। चैतन्यवस्तु विषयाश्रय एव मोहो नाद्वैतवस्तु विषयात्र
यकोऽमप्रतीतेः बुध्यापि वेदिपि तथितो ननतम प्रस्थितेति ब्रह्माश्रयत्वमुदितं तमसः पुरस्तात्।१३।

वा
उ विकारी च किंवा कूटस्थ चिदात्मा। आद्ये भिन्नत्वस्वरूपात् कूटस्थचैतन्यात् प्रत्याग्वद्विकं त्वं विकारित्वचयबुध्यादिवास्तित्वव्यवहारदशायामभिन्नस्यैकरूपस्यपतत्र आविरिस्फु
रणं। नत् कूटस्थैकरससंविद्रूपस्यास्य धीनमिति नियमाव्याभात्। जीवस्यापितयात्वावगमेन तस्य त्वमपरिहार्यस्या अथावस्य बुध्यादिसहितस्य साक्षिणा वास्तवसंबंधाति
रूपणाद् द्युसूर्यादिवत् तत्र साक्षिरपविद्याकल्पितत्वमनुमानात्सायं येन न चैतदिष्टं। न हि तत्त्वबोधाधीनमुक्तिभाजो जीवस्य स्वरूपं कल्पितमिति किं चिद्रूपेयतो द्वितीये तस्यैकरूपस्य
चिद्रूपब्रह्मणो भेदे मानाभावादैक्ये देव इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च तस्य भेदस्य कात्र इति भावः।१२। ननु जीवब्रह्मणोरत्यंताभेदे ब्रह्मणोपि स्वमोचए अज्ञानाश्रयत्वात्संसारित्व
प्रसक्तिरित्याशंक्य। किं ब्रह्मशब्देन चिन्मात्रं विवक्षितमुत तत्रगदुपादानत्वादिविशिष्टं चैतन्यमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यमंगीकरोति। चैतन्येति। द्वितीये तस्याचिन्मात्रतयातदाश्र
यत्वादिसंभवेपि जीववच्चाविद्याविधेकत्वस्वरूपेणाज्ञानत्वादिसंभव इत्याह। नाद्वैतेति। तर्हि ब्रह्मैव संसरतीत्यादिकयमुक्तमित्याशंक्य बुध्याद्युपहितचैतन्यस्यतद
नाश्रयत्वादित्यभिप्रायेणोक्तमित्याह। बुध्यादीति।१३।

वस्तुतोऽसंसारिणोऽपि जीवस्याज्ञानकार्यलिंगोपाधिकं संसरणमित्युक्तं तदयुक्तं। अनादिभावत्वेनात्मवदज्ञानस्य सत्यत्वात् तत्कार्यलिंगस्यापि तदभिन्नतया सत्यत्वेन तत्
दधीनसंसारस्य मिथ्यात्वानुपपत्तिरिति चेन्नेत्याह। पुर्यष्टकमिति। कर्मेंद्रियाणि खलु पंचेत्यादिना वक्ष्यमाणरूपमज्ञानतत्कार्यात्मकं पुर्यष्टकं तस्य जीवस्य वस्तु
तः परस्य सतो मोहादेव भवति। भ्रांतिमात्रकल्पितमित्यर्थः। अज्ञानस्वरूपस्य प्रमाणायोग्यत्वात् तत्त्वबोधबाध्यत्वाच्च। रज्जुसर्पादिवदलीकत्वात् कार्यस्यापि तद्
आत्मकतया तथात्वात् तदधीनमाध्यात्मिकभेदभिन्नदुःखात्मकं संसरणं तस्य न भोगेऽस्त्येवदलीकमित्याह द्रष्टेति। ननु परादभिन्नस्यापि जीवस्य आत्मनि तिष्ठन्
द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतिभिर्भेदस्यापि प्रतिपादनात् तत्प्रयोजकसंसरणं वास्तवमित्याशंक्याह। नान्य इति। भेदस्याभेदसत्ताकस्यैकत्र विरोधेनासंभवात्। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
पुर्यष्टकं भवतीति तस्य परस्य मोहाज्जेयान्वितस्य तु न भोमत्वमलीकं। एवं त्रिधा भवति संसरणाभिधानं नान्यः परादधिक इत्यभेदसिद्धौ जीवः।९। नान्यः पर
स्य न च तस्य विकारपथं नात्यंतमेव च विभिन्नवपुः परस्मात्। जीवोऽयमभ्युपगतः कुत एतदेवं ब्रह्मात्मतावचनजातविरोधहेतोः।१०। ।१०।
उदरमंतरं कुरुत इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधाच्च तत्र वास्तवभेदादिरुपेयत इत्यर्थः।९। ननु पादोऽस्य विश्वा भूतानि। ममैवांशो जीवलोक इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्जीवस्य परां
शत्वप्रतीतेः अग्निविस्फुलिंगादिदृष्टांतश्रुत्या च तस्य परविकारत्वप्रतीतेश्च नयोर्भेदाभेदावुपेयौ। अन्यथा अंशश्रुत्याद्यनुपपत्तेरिति चेन्नेत्याह। नांश इति। तृ
तीयपक्षनिषेधो दृष्टांतार्थः। मतांतरनिषेधार्थो वा। सर्वत्राकांक्षापूर्वकं हेतुमाह कुत इत्यादिना। निष्कलं निष्क्रियं शांतं। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो इत्या
दिश्रुत्यांशिनो विकारस्य वा निरवयवत्वाधायादकपूजयनुगृहीतया विरोधादंशित्वादेः सत्यत्वायोगाद् घटाकाशादिवदुपाधिकोंशत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मात्
त्वपरत्वादखंडपरतत्त्वमादिवाक्यसमन्वयविरोधाच्च नेनेयपक्षत्रयं पादेयादित्यर्थः।१०। ।।१०।। ।।१०।।

एवमविद्याप्रपंचित्वात्संसारविधानं निर्विकल्पे न तद्वशत्त्व निरुपाधिस्वरूपत्वाददत्तं जीवत्वं चेत्युक्तं तस्यैव नानाविधरूपं एवादिमत्स्वरूपसंसरणं तु मोहपरि
कल्पितपुर्यष्टकयोगादिति पूर्वमुक्तं तत्र किं तत्पुर्यष्टकमिति वीक्षायामाह। कर्मेंद्रियाणीति। वचनादानगमनविसर्गानंदरूपक्रियासाधारणकरणानि
६ कर्मेंद्रियाणि पंच खलु प्रसिद्धानि। तत्क्रियारूपकार्यलिंगानुमानेन सप्रसिद्धेः स्वत्वापि तत्रेंद्रियाधारावयवेषु तेषामभावादेव मूकादिषु वच
नादिक्रियाभावदर्शनात् नानिच व्यपि समष्ट्यात्मकत्वेनैको गणः एका पुरी पुरवत् स्वामिनो भोगहेतुत्वात्। अपराणि श्रोत्रत्वक्स्पर्शरूपरसगंधोपलब्धि
असाधारणकरणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाख्यानि तथा पंचप्रसिद्धानि सोऽपि गणो द्वितीया पुरीत्येवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं। एकमप्यतः करणं मनो बुद्धि

कर्मेंद्रियाणि खलु पंच तथा पराणि बुद्धींद्रियाणि मन आदि चतुष्टयं च। प्राणादि पंचकमथो वियदादिकं च कामश्च
कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः।।१५।।

अहंकारश्चित्तमिति संकल्पाध्यवसायाभिमानस्मृतिरूपवृत्तिभेदेनानेकधोक्तमांतरमेको गणः। एवमाध्यात्मिकश्चोपि वायुः प्राणश्वासप्रश्वासादिवृत्तिभेदे
न प्राणापानव्यानोदानसमानरूपैः पंचधोच्यमान एको गणः। एवमपंचीकृतभूतकार्यलिंगदेहं भोगोपकरणं गणश्चतुष्टयात्मनानिर्दिष्टस्य
भूतैः सह गतकार्यभोगायतनं भोग्यं च विषयानेकीकृत्यैकं गणमाह। अथो इति। वियदादेरुक्तैः लक्षणाया यांति यातः। इदानीं संसारे मुख्यं
प्रयोजककार्यकारणरूपं गणद्वयमाह। कामश्च कर्म चेति। उक्तसमष्टिपुरीगणनिदानमज्ञानमेव। अष्टमपुरकांक्षायां तत्तेन गृह्यतेत्याह तमः
इति। एवं च तत्त्वबोधाद् विधानिवृत्त्या सर्वसंसारोपरम इति भावः।१५। ।१५। ।१५।

जीवश्च। ब्रह्मेश्वरस्य पर्यायत्वाभावे ब्रह्मणो भावेन न पर्यवस्यति। ब्रह्माश्रयमिति। अनुभवेन प्रमेक्षेणातमसः ब्रह्माश्रयत्वविषयमिति प्रमाणविशेषणं। प
जीवस्य। ब्रह्मेश्वरस्य पर्यायत्वाभावे ... नतस्थेति। १४। ननु जीवत्वमेवाज्ञाश्रयतावच्छेदकमुपेयं न तु चिन्मात्रत्वं दृश्यजीवत्व
विशेषात्। अप्रकाशाच्चिन्मात्राश्रयविषयत्वमज्ञानस्योपेयमित्याह। ततश्चेति। १४। ननु जीवत्वमेवाज्ञाश्रयतावच्छेदकमुपेयं न तु चिन्मात्रत्वं दृश्यजीवत्व
विशेषात्। अप्रकाशाच्चिन्मात्राश्रयविषयत्वमज्ञानस्य ... जीवत्वमेवेति। तदाश्रयमभ्युपगन्ति अज्ञानाश्रयविषयत्वमित्यावृत्। न
दीश्वरस्यापि अज्ञत्वादिदोषप्रसंगादतो जीवाश्रितत्वादिविषयत्वविषयेति नेत्याह। जीवत्वमेवेति। तदाश्रयमभ्युपगन्ति अज्ञानाश्रयविषयत्वमित्यावृत्। न
स्वज्ञानाश्रयत्वमात्मनस्तत्वरज्जुतत्वबोधदशायां कालान्तरभाविसर्पादिभ्रमहेतुत्वज्ञानशक्तिनोपि चैत्रस्य तत्राज्ञत्वाभावात्। तदा तस्य रज्जुतत्वावारकत्वाभा
वात्तदाश्रयस्यापि नाज्ञत्वमिति चेत्तर्हि ब्रह्मणश्चाश्रितत्वमपि अविद्याश्रयत्वेपि सर्वज्ञादिशब्दैर्निर्णयं तत्वादिरूपेण श्रुत्यादिसिद्धत्वात् हात्यज्ञानस्यवस्तुता
ब्रह्माश्रयं नहि तमोनुभवेन त्वमंनाथागमान्तविकमयपरं प्रमाणं। ब्रह्माश्रयत्वविषयं तमसस्तत्र प्रत्यक्प्रकाशविषयाश्रयमेन तद्रूप
१४। जीवत्वमेव तु तदाश्रयमभ्युपयाति नेत्युक्तिपुरुकुशलानहि युज्यतेतत्। अज्ञानमेव खलु तत्र तमस्समा स्विचैतन्यवस्तु पुनरस्त न नाहि दोषः। १५
वारकत्वायोगात्तत्राज्ञत्वादिदोषाद्युपाख्या। जीवस्य तस्वात्मानं प्रतिबद्धत्वावारकाविघाभिमानित्वादज्ञत्वादिघस्य अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वपक्षेप्युपप
घतेश्चेतदभिप्रेत्योक्तं युक्तिकुशलादृति। परमतेजीवत्वस्याश्रयविशेषणत्वं नुपपत्तिप्रतिज्ञापूर्वकमाह। नहीत्यादिना। तत्जीवत्वमज्ञानाधीनस्तत्रज्ञत्वाद
ज्ञानमेव तथाचाज्ञानस्य तत्तद्विशिष्टाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रितत्वमपि स्यात्तद्विरुद्धं। न च जीवत्वस्याज्ञानाश्रयोपाधित्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं। तस्य चिन्मात्रध
र्मत्वे मतभेदायोगाद्विवादे तिरिक्तधर्मत्वे वा तस्यातिरिक्तस्य समुत्पन्नत्वं चित्त्वमपि स्यान्न चान्योन्यापेक्षयोपि तदपि चैतन्यस्य तुनद्वा प्रत्यक्त्वेन कोपि विशे
घदृत्यर्थः। १५।

ननु विघारीनां तथाप्यसंसारहेतुत्वेपि तद्वारा लिंगस्यैव तद्धेतुत्वमुपेयं न पुर्यष्टकस्य। तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिंगं मनो यत्र निषिक्तमस्येत्यादौ लिंगस्यैव त
७ द्धेतुत्वश्रुतेरित्याशंक्य स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यादिश्रुतौ भूतभौतिकादिसर्वमयत्वप्रतिपत्तेस्तदेकदेशवाचि लिंगश्रुतिर्लक्षणया पुर्यष्टकविष
यानेतव्येत्याह। पुर्यष्टकमिति। तुशब्दश्शंकाव्यावृत्त्यर्थः। पुर्यष्टकमेव तदभिधेयं किन्न स्यादुक्तं लक्षणयेत्याशंक्य लिंगपदनियमेन स्वधर्मज्ञापयति
तद्वितरणात्मजीतिव्युत्पत्यात स्यलिंगपदाभिधेयत्वायोगाद्दृश्यमानैस्सप्रदर्शककारणत्वं तदभिधेयमित्याह। पुर्यष्टकमिति। १८। किंतत्सप्तदशात्मकं मुख्यं लिं
गमिति वीक्षायामाह। इहनां बदिति। पुर्यष्टकेन तावत्प्रथमोक्तं कर्मबुद्धीन्द्रियदशकं चिन्ताहंकारौ बुद्धावेकीकृत्य मनोबुद्ध्यंतःकरणद्वयं प्राणादयो वायवः पंचेत्येते
पुर्यष्टके तविद्यमयमवहिर्लिंगं ते नोच्यते तदपि लिंगमिरा अचि नु। पुर्यष्टकं न खलु लिंगगिराभिधेयं मुख्यं तु सप्तदशात्मकं प्रथितं हि लिंगं। १७। इहनावदत्र द्वश
कं मनसा सह बुद्धितत्वमथ वायुगणः। इति लिंगमेतदमुनायुतः खलु संगतो भवति जीव इति। २०। न पुरायष्टकेन रहितस्य जगत्कचिदस्ति संसरणाद्युत्थपुना। न
पुरायष्टकेन सहितस्य तथा कचिदस्ति रः खविगमश्रुततः। २१।
तत्सप्तदशात्मकं मुख्यं लिंगं अमुना प्राणधारणेन। लिंगेनावच्छिन्नश्चिदात्मा जीवपदवाच्य इत्यर्थः। २०। ननु हिरण्यगर्भादीनामधिकारिपुरुषाणां सत्यपि पुर्यष्टके दुः
खरूपसंसाराभावात्कथं तस्य तद्धेतुत्वमित्याशंक्य नेषामपि सोविभेतास्ते वै नरमेति। इन्द्रोऽप्रोथि वेदेवाने तम्भयं दर्शनेत्यादिश्रुतिभिर्भयास्त्यादिप्रतिपादनात्तस्य तद्धे
तुत्वं निश्चयबाधमित्यभिप्रेत्य सर्वेषामपि शरीरत्रयात्मकपुर्यष्टकाभावे संसाराभाव इति। अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुत्युक्तं व्यतिरेकमीह। न पुरायष्टकेनेति
नहवैसशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुत्या सति पुर्यष्टकात्मके शरीरत्रये संसारो नास्तीति न किं तत्स्वरूपे वेत्यन्वयोप्युक्तः। ततो पितस्य तद्धेतुत्वमुपेयमि
त्याह। न पुरायष्टकेन सहितस्येति। २१।

ननु तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतौ विद्यापूर्वप्रज्ञयोरपि संसारहेतुत्वप्रतीतेः कथं पुण्यपापकर्मणोरेवोक्तस्य तद्धेतुत्वं। कथं वा विद्याहेतुकेत्यस्मिन्नविद्या
हेतुकत्वमिति तत्राह। विद्या चेति। द्वितीयसूत्रं काशिराकरणाय विशिनष्टि। विश्वविषयेति। नात्र परब्रह्मविद्या विद्यापदेनोपादीयते इति नु कामयमान इति संसारप्रक
रणं समाम्नायात् कामयमानस्त्वादिना प्रकरणान्तरेण ब्रह्मभावस्यैव परब्रह्मविद्याफलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किंतु वक्ष्यमाणचातुर्विध्यमात्रविषयकमपि यद्गोचरज्ञान
मिह विद्यापदेनोपात्तमिति तथा च संसारस्याविद्याविद्याहेतुत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। पूर्वानेकजन्मसु संचिताभोगवासना पूर्वप्रज्ञा। पूर्वं पश्यन्ति विविधकर्मपदेनोक्तविद्या
एवं प्रज्ञयोरप्यजहल्लक्षणया संग्रहीतत्वात्त्रयाणामेकगणत्वस्य विवक्षितत्वान्न प्रथमपद्यविरोधावकाश इत्यर्थः। कर्मैव च प्राज्ञयोर्दृष्टान्तया यामुख्यार्थसंबंधं स्वग

विद्या च विश्वविषयानुभवोत्थपूर्वप्रज्ञा च कर्म च चैव तु संगृहीते। बंधप्रयोजकतया सदृशत्वहेतोरेकत्र च श्रुतिवचस्युपसंग्रहेण।१७। तं विद्येति हि वाक्यमेकमिह है
स्य संत्रयं कीर्तितं तस्मात्कर्मैव वस्तुतोऽपि भवेत्संग्राहकं कारणानां। विद्या चात्र चतुर्विधा ह्यभिमता वा शुभिका कर्मवत्संस्कारोऽपि तथा चतुर्विध इति ज्ञेयस्तथा संभवा ८
तं समाप्य हारकं त्वाह। बंधप्रयोजकतयेति।१७। किं तदेकं श्रुतिवचो येन विद्यादित्रयं बंधहेतुतयोक्तमिति वीक्षायामाह। तं विद्येति। तस्मात्कारणादिति संबंधः। ननु पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति शुभाशुभकर्मण एव संसारहेतुत्वप्रतिपत्तेः। कथं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तद्धेतुत्वमित्याशंक्य तत्र कर्मैव तद्धेतुरित्यप्रसवनीदेतद्वन्नवद्या
त्रयाणामपि संसारहेतुत्वमविशिष्टमिति वदन्तेषु चातुर्विध्यमाह। विद्या चेत्यादिना। का च न विद्यास्त्वविहिता देवतादेर्वा सगुणा सगुणरूपाः परास्तास्त्रिविधाः सच्छास्त्रवि
धयाऽन्या विहितसमा विधिं विनापि पदृष्टयोपन्यागंगादिदर्शनरूपा श्रेयस्करी का। चित्ति विद्धमाभीभक्षितत्रयादि विषया सर्वोऽनुश्रवकरीति विद्यायाश्चातुर्विध्यं। ए
वं कर्मणां यागवधाहारविहारादिरूपाणामपि विहितप्रतिषिद्धाविहिताप्रतिषिद्धभेदेन चातुर्विध्यं द्रष्टव्यं। एवं पूर्वप्रज्ञाख्यसंस्कारोऽपि मद्गानुभवाद्यनुरोधेन चतु
र्विधो बंधहेतुरित्यर्थः।१८।

नन्वविद्यकोऽपि बंधो यदा स्थितस्तदात्मनो बंधस्य च परस्परसंबंधस्यावश्यकत्वेन तत्र धाभावायोगात्कथं नित्यमुक्तता तस्येत्याशंक्याह। नहि कल्पनेति। कल्पितेऽन
८ येति कल्पनानिर्वचनीया विद्यातत्कार्यमिति यावत्। येन संबंधेन यत्र यत्प्रतीयते। तेन संबंधेन। तत्र तस्य त्रैकालिकं नास्तितायाः बमिथ्यात्वलक्षणत्वात्। बंधस्तेन
त्यस्य चोपपादितत्वात् आत्मनि बंधदशायामपि बंध्यात्मनो नित्येतरस्य शर्गतस्य नित्यमुक्ततोपपद्यत इत्यर्थः।२४। ननु यदात्मनि बंधो व भावातर्तितरेकं कथं तत्र तद्भा
वो घटेत भावाभावयोरेकदेकत्र विरोधादित्याशंक्य परिहरन्नुक्तमेव पद्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। नहि भ्रमिरिति। मृगतृष्णाजलवाहिनी भिति भ्रष्टो सत्यावस्थादयोऽपि तज
लप्रापणीमित्यर्थः। अत्रोपाधिनात्मारोपितं बंधनं न स्पृशतीत्यत्र दृष्टान्तः प्रथमेनार्धेन दर्शितः। द्वितीयेन त्वारोपितोऽपि बंधस्तं न स्पृशतीत्यत्रेति द्रष्टव्यं। इदमत्राभि
प्रेतं मरुमध्यादौ जलाद्यारोपदशायामप्युष्णस्पर्शानीरोनिरोधः दर्शनवतां तदा तत्र जलाद्यभावस्य प्रमितत्वात्। भावाभावयोः समसत्ताकयोरेकदेकत्र विरोधो नहि

नहि कल्पनाविरचितं वितथं परमार्थवस्तु वितथं स्पृशति। परमार्थवस्तु तनयात्म सत्यापरिकल्पितं नकिमपि स्पृशति।२४। नहि भूमि सक्रवर्ती मृगतृष्णजलवाहिनी
सरितमुद्दहति। मृगवारिपूरपरिवाहवती न नदी तथो घरभुवं स्पृशति।२५। न तदा सुचि दुर्मनमस्तिविभेनेपुराष्टकस्य जडरूपभवतः। न च मध्यवर्तिजडचिद्वयोर्मनस
मं किमपि संभवति।२६। पुरवेष्टितं न तव चिद्गगनं पयसोऽर्कमार्गमनुसर्तुमलं। घटवेष्टितं नहि नभो वलयं घजनि व्रजन्मपि घटेऽवतते।२७। ।२७।

धमसत्ताकयोरित्यभ्युपेयं। तथा चात्मनि बंधस्य मिथ्यात्वात् नरभावस्य त्रैकालिकस्य वास्तवत्वात्तयोरेकदेकत्र न विरोध इति।२५। ननु य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिश्रुत्या जीवस्योत्क्रां
तिगत्यागतिभिः संसारप्रतिपादनात्कथं तस्य परमात्मत्वमित्याशंक्य युक्तिभिस्तद्वत्तदसंभवमाह। न तवेत्यादिना। किं चिदात्मनो गत्यादिरूपः संसारो वास्तवः किं वा जडस्य दे
हस्य तत्प्रतीयमानश्चिदात्मकस्य। नाद्यः तस्यानुभवप्रतिशुद्धमोयोगे न सर्वगतस्य वास्तवगत्यादेरसंभवात्। न द्वितीयः तस्य पुर्यष्टकान्तःपातिनो घटकुड्यादिवज्जडस्योक्तसं
सारायोगात्। न तृतीयः। चिज्जडात्मकस्यैकस्य वस्तुनो विरुद्धत्वेनासंभवात्कस्य गत्यादिः स्यादित्यर्थः। जडचिद्वयोर्मध्यवर्तितात्मा भ्यात्मन्यतरीयं चिज्जडात्मकं वस्त्विति या
वत्।२६। जीवस्य ब्रह्मात्मना विभुत्वेऽपि लिंगावच्छिन्नतया परिच्छिन्नत्वाद्गत्याद्युपपद्यत इत्याशंक्य तथाप्युपाधेरेव गमनं स्यान्नात्मन इति दृष्टान्तेनाह। पुरवेष्टितमिति। चि
द्रूपं चित्तः परिच्छिन्नस्य घटस्यावितनत्वमव्यापित्वं।२७।

तर्हि पुर्यष्टकसंबंधस्यात्मन्यनन्यप्रसक्तत्वेन स्वाभाविकत्वात्तदधीनसंसारस्तत्र वास्तवः स्यादित्याशंक्याह। तवेति नित्येति। सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं-
शुद्धमपापविद्धं। स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः। स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिभिर्नित्यमुक्तादिरूपात्मनो व-
स्तुतः सर्वोपाधिरहितत्वश्रवणात्तस्य पुर्यष्टकान्वयो वास्तवो न शंकनीयः। न चोक्तवाक्यजातं परमात्मविषयमिति वाच्यं। तथापि ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कित-
वाद्रमे। त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यापि नित्यमुक्तादिरूपब्रह्ममात्रत्वप्रतिपत्तेस्तस्य पुर्यष्टकायोगादुपेयद्रव्य-
र्थः। कथं तर्हि जीवेन तदन्यथानुभवः कथं वा पुराणकेन स्वहितस्येति प्रागुक्तमित्याशंक्याह। तव माययेति। उक्तरूपे आत्मनि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्य प्रसूतभौतिका

तव नित्यमुक्तसुखचिद्युवो न कदाचिदस्ति पुरसंगमनं। तव मायया चिरचितेः सकलं पुरसंगतिप्रभृतिकं वितथं। २२। मलिनं नभो न हि कदाचि
द्भूद्भूमलेः कदाचिदभवन्न नभः। उभयं नभस्य भवदेवमिह त्वयि नित्यमुक्तचिति संसरणं। २३। ॥२३॥ ॥२३॥

त्मनोऽनिर्वचनीयमायाविलसितत्वात्तस्य तदन्वयो मिथ्यैवावभासते। असंगा हीति। यस्त्वप्रकाशचिदात्मनि मायान्वयस्यापि वास्तवस्यायोगात्तेऽपि तदधीनसत्ताक
तयात्मयुक्तेन स्वाभाविकइत्यर्थः। आत्मनो नित्यमुक्तत्वे। यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाशुचिः। न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति। यस्तु विज्ञानवान्भवति
समनस्कः सदा शुचिः। स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते इति श्रुतिप्रतिपादितं बंधमुक्तिकादाचित्कत्वं कथमित्याशंक्य व्यावहारिकदृष्टिसिद्धबंधमोक्षयोर्व
स्तुविषयेयं श्रुतिः। तत्त्वतस्तु। न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया न बंधो न वा मोक्षस्तस्यास्तीत्ये
दृष्टांतेनाह। मलिनमिति। मालिन्यं वैमल्यं वा नभसि कदाचिदपि वस्तुतो नाभूत्। तथापि व्यवहारदृष्ट्या दुर्दिनादावुभयमभूत्। एवं ब्रह्मण्यपि संसरणं तन्निवृत्ति
श्चेत्यर्थः। २३।

चिदात्मनः पुरसंबंधमंगीकृत्य तद्गमनाद्यात्वंगमनं नेत्युक्तं। इदानीं तस्य तत्संबंध एव विमोहनिर्मितः कुतस्तदधीनं गमनमित्याह। न पुरान्वय इति। वेरवधारणे नभ
सोऽपि रवयववत्त्वमतेनोदाहरणमाह। नभस इति। समागमनं संयोगो यथा नतेर्कैसह इत्यनुषंगः। ३२। विभुद्रव्यस्य सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वाद्घटसंयुक्तस्य न
८ भसस्तदवच्छिन्नत्वोपपत्तेः दृष्टांतोऽसमंजस इत्याशंक्याह। नभस इति। घटसंयोगः किं नभसः प्रदेशसमवायी तमवच्छिनत्ति। किं वा नभो व्यापी सन् कृत्स्नं नभो वच्छिन
त्ति। नाद्यः। तस्य परमते निरवयवपर्यायप्रदेशस्याभावात्। घटावच्छिन्नभाग एव तत्प्रदेश इति चेन्न परस्पराश्रयापत्तेः। तत्संयोगे सति नभसस्तदवच्छिन्नभागसिद्धिः
तत्सिद्धौ च तदाश्रितसंयोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयलक्षणात्। न द्वितीयः परिच्छिन्नद्रव्यसंयोगस्य विभुद्रव्यव्यापित्वासंभवेन नभोमात्रस्य तदवच्छिन्नत्वायोगात् इ-
तरथा घटाद्यवच्छिन्नाकाशाद्यभावापातात्। तथा बालोकानवच्छिन्ननभसोऽसत्वेन नभसि तमः कदापि न स्यात्। तस्माद्देहसंयोगस्यात्मव्यापित्वात्तदधीनः

न पुरान्वयस्तव विदूपुषः परमार्थतो भवति तर्कसहः। नभसो यथा घटसमागमनं नततोऽपि लिंगघटितोऽज्जसि। ३२। नभसः प्रदेशविरहान्नभसो न घटः
प्रदेशपरिवेष्टनकृत्। न नभः समस्तमपि वेष्टयते नभसो वशेषविरहांश्च तत्वात्। ३३। यस्मात्मभागपरिवेषणकृन्न पुरं तथा न वपुषो हि परः। न च कृत्स्नमेव पर
मं पुरसंपुरवस्तुवेष्टयितुमुत्सहते। ३४। यदि कृत्स्नश एव परमः पुरुषः पुरवेष्टितो भवति जीवतया। न तदेश्वरो भवितुमुत्सहते न च जीवजातमपरं सकलं। ३५।

स्वावेष्टयितृत्वापित्वं। न चैतदिष्यत इति नभसो घटावच्छिन्नत्वं वास्तवं न घटत इत्यर्थः। ३३। तथापि स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति। संधीः स्वप्नो भूत्वेत्यादि
श्रुतिसिद्धत्वादात्मनः पुरावच्छिन्नत्वं वक्तव्यं देवेत्याशंक्य पूर्वोक्तविकल्पदोषयोरत्रापि तुल्यत्वादाविद्यकावच्छिन्नत्वानुवादिनीयं श्रुतिरिति वक्तव्ये ततो नैतद्वस्तुस
दित्यभिप्रेत्याह। यस्मादिति। पूर्वोक्तविकल्पदूषणातिदेशार्थस्तथाशब्दः। आत्मा निरवयवत्वस्य श्रुतियुक्तिभ्यां प्रसिद्धिर्हिशब्दार्थः। ३४। नन्वव्याकृताकाशाद्युपाधेर्व्या
पित्वात्तदवच्छिन्नत्वं विभोरपि चिदात्मनः सर्वात्मना घटत इत्याशंक्य तद्व्यापितदवच्छिन्नः किं जीवः उतेश्वरः आद्ये सर्वज्ञादिरूपपरमेश्वरेण लभ्येत तथान्वयः सर्वज्ञः सर्ववि
त्य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादि विरोधइत्यभिप्रेत्याद्यपक्षमनुवदन्नाह। यदि कृत्स्न इति। द्वितीये ईश्वरादपकृष्टजीवाभावः जीवतारतम्याभावश्च स्यादित्याह। न च जीवजा
तमिति। ३५।

दृष्टांतासंप्रतिपत्तिमाशंक्याह। यथैवेति। ननु घटवद्दृश्यस्य नभसोऽपि चलत्वोऽपि। घटावच्छिन्ननभसो यत्र यत्र घटो गच्छति तत्र तत्र दर्शनात्। तस्याधिगमनमुपेयमिति नेत्याह
व्रजतेति। तु शब्दः शंका निरासार्थः। घटतन्क्रियासंततया घटनभसोरन्योन्यसंयोगस्य जायमानत्वात् छेदेनावच्छिन्ननभसोऽपि नानाभूतस्य जायमानत्वात् सर्वत्र
तस्यैकस्य दर्शनात् गमनं मानहीनमित्यर्थः। २७। तर्हि तद्वदात्मनः परलोकगमनं यद्धि गगनमप्युक्तं तदवच्छिन्नचैतन्यस्य तत्र जन्मेति शंकते। पुरमेवेति। यद्यु
पाश्रयस्य इति संबंधः। तु शब्दो मुख्यगमनाभावाशंकार्थः। २८। दृष्टयति। अकृतागमद्वृति। भूभागेषूपाधिपरिच्छिन्नचैतन्यस्य सुकृतादिकर्तृत्वं। तस्मिन्नुपदेश
परलोकगमनाभावात्तत्फलभोक्तृत्वं यच्च परलोकगाम्युपाध्यवच्छिन्नं चैतन्यं फलभोक्तृत्वनाभिमतं न तस्य तत्कर्तृत्वमित्यकृताभ्यागमादि देहात्मवादइवापद्येत।
घटएव गच्छति नभस्तु चलत्वं व्रजता घटेन तु तत्रचेतनः। परिवेषणेन घटस्य संक्रियते घटस्य नितत्र सुबहूनितनः। २८। पुरमेव गच्छतीति तित्त्वलाव्रजतापुरेण
यदिसापिचितिः। परिवेष्यते तु सुबहूनि तदावलया निर्यर्थवदुपाश्रयेऽ। २९। अकृताभ्यागमकृतनिःफलताफलतः समापततिकर्त्रेणतेः। अपरस्य भोक्तृत्व
याबदिविययसनस्य संततिरहो विषमा। ३०। चलनेष्वपाध्यभिमतस्य भवेज्जनितस्य तेन विभ्रमः सुदृढं। जलकुंभशतापसरोयपरूपादयनप्रणाशयति न कुंभशिर
नन्विहलोकपरलोकयोश्चैतन्यस्यस्वरूपेणैकत्वात्कथं देहात्मवाद समदोषापत्तिरिति तत्राह। फलनइति। प्रभूतचिदात्मनः कर्तृत्वायोगादुपाध्यवच्छिन्नस्य तद्युपेयं। तस्य चेह
कर्मकर्तुः परलोकगमनादेरुक्तरीत्या असंभवादकृताभ्यागमादि दुष्यरिहरत्वात्फलनोदेहात्मवादसमत्वमर्थः। तन्त्ववच्छिन्नचैतन्यानामन्यत्वेऽपि संतानैक्यात् दोषावका
शाद्यपाशंक्यनहि विद्वत्मतायातत्वमित्यभिप्रेत्याह। यस्तनस्येति। ३०। ननु यन्नोरेव जनितद्वच्छिन्नाकाशस्यतान्निहितद्व्यस्येवसर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादबाधितप्रत्यभिज्ञ
यात स्यैकत्वे सत्यव्यपमुपेयमन्यत्रगमनमेवं पुरोपहितचैतन्यस्यापि परलोकगमनमित्याशंक्योपाधिसंयोगस्यनानात्वेन तद्दृष्टोपहितनानात्वस्यौभयत्रापरिहार्यत्वाद्
नरजन्मसमयेपर्वनाशस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्यभिज्ञाभासायोगाद्दृष्टान्तवगमनायोग इत्याह। चलनइति। उपाध्यभिमतस्योपाधित्वेनाभिमतस्य तत्र विशेषणासंब

कास्चितस्यापि संसारस्यानादित्वादात्मनो ननित्यमुक्तेत्याशंक्य कश्चितशाहित्यस्य वास्तवस्याविद्यानितत्कालेष्वप्यपादितत्वात्। सदानित्यशुद्धादिरूप आत्मे
तिफलितमाह। परिपूर्णेति। तर्हि मुमुक्षूणां शमादि पूर्वक श्रवणाद्यायासो व्यर्थ इत्याशंक्याविद्यादशायामनर्थस्यैव तत्र प्रतिभासात्। तत्प्रतिभासभन्यनिरति
 शयानंदमात्रानुभवरूपवैवस्याप्रतिभासादज्ञानस्य तस्य विध्वंसकं श्रवणवत् प्रेक्षाविशेषित्वाभावादतथा निदानाज्ञाननिवर्तकज्ञानाय मुमुक्षूणां प्रयासोऽर्थ
वानित्यभिप्रेत्याह। नथायीति। ४०। ननु वाक्यकृतामितिविशेषणमयुक्तं। अविद्यादिनिवर्तकसाक्षात्कारस्यान्यथैवसंभवादित्याशंक्याह। ननवेति। किं
बाह्याभ्यंतरकरणानामन्यतमजन्यो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्तदज्ञाननिवर्तक इत्युच्यते। किं वा स्वरूपसाक्षात्कार एव नाद्यः। परंचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति
श्रुतेरनुभवाश्रयेनस्वभावतोऽन्तस्यतवसर्वेंद्रियकरणानियराग्विषयोनितेनाविषयस्वप्रकाशचिद्रूपेप्रतीचितानि न प्रवर्तितुं समर्थानीत्यर्थः। द्वितीये स्वरूपचैतन्य
परिपूर्णचिद्घनः सततं स्वमहिम्नि तिष्ठसिनिरस्तमलो। नतथापितत्त्वमिति वाक्यकृतां मतिमंतरेण तव केवलता। ४०। नतवप्रतीचि करणानि वहिर्विष
याणि येन करणानि सदा। सहजं च गाढमतिमूढतमं तमदप्यतः पुरमनुव्रजसि। ४१। ससमानइत्युपनिषद्वचनं प्रतिपादयत्युदितमर्थमतः। इवमनीषि
केतिन कदाचिदपि प्रतिपत्तिरत्राभवतो भवतु। ४२।
स्यात्तन्निवर्तकत्वापत्तिः। तस्मात्तत्रवाक्यकृतएव साक्षात्कारोऽभ्युपेयइत्यभिप्रेत्याह। सहजमिति। एवं प्रासंगिकं चोद्यं निरस्य कस्चित पुरोपाधिगमनमानिकस्चि
तं संसरणमिति प्रकृतमुपसंहरति। इत्यतइति। ४१। ननु आविद्यकोपाधिकस्चितमात्मनः संसरणमिति स्वकपोलकल्पितयुक्तिभिर्मा प्रतारय किन्नत्वत्र
किंचिन्मानमस्तीति तत्राह। ससमानइति। सः योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना बुध्यादिभ्यो विवेचितः चिदात्मा ससमानः सन्नाध्यादिनशरणायां वाक्यशेषस्थी
शितिश्रवणात् बुध्येक्यमापन्नः सन् उभौलोकोइहलोकपरलोकौ बुद्धिमनुसंचरति। एतद्वतदीयसकलव्यापारानुकरणोपलक्षणोपलक्षणार्थं तत्राभि
ध्यायतीवलेलायतीवचलतीव। वस्तुतोनात्मनादिकरोतीवभ्रांत्याभातीतीवशब्दात्मतीतेरात्मनिसंसरणं कल्पितमितीदं वचनं प्रतिपादयतीत्यर्थः अत
स्कल्पितत्वस्याभासिकत्वेप्फलितमाह। अतइति। अत्रसंसारमिथ्यात्वे। ४२।

दृष्टांतासंप्रतिपत्तिमाशंक्याह। घटएवेति। ननु घटइवनभसोऽचलत्वेपि। घटावच्छिन्ननभसोपत्रयत्रघटोगच्छतितत्रतत्रदर्शनात्। तस्यापिगमनमुपेयमितितत्राह
व्रजतेति। तुशब्दःशंकानिरासार्थः। घटतत्क्रियासंततघटनभसोरन्योन्यसंयोगस्यजायमानत्वादवच्छेदेनावच्छिन्ननभसोपिनानाभूतस्यजायमानत्वात्सर्वत्र
तस्यैकस्यदर्शनात्गमनंमानहीनमित्यर्थः।२७। तद्वदेवात्मनःपरलोकगमनंयल्लिंगगमनप्रयुक्तंतदवच्छिन्नचैतन्यस्यतत्रजन्मेतिशंकते। पुरमेवेति। यथु
याश्रयस्यइतिसंबंधः। तुशब्दोमुख्यगमनाभावाशीकार्थः।२८। इत्ययति। अहंतागमइति। भूभागेसुयाधिपरिच्छिन्नचैतन्यस्यसुकृतादिकर्तृत्वं। तस्यास्मिन्यस्मिं
परलोकगमनाभावान्नतत्फलभोक्तृत्वं। यच्चपरलोकगाम्युपाध्यवच्छिन्नंचैतन्यंफलभोक्तृत्वमभिमतंनतस्यतत्कर्तृत्वमित्यकृताभ्यागमादिदेहात्मवादइवापद्येत।
घटएवगच्छतिनभस्तत्रचलंव्रजताघटेनतुततत्रततः। परिवेषनेनघटस्वंक्रियतेयस्थानितत्रसुबहूनितत। २८।पुरमेवगच्छतिचितिस्तत्रचलावव्रजतापुरेण
यदिसापिचितिः। परिवेषनेनतुसुबहूनितदावलयानियर्वैबहुयाश्रये।२९। अकृतागमश्चकृतनिःफलताफलतःसमापततिकर्तृगतेः। अपरस्यभोक्तृरद
याबदिविद्यस्नस्यसंततिरहोविषमा।३०। चलनेसुयाद्यभिमतस्यभवेज्जनितस्यतेनविश्रामःसुदृढं। ननुकर्तृत्वायस्तरशोयदुःखादयनप्रणश्यतिनकुंडलिं
नविहलोकपरलोकयोश्चैतन्यस्यस्वरूपेणैकत्वात्कथंदेहात्मवादसमदोषापत्तिरितितत्राह। फलतइति। यद्दृचिदात्मनःकर्तृत्वायोगाद्याध्युपवच्छिन्नस्यतदृष्यैवतस्यचेहं
कर्मकर्तृःपरलोकगमनादेरुक्तरीत्याअसंभवादकृताभ्यागमादेर्दुष्परिहरत्वात्फलतोदेहात्मवादसमतेत्यर्थः। नन्ववच्छिन्नचैतन्यानामन्यत्वेपिसंतानैक्यात्कर्मदोषावका
शइत्याशंक्यतद्विवेचनतायातइत्यभिप्रेत्याह। यस्तनयेति।३१। ननुयन्नोरेवव्रजतितदवच्छिन्नाकाशस्यतान्निद्दितद्रव्यस्येवसर्वत्रप्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्वाधितप्रत्यभिज्ञ
यातस्यैकत्वेसत्यवश्यमुपेयमन्यत्रगमनमेवंपुरोपहितचैतन्यस्यापिपरलोकगमनमित्याशंक्योपाधिसंयोगस्यनानात्वेनतद्दृष्टितोपहितनानात्वेप्यभयत्रापरिहार्यत्वाद्
नरजन्मसमयेपूर्वंनाशस्यावश्यकत्वात्प्रत्यभिज्ञाभासापायोगाद्दास्तवगमनायोगइत्याह। चलनइति। उपाध्यभिमतस्यापिउपाधित्वेनाभिमतस्यतत्रविशेषणासंब

कल्पितस्यापिसंसारस्यानादित्वादात्मनोननित्यमुक्ततेत्याशंक्यकल्पितरहितस्यवास्तवस्याधिष्ठानेतत्कालेप्युपपद्यादितत्वात्। सदानित्यमुक्तादिरूपआत्मे
तिफलितमाह। परिपूर्णेति। तर्हिमुमुक्षुणांशमादिपूर्वकश्रवणाद्यायासोव्यर्थेत्याशंक्याविद्यादशायामनर्थस्यैवतत्रप्रतिभासात्। तत्प्रतिभासभस्यानिरति
१० शयानंदमात्रानुभवरूपकैवल्यप्रतिभासादन्तस्यतस्यविस्मृतकंठमणिवत्प्रेक्षाविशेषित्वाभावादतथानिदानाज्ञाननिवर्तकज्ञानायमुमुक्षुण्यापरोक्ष
यानित्यभिप्रेत्याह। नथायीति।४०। ननुवाक्यकृतामितिविशेषणामयुक्तं। अविद्यादिनिवर्तकसाक्षात्कारस्यात्मन्यथैवसंभवादित्याशंक्याह। नतवेति। किं
बाह्याभ्यंतरकरणाजन्यत्मजन्यो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्तद्द्वाननिवर्तकइत्युच्यते। किंवास्वरूपसाक्षात्कारएवनाद्यः। पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरिति
श्रुतेरनुभवाच्चयेनस्वभावतोऽनात्मविषयौ। शोकरणानियराग्विषयोनितेनाविषयस्वप्रकाशचिद्रूपेप्रतीचितानिनप्रवर्तितुंसमर्थानीत्यर्थः। द्वितीयेस्वरूपचैतन्य
परिपूर्णचिद्घनःसततंस्वमहिम्निस्थितिविनिरस्तमंसेनतथापितत्वमितिवाक्यकृतामतिमंतरेणतदचेवलता।४०। नतवप्रतीचिकरणानिवहिर्विषयं
याणिपेनकरणानिसदा। सहजंचगाढमतिमूढतमंतमरत्यतःपुरमनुवर्जासे।४१। स्वसमानइत्युपनिषद्वचनंप्रतिपादयत्युदितमर्थमतः। स्वमनीषि
केतिनकदाचिदपिप्रतिपत्तिरत्राभवतोभवतु।४२।
स्यतन्निवर्तकत्वोपपत्तिः। तस्मात्तत्रवाक्यकृतएवसाक्षात्कारोभ्युपेयइत्यभिप्रेत्याह। सहजमिति। एवंप्रासंगिकंबोधंनिरस्यकल्पितपुरोपाधिनात्मानिकल्पि
तंसंसरणमितिप्रकृतमुपसंहरति। इत्यतइति।४१। ननुआविद्यकोपाधिकल्पितमात्मनःसंसरणमितिस्वकपोलकल्पितयुक्तिभिर्मोपनाश्यस्मिन्नत्र
किंचिन्मानमस्तीतितत्राह। स्वसमानइति। सःयोयंविज्ञानमयइत्यादिनाबुध्यादिभ्योविवेचितःचिदात्मासमानःसन्नांधादिनशारवायां वाक्यशेषेपधी
रितिश्रवणात्बुध्येक्यमायन्नःसन्नुभौलोकौइहलोकपरलोकौबुद्धिमनुसंचरति। एतत्पतदीयसकलव्यापारानुकरणोपलक्षणोपलक्षणार्थंतत्पापि
ध्यायतीवलेलायतीवचलतीव। वस्तुतोनहिध्यानादिकरोतीबभौत्याभातीतीवशब्दात्प्रतीतेरात्मनिसंसरणंकल्पितमितीदंवचनंप्रतिपादयतीत्यर्थः
त्कंल्पितत्वस्यप्रामाणिकत्वेफलितमाह। अतइति। अत्रसंसारमिथ्यात्वे।४३।

सारश्यदिरुपाधिसाध्यदेहादौ आत्माभिमानोहितल्पित्वात्। अभिमानहेतुकपरिणामास्तु मर्हामक्लेषैश्चैवपरार्थं

ईश्वरस्य सत्त्वे दोषान्तरमाह। गुरुश्चिष्येति। न च जीवस्यैवेश्वरस्य गर्भादेः सर्वज्ञत्वाद् गुरुत्वमिति वाच्यं। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। इत्यादिश्रु
त्यभिरुक्तद्विधाया अपीश्वराधीनत्वप्रतीतेः तस्यापि स्वतस्तदसंभवादिति भावः। जीवभेदाभावे दोषमाह। न च बंधेति। किं च ज्ञानकर्मणोरीश्वरस्यानधिकारत्व
इति विशिष्टजीवाभावे ऽधिकार्यभावात् कर्मज्ञानकांडात्मकः सकलो वेदो व्यर्थः स्यादित्याह। विषयं विनेति। ३६। दृष्टांतद्वार्ष्टांतिकयो रूपाद्यवच्छिन्नत्वं वास्तवं दुर्नि
रूपमित्युक्तमुपसंहरति। न घुराद्यवयइति। कथं तर्हि घटपरिच्छिन्नत्वधीरित्याशंक्या संभावितस्यानुभूयमानस्यायं न भ्रमेण स्यादित्युक्तमुपेयमित्याह।
रूपमितिउक्तमुपसंहरति। ... अनुभूयमानत्वात् रूपमिति। ३७। ननु तदन्तरप्रतिपन्नेरहतिसंपरिश्वितः प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यादिना सूत्रकारेणैव जीवस्य भूतपरिष्वंगात् इत्यादेः श्रुतिप्रतिपन्नस्य नाप्येवं रूपा
ततइति। ३८। नयुरान्वयोनतु पपत्तिसहः परमार्थतो
गुरुशिष्यसंगतिर्न स्यात्। न भवेन्न च बंधमोक्षनियमो घटते। विषयं विना सकलमापततीति सुदृढमत्र वेदवचनं न वृथा। ३९। यत एवमेतदुपपत्तिविरहय्यतम्। परलोकमार्गगमनं च
सिय रमात्मद्रोहः। वियतो घटान्वयवदेव ततः परिकल्पितं पुरसमागमनं। ४०। यत एवमेतदुपपत्तियथं न तत्प्रयाति विरहय्यतमः। परलोकमार्गगमनं च
सियरमात्मद्रोहः। वियतो घटान्वयवदेव ततः परिकल्पितं पुरसमागमनं। ४१। स्वपुरं स्वयं चरदमेकतया परिकल्पयन्व्रजसि पूरमतिः। ४२।
तमः परिकल्पितं वस्तु न वन्नभत्यः। ४३। च पुरधर्ममात्मनि विकल्पनया स्वचिदात्मतां च पुरधर्मतया। स्वपुरं स्वयं चरदमेकतया परिकल्पयन्व्रजसि पूरमतिः। ४२।
तमः परिकल्पितं वस्तु न वन्नभत्यः। ४३। च पुरधर्ममात्मनि विकल्पनयेत्यादि। तस्योपाधिकत्वनिरूपणेन मिथ्यात्वमेव तदभिप्रेतं न सत्यत्वमित्यभिप्रेत्या
दितत्वात्कथं तदुपपन्नं बदल्याशंक्य घटाकाशस्यैव तस्योपाधियावस्तुतो गत्यादेरसंभवात्। तस्योपाधिकत्वनिरूपणेन मिथ्यात्वमेव तदभिप्रेतं न सत्यत्वमित्यभिप्रेत्या
ह। यत एवेति। एतत्पुरसमागमनं परलोकपदात् तर्कितं तदिति पूरणीयं। ४४। ननु घटाकाशदृष्टांतेनात्मनः पुरोपाधिकालीक संसारांगीकारे कथमहंकारादिष्वेषु
ह। यत एवेति। एतत्पुरसमागमनं परलोकपदात्तर्कितमिति पूरणीयं। ४४। ननु घटाकाशदृष्टांतेनात्मनः पुरोपाधिकालीकसंसारांगीकारे कथमहंकारादिष्वेषु
एतेन्यानंदादिरूपात्मस्वभावप्रतिभासः स्यात् नह्याकाशोपाधौ घटे तत्स्वभावो नीरूपत्वामूर्तत्वादिप्रतिभासस्तद्वदित्याशंक्याहंकारादेरात्मनश्च परस्पराभेदाध्यासाधी
नः परस्परस्वभावव्यत्यासः। घटाकाशयोः परस्पराभेदाध्यासाभावात्तद्भावइत्यभिप्रेत्याह। पुरधर्ममिति। जाग्रदादिषु स्वांतरिंसंसारमित्यर्थः। च शब्दः आनंदा
देः समुच्चयार्थः। पुरधर्मतया विकल्प्यात्मनुसंस्कृत्य व्रजसीति योजनीयं। धर्मव्यत्यासकल्पनायां धर्म्यभेदाध्यासं हेतुमाह स्वपुरमिति। तत्रापि हेतुमाह मूढमतिरिति।

७७ ननु तस्यकार्यकरणं च विधत इत्यादिश्रुतेः परमात्मनः कृतिकर्तृत्वाभावः प्रतीयते कथं मायया पितस्य पुरधिष्ठातृत्वसंभव इत्याशंक्य तस्य स्वरूपेणावस्तुत्वं तस्य
स्वभावेपिकल्पितरूपेणातदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य पुरहेतुकं पदमवदित्युक्तं संसारयोग्यजीवरूपदर्शनेन सर्वाधिष्ठातृत्वादियोग्यमीश्वररूपदर्शनं सर्वत्वस
र्वज्ञत्वादिविशिष्टात्मकं परमात्मनो मायिकमीश्वराख्यं रूपमाह। पुरहेतुकमिति। स्वरूपावरकाज्ञानप्रयुक्तमित्यर्थः। अमुष्य कल्पितपाशस्य परमात्मनः इति यावत् उभयं बन्धप्र
बध्यते रहावि घारणया। तत्र तत्पुरायिकमिति स्वरूपावरकेश्वरयंत्रमायाप्रयुक्तमित्यर्थः। अमुष्य कल्पितपाशस्य परमात्मन इति यावत् तदज्ञानाद्विपरीतरूपाभिमानितत्वा
करीभवति जगत्सृष्ट्यादिनेत्यर्थः। ४५। ईश्वरस्य मायिकोऽकर्त्तृत्वे पि जीवस्य तद्भिन्नत्वात्कथं तदधिष्ठेयत्वमित्याशंक्य तदज्ञानाद्विपरीतरूपाभिमानितत्वा
पुरहेतुकं तव यथा च वपुर्भवतीह जीव वच सोऽविषयः। तदत्रात्पुरायिकमुष्यत्वथापरमेश्वरत्वं च पुरूष्भवति। ४५। पुरहेतुरूपवशितस्तदत्रेरेतत्पु
याश्रियपरमेश्वरतः। भयमुभ्यन्वत्यन नवबोधवशादिति च त्रयीशिरसि श्रुतं यथः। ४६। परमेश्वरेण विभुना रणायन परिवेष्टितः शकट वद्व्रजसि। शकटं
तदधिष्ठेयतया जीवस्य कर्माधीनसंसारानर्थसिद्धिरिति कल्पितमाह। पुरहेतुरूपेति। ईश्वर प्रेरितो जी ११ हि शकटिकयोगवशाद्व्रजति स्वयं न तंत्रतया। ४७।
वः संसरतीत्यत्र य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति। एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इत्यादिश्रुतिर्मानमित्याह। इति चेति। बहुरे
टांतवाक्यासिद्धत्वाद्राजमार्गवदसंदिग्धोपमार्थ इत्यर्थः। ४८। जीवस्यैहिकामुष्मिकः कर्मफलभोगः परमेश्वराधीन इत्येतावत् न तु जीवस्य तदधिष्ठितो गच्छ
तीति केचित्तान्प्रति बोधयन्। तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्यातीति श्रुत्यर्थं दर्शयति। परमेश्वरेणेति
विभुना प्रभुणा शरणायन अजो ह्यासद्धाणां दह्सद्दे देनावशाच्छब्दं कुर्वन्। एतच्च उत्सर्जन्निति श्रुतिपदोक्तं। तदुक्तिश्चैवेशप्यार्थं परिवृहतो धिष्ठितः श
करस्य परमेश्वराधिष्ठितत्वमप्रसिद्धमित्याशंक्य दृष्टांतं विवृणोति। शकटं हीति। स्वयंन व्रजतीत्यनुषंगः। परतंत्रतयेति हेतुर्व्रजतीत्यत्रापि योजनीयः। ४७।

श्वं घटाकाशदृष्टांतेनात्मनो गमनादिकल्पितमियुक्तं। इदानीं रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादिवचनाज्जलसूर्यादिप्रतिबिंबदृष्टांतेनापि तदुपपादयति। पुरहेतु
कमिति। तदधीनसत्ताकमिति यावत्। विभोः शुद्धचिदात्मनोऽपरिच्छिन्नस्य किमपि केवलजडरूपेणाकेवलचिद्रूपेण वा हि निष्प्रमत एव चितः शुद्धस्य मुपाधु
पयोगात् धर्मविशेषविशिष्टं चिदाभासाख्यं जीवपदवाच्यं यद्रूपं परिकल्पितममभवत् दृष्टांतमप्यापि भवति। ततस्तदेव मिथ्यागमनादिमद्भवतीति तत्ता दा
त्म्या चिदात्मन्यापि तद्भ्रांतिरित्यर्थः। प्रतिबिंबस्य कल्पितत्वे बिंबविपरीतरूपे दृष्टांतमाह। जलपात्रेति। एवं चित्प्रतिबिंबस्य विज्ञानात्मत्वे पिचिन्मात्राधान्येन प्र
तिबिंबव्यवहारः कल्पितरूपाधान्येनाभासव्यवहार इत्येतत्। प्रतिबिंबस्य बिंबाभेदाभिधानमाभासस्य तु मिथ्यात्वाभिधानं सर्वत्रोपपद्यत इति। ४८।
ननु कोपाधेरेव परलोकगमनमनुपपन्नं कुतस्तद्याधिकं तदात्मनिस्यात् बुध्यादेर्जडस्य चेतनानधिष्ठितस्य स्वतो गमनादि प्रवृत्त्ययोगात्। जीवस्य चोक्तं
पुरहेतुकं यद्भवत्यविभोः परिकल्पितं किमपि चित्सदृशं। जलपात्रहेतुकमिव धुमणेस्तद्संततं भवतीति द्रुमति। ४९। जडशक्तिरधिष्ठायस्य विभोः परमा
तिकाले संघटितकरणालेन विशेषबोधरहितस्यानन्तस्य स्वमनस्तमद्गतिप्रथिता। पुरमध्यकं तव यथा भवति मुनिनः प्रसिद्धमिदमप्यखिलं। ४७।
त्वायो मानं परात्मनो पिकूटस्य चिन्मात्रतया तत्प्रेरणायोगादित्याद्यं यस्य परमेश्वरस्य मायाशक्तिमनस्तदधीनव्यापारेणा पुरतद्वच्छिन्नजीवाधिष्ठातत्व
संभवात् पुरादिगमनोपपत्तिरितिवक्तुं तस्य तच्छक्तिमत्वमाह। जडशक्तिरिति। चश्चद्वस्तदधीनप्रेरणाव्यापारसमुच्चयार्थः। साच जीवं प्रतितमोवत्तद्वस्तुतत्वा
वरकत्वेनाविद्यायामंतरेवर्तमाना अहमज्ञ इत्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धेत्याह। तमइति। अस्तीत्यभिधानान्यशक्तिसंबंधवास्तवत्वशंकां दृष्टांतोत्या पाकरोति। पुरमध्य
कमिति। अथ कमः घकसंख्याकं। परस्य तच्छक्तिमत्वे किं मानं संबंधे सति सानमपि जीववत् किमिति नव्यामोहयेत् तस्य तन्नियंतृत्वेन तत्कपराभिभूतत्वान्न व्यामोहइ
तिचेदत्रापि किं मानमित्याशंक्याह। श्रुतितइति। मायिनं तु महेश्वरं। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। योयोनिं योनिमधितिष्ठत्येक इत्यादिश्रुति

स्व.टी.म.अ.३
ननु केवलेत्यादिकाहिंसामनियकारिणां चाज्ञानां चंद्रलोकं प्राप्य मितीं वा गत्वा कर्मफलं भुक्त्वा तमेव वाध्वानं पुनर्निवर्तंत इत्यादिवचनादिहावरोहात् कविधयासं
१२ साशानुपरमेष्ठीत्यादिसमुच्चितसत्यज्ञाद्युपासनावत्वार्दचिरादिमार्गेणापरं ब्रह्म प्राप्तानां विनाथ्यात्मतत्त्वानुभवं नतेषामिहपुनरावृत्तिः एतेन प्रतिपद्यमानारमेमान
वमावर्तंनावर्तंतइति वचनादिहावरोहाभावात्संसारेपरमसिद्धिरितिनेत्याह। यदिवेति। कामुकधीः केवले ब्रह्मलोककामः मानवं मनुबंधं गमनयन् देहं संवर्तमाने विना
परिवर्तं पुनः पुनः परिवर्तमानं जन्मादि निरंतरं व्रजति यतोमूढमतिरज्ञानी। क्रममुक्तिप्रापकदहराद्युपासनारहितानां पुण्यविशेषालोकं गतानामिहनावृत्तिः इमं नावर्तं
तइति चेतरकत्पविशेषिता इति निषेधात्कल्पांतरीयोपत्तिः सूच्यते। इतश्च्यातेषां नावर्तंनावर्तंत इत्येतावतेनैवात्यंतिकानावृत्तिसिद्धिर्विशेषणवैयर्थ्यापातात्तत्त्वबोधं विनाशं
५६ अथवासतत्परमात्ममतिः परिमुच्यते सकलबंधनतः। क्रमयोगमुक्तिरुदिताश्रुतिषु प्रतिज्ञात्वमेवमुपपन्नतरा। ५१। ।२।
।१। यदि वासमुच्चयवशात्पुरुषः कमलासनं व्रजति कामुकधीः। पुनरेव मानवमिमं तु विना परिवर्तमाव्रजति मूढमतिः। ५०। ।१।
चितसर्वकर्मसंन्यासेयोनकर्मतत्पधीनावर्तंते शवत्र्यकत्वाच्च ब्रह्मलोकगतानां तन्नियतानावृत्तिरित्यर्थः। ब्रह्मलोकगतानां पुनरावर्तनावृत्तिः शब्दादित्यधिकरणविशेषइ
त्याशंक्यक्रममुक्तिफलकोपासनाभिर्ब्रह्मलोकं गतानां कार्यात्ययेतदध्यक्षेणसहातः परमभिधानादित्यत्रोक्तन्यायेन तत्रैवोत्पन्नविवेकवैराग्यादिमतीतदध्यक्षोपदेश
लब्धतत्त्वबोधानां तद्वारा मुक्तिरित्यधिकरणं। ज्ञानादेवकैवल्यमित्येतद्विषयमित्यभिप्रेत्याह। अथवेति। परम आत्मेतिमतिर्यस्य स परमात्ममतिः। तत्र मानमाह। क्रमयोगे
ति। कार्यब्रह्मपूः प्राप्तिपूर्वकपरब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिर्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेनचपुनरावर्ततइत्यादिश्रुतिषूदितासैवमुपपन्नतरेत्यर्थः। ५१। ॥५१॥

ननु व्याकरस्याचेतनत्वात्पाशतंत्र्यं युक्तं चेतनस्य तु जीवस्य तद्युक्तमित्याशंक्य चेतनस्याप्यज्ञस्य दुर्बलस्य च बहुभ्रष्टप्रबलपाशं तं प्रदर्शनात् जीवस्याप्यज्ञत्वाद्यभि
मानित्वात् सर्वज्ञादिरूपस्य पाशतंत्र्यं युक्तमित्यभिप्रेत्याह। पुरुषेच्छितइति। तमसावृतस्वरूप इत्यर्थः। पुरुषत्राणानुगतबुध्यादिशातकतिपयत्रातिपुरुः बुध्यादिशोचित्प्रतिबिं
बो जीव इति मते नापि तदाह पुरतंत्रेति। चिन्निभो बुद्ध्यादिविशिष्टरूप चिदाभासस्तदभिन्नस्वरूपो जीवो यः ततः पारतंत्र्यमित्यर्थः। ईश्वरस्येश्वराया जीवस्य स्वर्गनरकयोर्ग
मनसंभवेपि तत्र सुखभोगाभ्यां पुण्यपापयोः क्षीणत्वात्तावन्ताः इहस्यापि ससायेयरमः स्यादित्याशंक्य अनादिभवपरंपरासंचितकर्मणां बहुत्वाद्भुक्तफलपु
ण्यपापाभ्यां पुनर्मनुष्यदेहप्राप्तिस्तदधीनकर्मणामथवर्द्धयंभावित्वान्नैवमित्यभिप्रेत्याह। द्विविधातनामिति। इदयद्वयं संयमित्याः सुखस्य चोपलक्षणं भुविभारत

पुरुषेच्छितः पुरवशानुगतः पुरतंत्रचिन्निभविभिन्नवपुः। द्विविधाननांभुवि च कर्मफलान्यनुभूय भयद्वयसंभवति। ४८। सुकृतदुःकृ
तकर्मवशाद्यं दिवमथो यमसादनमेव वा। अनुभवेन समाप्य पुनर्महीतलमबोधवशाद्व्रजेहति॥ ४९॥ ॥४९॥

वर्षातिरिक्तेत्वात्वतादिवर्षेषु। पश्वादिजातिसमुच्चयार्थश्चशब्दः। इह भारतवर्षे मनुष्यजातो। ४८। स्वर्गनरकादिशब्दानां सुखदुःखमात्रवाचित्वात्तदनुभवस्य चेहै
व संभवात्। कर्मवशादुत्पदेशाविशेषस्य वनास्तितत्प्रमाणाभावात् धूमादिमार्गश्रुतेरर्थवादत्वादर्थवादानां च विधिनिषेधापेक्षितस्तुतिनिंदामात्रपरत्वात् स्वा
र्थप्रामाण्याभावादिति केचित्तान्प्रत्याह। सुकृतदुःकृतेति। यथाश्रुत एवास्यार्थो नि। अयं भावः। मंत्रार्थवादेतिहासपुराणानां स्वार्थप्रामाण्यस्योत्सर्गिकस्य
देवताधिकरणोक्तन्यायेर्बाधाभावेनावश्यमभ्युपेयत्वात् तेषु च कर्मफलभोगापेक्षितदेशोपकरणादिविशेषप्रतिपादनात्स्वर्गनरकयोः पुण्यपापतारतम्याधीनसु
खदुःखतारतम्यानुपपत्तेः। ततश्च गत्यादिपर्विकानत्पामिरिति नद्रूपसंसारस्येश्वराधीनत्वं युक्तमिति॥ ४९॥ ॥४९॥

स्वात्मकब्रह्मभावरूपामनन्तां ततो भवतीत्यभिप्रेत्य तद्भावे दुःसहदुःखानुपरमं। अथ नरे दुःखमेवापि यंती यादित्युक्तं संदृष्टांतमाह। यदितन्नयत्रयसीति इद्द
१२ शिशः प्रदीप्तशिराः दुःखसंभिन्नसुखस्यापि दुःखत्वात् सुखं नास्तीत्युक्ते दुःखसामान्यात्मकपावकस्याध्यात्मिकादितापविशेषाः शिखाः ताभिः प्रदीप्त
शिरसो व्याप्तसर्वांगस्य शिरोग्रहणमितरांगोपलक्षणार्थं। तत्त्वविद्याप्रयुक्तसंसारदर्शनाधीनं खेदं द्योतयति। अहो इति। ५५। ननु प्रदीप्तशिरसोपि शीतलोबुद्दर्श
नमात्रेणानुतापानिवृत्तिवद्नादिकालप्रवृत्तसंसारतापस्याप्यात्मदर्शनमात्रेणानिवृत्यायोगाद् यायांतरस्यापि तत्राभावाद्यथाप्राप्ति दुःखं परिहृत्य दुःखेपि संसारेवै
षयिकसुखमेव विवेकवतापि प्रार्थनीयमिति कुतस्ततो वैराग्यमित्याशंक्याशिरस्याग्निदाहस्य जलात्तान्निवृत्तिसितत्वाभावाज्जदर्शन निवर्त्यत्वाभावेपि संसारतापस्यानित्यप्र

यदितन्नयत्रयाशिहरेः परमं परमं सुशीतलमितिदृशिशः। न खलु प्रदीप्तशिरसोस्ति सुखं तव दुःखयावकशिखाभिरहो। ५५। अथ विज्ञायता पत्रयमतिगहनं
मोहमूलं परस्मिन्नात्मच्यामप्रकाशेत्विपरमसुखे निष्कलेनिष्कलंके। सत्ये नित्यस्वभावे परिहृतसकलद्वैतकूटानुयोगे सम्यक्ज्ञानानुरागं कुरु विषयगतं

द्वादिरूपात्मादानविलसितत्वस्य बहुधोपपादनात् दर्शनान्त संस्कारान्तिकनिवृत्त्युपपत्तेर्नित्यनिरतिशयसुख ९९ भिंधि निर्बंधमेनं। ५६।
ब्रह्मभावानुभवलक्षणमोक्षस्य ज्ञानमात्रायत्तत्वात्तदर्थिनो विषयवैराग्यदार्ढ्यमावश्यकमित्यभिप्रेत्योपसंहरति। एवं विज्ञायेति। अतिगहनं मतिनिविष्टं
आत्मनि तापत्रयं संमोहविलसितत्वहेतुः परिहृतेति। तत्र वस्तुतोद्वैतानुसंगपरिहारहेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि। आत्मप्रकाश इत्यादिना। सत्ये बाधायोग्यस्वरू
पे नित्यस्वभावे कूटस्थस्वभावे स्वभावपदविपरीतप्रतीतिविरोधपरिहाराय पूर्वविशेषणेषु योजनीयं। निर्बंधं। नितरां बंधकमेनमनुरागं। ५६। ।५६।

एवंकेवलेष्वादिकारिणां समुच्चयकारिणां चोर्ध्वलोकप्राप्तावपि जन्ममरणादिसंसाराऽनुपरम इत्युक्तं। इदानीमनुष्ठेयेषु प्राकृतजनवाद्वहुल्यादिपारिकर्मानुष्ठानमेवद्वर्दे
भंतद्भावेतदधीनं देवयानपितृयानेमार्गद्वयप्राप्तिरहितानानेघोरगादिपरवशानां दुरितबाहुल्यसंभवान्नद्रुजातपुनःपुनःकीटपतंगादिसुदुर्लंतु भावरूपजनीयपथ
प्रामानामनर्थकप्राप्तिरपरिहार्येतिवैराग्यर्थं वदन्। अथैतयोः पथोर्नकतरेणचन। तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनिभूतानिभवंतिजायस्वम्रियस्वेत्येततृतीयं
स्थानमितिश्रुत्यर्थं दर्शयति द्विवयानेति। स्पष्टार्थः श्लोकः।५२। एवंपुण्यपापफलेषु संसारेणैवेण्यार्थं मिथ्यात्वानित्यत्वजन्ममरणानुपरमदुःखबाहुल्यादिदोषप्रदर्श
पुण्यपारेऽपि प्रयोजकेकामान्यः कामयतेमन्यमान इत्यादिश्रुत्युक्तं दर्शयन्नुपसंहरति। इतिकामुकस्येति। यथासंसारहेतुप्रयोजकोरागः तथामुक्तिहेतुप्रयोजकं वैराग्यंपरी
क्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायादित्यादिश्रुत्यालोकेवदन्नविरक्तस्यापिनकर्मत्यागमात्रादभीष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। इहेति। अपवर्गस्यब्रह्मभावस्यासाध्यत्वान्नसाधन
देवयानपितृयाणयोः पथोर्ज्ञानकर्मरहितत्वकारणान्नैकमप्यनुसरंतिये पुनः सुदुर्लंतवद्दहोभ्रवंतितेः।५२। इतिकामुकस्तत्वसंसरणंअतश्चोवमूववन महमतेऽहं
हविष्ठजन्मनिविरक्तमतिःकुरुसाधनंयदपवर्गकं।५३। श्रवणादिकंशमदमादिपरः परमात्मनः परमभागवतः। कुरुतावतापरममेवपदंपरमात्मनस्त्वमवलोकयसि
मेवनास्तीत्याशंक्यतदंतरंगसाधनानिमुमुक्षुणानुष्ठेयानीत्याह। श्रवणादिकमिति। कस्यश्रवणादीतिवीक्षायामुक्तं परमात्मन इति। यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादिवचनात्स
गुणपरमात्मभक्तिरप्यंतरंगसाधनमित्यभिप्रेत्याह। परमभागवतइति। श्रवणादीनामप्रमाणत्वान्नतः कथंतत्वसाक्षात्कारइत्याशंक्यश्रवणपदार्थस्यवेदांतघटितत्वा
त्प्रमाणानदुपपतिरित्यभिप्रेत्याह। नावेतेति। आत्मनस्तत्वपरामर्शविधानात्कार्यांगीतंस्वरूपंपरमंपदं निरतिशयं परमपदावलोकनेऽपिकिंस्यादित्याशंक्यपतनहेतूनामस्ता
नोभवंतिरतावदेवस्वस्वमृतत्वमितिश्रुतेः सर्वदुःखरहितस्तु ॥५४॥ ॥५४॥ ॥५४॥
२॥ यानंदंब्रह्मणेवेतिसाक्षात्करोतीतिसंबंधः। उक्तविशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मसाक्षात्कारेविलंबाभावपरोवर्तमानव्यपदेशः ॥२॥

प्रतिपादनाज्जीवस्यकर्तृत्वादिनस्वाभाविकमितिगम्यतेयासयनत्रकिंचित्प्रत्ययत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुष इत्याद्यवांतरवाक्यैरपिकर्तृत्वादिसंसाररहितनया
स्यंजीवस्वरूपप्रतिपादनात्कथंतत्रजिज्ञासातवेतितत्राहायावदिति। इदंकरोमि अहो कस्वमथकरिष्यामीत्याद्यनुभवेः प्रत्यासारिप्रमाणाधीनेः शास्त्रकर्तृप्रयोजकः
९४ तिन्यायानुगृहीतयास्वर्गकामोयजेतेत्यादिश्रुत्याचात्मनिनैकालिककर्तृत्वादिसंसारसंबंधनिश्चयात्तस्यासंसारित्वविषयश्रुतिशतेनापिवतिर्गुष्टइतिवाक्येनबाधोभ्यं
तानिश्चयात्निर्विचिकित्सोबोधएवनजायतेतेनात्मनोऽसंगत्वादिप्रतिपादकश्रुतिवचोवधिरेषुभ्योम्यसंगीतमिवानर्थकंप्रतिभातितत्तस्तत्रजिज्ञासासंभवत्यसतीत्यर्थः। कि
तर्हितवचिततदोषापनयतबोधानुदयेश्रुत्यावामयाकिंकर्तव्यमित्याशंक्यतयेवयुक्तितस्तदोषापनयनेनसबोधःसंपादनीयइत्याह। तस्मादिति।६०। एवंशिष्येणप्रार्थितोग
रुः प्रत्यगात्मनिसंसारित्वप्रमितिविरोधात्संसारित्वंदुरवगममित्युक्तंनिराकुर्वन्नात्मनिकर्तृत्वादिबुद्धेर्देहतादात्म्यादिबुद्धेरिवप्रबलानुमानविरोधाद्भ्रांतित्वंतावदाहकर्त्रादीरि
ति। आत्माकर्त्रादिस्वरूपोनभवति। तदवभासकत्वात्। योयदवभासकः सतदात्मानभवति। यथाघटद्रष्टाघटोनात्मा। कर्त्रादिः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वान्नरत्वादित्यादिप्रयोगाः
यावत्तंपदलक्ष्यवस्तुविषयोबोधोनमेवर्ततनावन्मेवधिरेषुगीतमिवतत्त्वमसिवचोनर्थकं। तस्मात्वंपदलक्ष्यवस्तुविषयः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्ग्रहगतयोरपोहमुखतोबो
धोममोत्पाद्यतां।६०। कर्त्रादेरवभासकत्वमगमः शुद्धःस्वयंभास्वरश्चेतन्येन। निजेनतेनभवतः कर्त्रादिबुद्धिर्भ्रमः। कूटस्थस्यचिदात्मनस्तवकुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः शंकाजागवि
र्णांप्रबलत्वाज्जडविरोधात्तवाहंकर्ताभोक्तेत्यादिबुद्धिर्भ्रमः ततस्त्वं शुद्धः नित्यमुक्तः। ननुअवभासकत्वमवभासक्रियाकर्तृत्वमेवततश्चप्रतिज्ञाहेतुवचनयोर्व्याघातइतिचेत्तत्राह
चैतन्येननिजेनेति। अस्यकर्त्रादेरवभासकत्वमित्यनेनसंबंधः निजेनस्वरूपतयानित्येनेत्यर्थः। तथाचात्मनः तत्रकर्तृत्वासंभवात्तदयेनात्मनःकर्त्रादिसत्ताप्रकाशकसंशयादिविरोधि
त्वमेवतदवभासकत्वमितिनोक्तव्याघातः स्वर्ज्ञातमनोज्ञानगुणकत्वान्नस्वतद्रूपत्वमेवनेत्याशंक्याह। स्वयंभास्वरइति। आत्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वस्यपूर्वमुपपादितत्वादेव
स्यमानत्वाद्वेतन्यंतदात्मकमेवेत्यर्थः। एतेनात्मन्येवदृश्यत्वहेतोरनैकांतिकतेतिनिरस्तं। चिदात्मनितस्मिन्चैतन्याविषयत्वरूपदृश्यत्वस्येवाभावादितिभावः। चिद्रूपस्यात्म
नःकादाचित्कक्रियाकर्तृत्वंतदधीनभोक्तृत्वंस्यादित्याशंक्याह। कूटस्थस्येति। नतस्यकार्यकरणंचविद्यते। कूटस्थमचलंध्रुवमित्यादिवचनेरात्मनिसर्वव्यापारप्रतिषेधात्। विज्ञा
नंयज्ञंतनुतइत्यादिनासर्वव्यापारस्यबुद्धिकर्तृकत्वाभिधानात्। साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः कर्त्रादिसाक्षिणः स्वरात्मत्वायोगादात्मनः स्वतःकर्तृत्वादिशंकाकदापिनकार्ये
त्यर्थः।६१।

एवं रहितपादार्थवैराग्यस्य दृढत्वमेकमिति संगृहीतं शिष्यवैराग्यदार्ढ्यं सोपपत्तिकमुपपाद्यानंतरं पदार्थमपश्यं तत्त्वंपदार्थत्वे इति संगृहीतं प्रपंचयिष्यन्नादौ कस्यचिद्
यादिति शास्त्रार्थशिष्यपन प्रथमं गुरुस्वरूपं शिष्यप्रश्नावतारयति। इत्युक्त्वेति। असंतं विरक्तस्य कृतः प्रश्नो यमइति छायामाह। जिज्ञासायामिति। तत्त्वमिति तत्त्वंपदयो
र्वाच्यलक्ष्यात्मको यो विषयस्तमित्यर्थः। तत्त्वं वद्वाच्याभ्यां लक्ष्यं विषयमिति वा जिज्ञासोस्य विलंबेन प्रश्ने पमेहेतुमाह। वैराग्य इति। शिशिशंदीप्रयावकमिवमह
संसारदुःखं यतो मन्यते ततो गुरुस्य छतीति योजना।५७। उक्तं रहितपादार्थम्प्रुनवेतो पिकेचित्संसाराद्वैराग्यंतद्दार्ढ्यं वानद्भंतेतथाकिमयमपितथावनत्वोपदेशार्ह
दूरितं कांनिराकुर्वन्स्वस्यापंतिकं वैराग्यं सामग्रीप्रदर्शनपूर्वकं शिष्यो दायपतिवैराग्यं विषयेष्विति। निरस्तमनयेक्षितं फलं यस्याः सा तयोक्तात येत्यर्थः। यज्ञाघनुष्ठा
द्ययुक्तोपयुक्ते गुरौ पुनर्यो जिज्ञासया प्रेरितस्तल्लेशवन्निगघलक्ष्यविषयं शिष्यो गुरुं पृच्छति। वैराग्येति दृष्टीकृते सतिपतः प्रोक्षीयमिमन्यते संदीप्ताशिरसीवया
वक्रमिदं संसारदुःखं महत्।५९। वैराग्यं विषयेषु पूर्वमपि मे जातं हरेरर्चना यज्ञादिक्रियया निरस्तफलया किंत्वघदार्ढ्यगतं संसारस्य निरूपणेन धिगिदंक
मादिजन्यं फलं विश्वं नश्वरं बुद्बुदसंभवप्राज्ञसनोतं जगत्।६०। किंतु त्वंपदलक्ष्यमर्थमधुना कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्जीवभ्रमगतयोरपोह मुस्तोवांछाव गंतुं मम। कर्तृत्वा
विनामपि केषांचिद्वैराग्यादर्शनादीप्सर्शणा बुध्येवतदनुष्ठानं तत्साधनमित्यभिप्रायेणेदृश्वरेनादित्युक्तं तेनापिपूर्वं बहलोकावधिककर्मफलेषु निच्छात्मकमेव वैराग्यं ज्ञा
तादृष्टानीतुं तेष्वनिजरांजिहासालक्षणं तद्दार्ढ्यमाप्तमित्याह। किं त्विति। तद्दार्ढ्यमेवाभिनयेन दर्शयति। धिगिदमिति।५९। ननु सर्वतो विरक्तस्य सन्यासिनः कृतकृत्यस्य तवेदा
नीकुरवांछेत्याशंक्याह। त्वंपदार्थविवेकाय सन्यासः सर्वकर्मणामिति वचनात् त्वंपदवाच्यस्य लोकत्रयवगतत्वात्सर्वानर्थमूलत्वं तत्स्य ज्ञानेमम वांछेत्याह। किंत्विति। सत्पभ्रूगत
कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वे नितद्योहस्यात्मनि नश्चितत्वाज्ज्ञाभ्रमगतयोरित्युक्तं तामेव वांछां क्षमकारां दर्शयति। कर्तृत्वादिकमिति। प्रमातृत्वभोक्तृत्वादिकमादिपदार्थः। निजमित्यनेन तत्स्वरूपेण ना

ननु स्फटिके लौहित्यवच्चिदात्मनि कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वे लोहितद्रव्यवत्कर्तृद्रव्यं विविक्तमेकदेहे प्रतीयेत। तथा चाहंकारादेः स्फटिकस्थादिवत्कार्यकारणसंघाते चेतनत्वा
दिन प्रतीयेतेत्याशंक्य चिच्छायाग्राहित्वेन संघाते चिदभेदप्रतीत्यान्यायकदोषद्वयमित्यभिप्रेत्य तच्छायाग्राहित्वेन तदाकारो दृष्टांतमाह। क्षीरस्येति। क्षीरेणेति यावन्नि
रस्तः परीक्षणाय त्रासितः। तत्संभवसंक्षीरमिति संबंधः। अनूनं तेजः। अनभिभूतप्रभायुक्तमित्यर्थः।६४। दार्ष्टांतिकमाह। तथेति। चित्तत्त्वं अंतमः ननु संभवं वि
श्वं जगत्सान्निध्यवशेन व्यापारशहितस्य सत्तामात्रेण। चिदेकत्वं विचित्रविविक्तच्छायाकारं करोतीति संबंधः। ननु सात्विकस्य स्वच्छस्यांतःकरणादेश्चिच्छायाग्राहित्वे
पि भूतभौतिकात्मकस्य तामसस्य जगतो स्वच्छस्य कथं तच्छायाग्राहिता। तदभावे वा चित्संबंधायोगात्। कथं तत्स्फुरणं कथं वा तस्य तत्र स्थूलदेहे आत्मत्वाभिमान इत्याशं

क्षीरस्य पूर्णो विघटे निरस्तो महार्घ्यो यथा मारकतो महार्हः। क्षीरं समस्तं स्वगुणमात्रेण तत्स्वच्छं करोति तच्छायमनूनतेजाः।६४। तथा तमःसंभवमच्छमंतर्बहिर्जगद्भिन्ना
न्वितमंतरात्मा। जगच्चिदेकच्छविचित्ररूपः करोति सान्निध्यवशेन विश्वं।६५। ।६५। ।६५।

यमन्नगुरुरिति। अच्छमंतरित्यादिना बहिर्बुद्धेर्बहिर्भूतं बुध्युपरागरहितं जगदिभ्ना तामसाच्छभावेनान्वितमावृतमावृतमपि अंतरच्छं बुद्धितादात्म्यादभिभूतपरागा
भावमभिभूतजाड्यं चेत्यर्थः। इदमिहाभिप्रेतं। ननु देहस्य तनदंतःकरणसंयोगितचिदात्मस्याध्यासात्। सात्विकांतःकरणसंबंधादभिभूतजाड्यस्य तस्य तद्वदेव स्वच्छत्वेन
चैतन्यविंबोद्ग्राहितया तदात्मना प्रतीतिः क्षीरदृष्टांतेनोपपद्यते। ततो बहिर्भूतघटादेरपि प्रमाणाधीनचिच्छायावदंतःकरणेनमर्गादभिभूतजाड्यस्य चिच्छायावत्तः त
दधीनस्फुरणं चोपपद्यते। एवं ययथियादिष्वपितेषोद्वाप्तांतःकरणादात्म्यवत्सु जनदेवतानामात्मत्वाभिमानः। एवं विराजोपि व्यापि समस्तांतःकरणतादात्म्यवति सर्व
स्थूलप्रपंचे इदमभिमान उपपद्यत इति सर्वमवदातमिति।६५।

किंच योयं व्यापारमवभासयति स तत्र न कर्ता यथा दिविष्ठो भास्करोऽभिमिषः सकलजनवर्तिनां मनोव्यापाराणामवभासको न तत्कर्तेति व्याप्तिः प्राकृतानामपि सुप्रसिद्धा। नापि दात्मा
पि पूर्वोक्तविधयास्य व्यापारकार्यकारणसंघातावभासकत्वात् व्यापारेन कर्तेति निष्प्रत्युहमनुमानोदयात्तस्य स्वतः कर्तृत्वमेवासंभावितमित्याह। व्यापारमिति। सकल
स्य जनस्येति संबंधः। भास्कर इव द्युलोके स्थित इति विशेषणमतिव्यवधानेनतस्याभिमिषजनव्यापारे कर्तृत्वसंभावनैव नेति वक्तुं एवं पक्षेपि स्वमहिम्न्यवस्थितत्वात्
ति। कूटस्था संगा नतिग्न्यानंदस्वरूपमते महिमनि स्थितस्य तत्यानेकत्रापि व्यापारे कर्तृत्वसंभावनेत्युक्तं। ६८। नन्वात्मनः स्वतः कर्तृत्वाद्यभावे यथाकारी यथाचारी तथा
व्यापारं सकलस्य भासयति यो भास्वत्करो भास्करो ना स्रोकर्तृतया जनस्य विदितो भूमौ द्युलोकस्थितः। एवं स्वमहिम्न्यवस्थितवतः संघातमुपस्यतः स्व
व्यापारसमन्वितं तव कुतः कर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यते। ६८। भूतानि यं च तव मोहसमुद्भवानि संघातरूपपरिणाममुपागतानि। कुर्वन्ति कर्मफलमप्युवते च तेषां साक्षी
त्वमंतर विलुप्तविवेकरूपः। ६९।
भवतीत्यादिश्रुतेः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रस्य यीरास्यादित्यात्मनः स्यश्रुतेरेवं जातीयकाया औपाधिककर्तृत्वाद्यनुवादत्वादात्मनौपाधिकमपि कर्तृत्वं नेत्येतन्मतानि
रा करणपरत्वात् सत्र्यस्मनोक्तदोषइत्यभिप्रेत्य तर्हि कोयं कर्तृत्वादिमानुपाधिरिति वीक्षायामेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। प्रकृत्यैव
च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वश इत्यादिवचनात्। कार्यकारणसंघाताकारपरिणताविद्यकभूतसंघात एव कर्तृत्वादिमानुपाधिरित्याह। भूतानीति। कर्तृसंघातमध्यमवेक्ष्य ॥६२॥ ॥६२॥
मात्मनोवारयतीति शेषामिति। अतः साक्षीति संबंधः। तत्र हेतुरविलुप्तेति। ६९।

स·
स·टी·म·अ·२
ननु त्वज्ञानाद्ध्येकस्मिन्नेव देहे अहंममाभिमानान्ममतेनैव संबंधोन देहांतरैस्तत्रन दर्शनानुभवात्। मानांतराभावाच्च ततो न युक्तं सर्वदेहसाक्षित्वं ममेत्याशंक्य नतस्मस्तदे
१ २६ हाभिमानिनस्त्वदभिन्नत्वात्तेनैवमित्यभिप्रेत्य सर्वशरीरेषु तत्त्वतो जीवाभेदे अनुमानान्याह। देहव्यक्तिरित्यादिभिः श्लोकैः। विप्रतीति विप्रतिपन्नाः तदास्पदत्वं तद्गोचरः
तावकीत्वदीयाल्लयामभायं देह इति निश्चिता देहादिकाः सर्वदेहाः स्वदात्मनास्वात्मकाः तवैव भोगायतनानीति वा देहत्वात्। त्वया तथा निश्चितस्वदेहवदित्यर्थः। तर्हि सर्वदे
हवर्तिभोगानुसंधानं स्यादित्याशंक्येतदंतःकरणविशिष्टस्य तवं परिच्छिन्नत्वेन सर्वभोगसंबंधाभावात् न तदनुसंधानं तदुपलक्षितचिन्मात्ररूपस्य तव सर्वसाक्षितया सर्वानु
देहव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वयाता सर्वा तावकीवा देहव्यक्तिर्देहताकारणेन तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः। ६८। संविद्व्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं याता सर्वा तावकी तावकी वा
संविद्व्यक्तिः संविदात्मतहेतोस्तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः। ६९। बुद्धिव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं याता सर्वा तावकी तावकी वा। बुद्धिव्यक्तिर्बुद्धिताकारणेन तस्मात् सर्वभूतस्य एकः
।७०। अक्षव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं याता सर्वा तावकी तावकी तावकी वा। अक्षव्यक्तिरक्षताकारणेन तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः। ७१। ज्ञानव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं याता स
र्वा तावकी तावकी वा। ज्ञानव्यक्तिर्ज्ञानताकारणेन तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः। ७२। रागव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं याता सर्वा तावकी तावकी वा। रागव्यक्ती रागताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः। ७३। द्वेषव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं याता सर्वा तावकी तावकी वा। द्वेषव्यक्तिर्द्वेषताकारणेन तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः। ७४। ॥७४॥
१ अमे संधानमित्येवं तत्तस्य सर्वशरीरेष्वैक्येन किंचिद्बाधकमित्यभिप्रेत्य तदुपसंहरति। तस्मादिति। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। ६८। एवं देहवदेकात्मसंबंधित्वेनाविप्रतिपन्नैकव्यक्तिदृष्टांतेन तदि
तरेषु तज्जातीयेष्वनेकात्मसंबंधित्वेन विप्रतिपन्नेषु व्यक्तिषु तज्जातीयत्वहेतुनात देकात्मसंबंधित्वमनुमेयं। तत्र च सर्वेषामात्मीयेषु विप्रतिपन्नमात्मैक्यं वास्तवमवश्यमुपेयमित्यभि
प्रेत्य धर्म्युपस्थितिक्रमेण कतिपयानुमानानि दर्शयति। संविद्व्यक्तिरित्यादिना वेदिकाभिमतं स्वप्रकाशस्फुरणं संविच्छब्दार्थः अन्यत्समानं। ६९। सांख्ययोगवेदांत्यभिमता बुद्धि
र्बुद्धिशब्दार्थः। ७०। विप्रतिपन्नमिंद्रियसमुदायमेकैकं चक्षुरादिकं वाभिप्रेत्याक्षव्यक्तिरित्युक्तं। ७१। अतएव ज्ञानं ज्ञानशब्दार्थः। ७२। इच्छा रागशब्दार्थः। ७३। द्वेषशब्दार्थः स्पष्टः। ७४।
एवं सुखदुःखप्रयत्नधर्माधर्मादिविषयीकृत्यात्मैक्यमनुमेयमिति भावः। ७४।

मनुना नात्मनोऽप्येव स्यादृत्पत्तपादस्त्रवचनात्। आत्मनिवस्कतो नानात्वस्य तच्छिभूतकर्तृत्वादिव्यवस्थायाम्प्यापतच्छसिद्धत्वात्सर्वोक्तं सर्वमनुपादेयमिति चेन्न। एको देवः सर्व
भूतेषु गूढः। इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेत्याधेकात्म्यश्रु
तिविरोधान्निर्मलत्वान्नोत्र स्पर्देतो व्याधिकरणासिद्धत्वाच्च तद्देवतादिस्सत्ववसुगतादिसुगसूत्रेऽनुपादेयमित्यभिप्रेत्य। कथं तर्ह्यात्मनि देवमनुष्यतिर्यगादिभेदप्रतिभास
इतिवीक्षायां तस्यापोपाधिकत्वमुपाधिनिर्देशपुरःसरं संदर्शयन्नाह। ज्ञात्येवेति। कर्तृत्वाद्युपाधितयोक्तान्येवेत्यर्थः। बहुप्रकारं देवमनुष्यादिलक्षणं। चशब्दः कर्तृत्वसमु
च्चयार्थः। तत्र कार्यकरणसंघाते लग्नः मिथ्यातादात्म्यमुपगतः। अन्वयं वास्तवसंबंधमंतरेण विनाभिन्नोपाधिपरामर्शमंतरेण प्रतीयमप्रतीयमानत्वात्। भेदानां मिथ्यात्वं जल
पात्रेषु रविभेदवदिति। रथारवेरपि स्वतो नानात्वं स्यादिति भावः। नन्विह चिदात्मनः प्रमातृत्वं स्वाभाविकमन्यस्याचेतनस्य तदसंभवादिति शंकां निराकुर्वन्सर्वशरीरेष्वात्मभेदस्यौपाधिकत्वमाभि ६६
नान्येव कार्यकरणानि बहुप्रकारं भेदं च बिभ्रति भवानपि तन्नलग्नः। भेदेन भाति जललपात्रनिचिषु भ्रान्तैर्मंदत्वबदन्वयमंतरेण। ६६। अध्यात्ममेवमधिभूतमथाधिदैवं स
व्याप्तवत्प्रतियान्न फलं तदैक्यासिद्धिमाह। अध्यात्ममिति। अहमित्या ॥ त्वं विराजमपि मय्युपासि साक्षिभूतः। साक्षित्वकारणमशेषजगन्निदानमज्ञानमात्मचिद्वत्वलितं सदैव। ६७।
आत्मतयाभासमानं शरीरादिकं तद्धर्मश्चेत्यर्थः। अधिभूतं दृदंतयाय एकेनभासमानानि सविकारशोभितानीति यावत्। आधिदैवं आध्यात्मिककरणानुग्राहकं सपरिकरमादित्यादिदेव
ताजातं सूत्रं प्राणप्रधानसमष्टिलिंगोपाधिकं विराजं स्थूलसमष्ट्युपाधिकं च त्वमेक एव साक्षिभूतः पश्यसि कूटस्थस्वरूपचैतन्येनैव तद्दोषगुणाभिज्ञादिव्यवहारं प्रवर्तयसि। ननु प्रमातृप्रमा
तृमानादिसाक्षिणि तदसंभवात्स्याः कर्तृत्वादिसमानयोगक्षेमतयाभासबुद्धिधर्मत्वोपपत्तेश्चात्मनि तदवभासस्तदुपाधिनिबंधन इति तत्स्यस्वतः प्रमातृतापीति भावः। ननु कूटस्था
संगचैतन्यात्मनश्चकेनापि संबंधाभावात्कथं साक्ष्यप्रतियोगिकं सर्वसाक्षित्वमित्याशंक्याघटितघटकाज्ञानप्रयुक्तानिर्वचनीयसंबंधादेतस्य सर्वसाक्षित्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह। साक्षि
त्वकारणमिति। सदैवात्मनि चिद्वत् वलितं यावत्सत्वमात्मचैतन्यावभासितमित्यर्थः। ६७।

ननु संघातगतकर्तृत्वादिप्रयोजकं यच्चैतन्यज्योतिस्तज्जडधर्मतयानर्दभूतमेवाध्यक्षं तस्य स्वातंत्र्यानुपलंभात्। ततो नतरामनतः प्रतिस्त्री भ्रम इति मतेत्याशंक्याह। ज्योतिर्द्वयेति। ज
९७ ठराग्नि ज्योतिर्मध्यवर्ती वस्तु तत्स्तदसंस्पृष्टमिति यावत्। जड ज्योतिः संसर्गोद्भवांहेतोतः अन्नमयः। अत्रोपलक्षितभूतमयपंचितत्वं तत्संघातांतः यातितदुपकारकज्योतिःसूर्या
दित्यादिवदितरथा तदानंतप्रसंगेन गौरवापत्तेः। रदाहृतश्रुतिविरोधश्च। न चश्रेष्ठ इति यथा। कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिवाक्यशेषा
सामंजस्यप्रसंगात्। तत् श्रेष्ठचैतन्यस्य स्वातंत्र्याः क्षयनुरोधेन स एवात्मेत्यर्थः। तथापि तस्य चैतन्यस्य संघातोपकारकत्वादादित्यादिवन्निमित्तं स्यादित्याशंक्याह। कर्मादीति। आदि
पदग्राह्यकोपासनो देशब्दार्थः। किं तदंतरमिति वीक्षायामुक्तं चिदिति आदित्यादेः कर्मादिसाध्यत्वात्। तन्नाशेनाशस्यावश्यकत्वात् कर्मसाध्यत्वे तत्रोपाधिः चैतन्यस्य सर्वव्या
त्रयानुयायिनस्तदभावात् कृतत्वाद्यवान्नित्यमेवेत्यर्थः। ७७। ननु शब्दादिविषयस्फुरणस्य कदाचित्कत्वात्सुखादिहेतुत्वाच्च तदात्मकचैतन्यं कथं न कर्मजन्यमिति तत्राह।
ज्योतिर्द्वयांतरितएव हि कर्मजातं सर्वः करोति पुरुषोऽन्नमयः सदैव। कर्मादिकारणविनिर्मितमस्य वास्यं ज्योतिस्त्वनित्यमनिमित्तकमात्रं चित्। ७७। श्रोत्रादिजन्य
मतिवृत्तिषु बाह्यशब्दाद्यर्थाकृति विशति कर्मवशेन कर्तुः। बोधाकृतिस्तव सन्निधिमात्रहेतुर्धीवृत्तिषु प्रविशति स्वरसेन नित्यं। ७८। स्वाभाविकी हि विषय
न्वितता घटादेः क्षीरादिवस्तु घटना पुनरन्यहेतुः। एवं धियामपि चिदन्वितता निमित्ता शब्दादिवस्तु घटना खलु कर्महेतुः। ७९। ॥७९॥

श्रोत्रादीति। जन्यत्वं वृत्तिविशेषणं। अर्थाकृतिरर्थप्रतिबिंबः बोधाकृतिः स्वप्रकाशचैतन्यप्रतिबिंबः धीवृत्तिषु प्रत्यक्षात्मत्वस्य सर्वबुद्धिवृत्तिषु सान्निध्येव कर्माधीन इत्यर्थः
क्योक्तं स्वरसेनेति। व्याप्तिचैतन्यस्वभावेनेत्यर्थः। शब्दाद्याकारबुद्धिवृत्तीनां स्वरूपेणाकदाचित्कत्वात्सुखादिहेतुत्वाच्च कर्मजन्यत्वमावश्यकं। तासु चैतन्यप्रतिबिंबरूपस्फु
रणस्यापि कर्माधीनत्वेकदाचित्सतीह्यपिता स्फुरणं न स्यात्। न चैवमस्ति। तस्मादुत्पत्तिमात्रमेव तत्र चैतन्यप्रतिफलनेऽपेक्ष्यते नैकर्मेति। न तत्साध्यं स्फुरणं न वा स्वरूप
साकाचित्कंतत्। स्वरूपचैतन्यस्य सदा सत्वादिति भावः। वृत्तिषु चिदाकारः। वृत्तिषु चिदाकारः कर्मनिमित्तः तद्वृत्त्यन्याकारत्वात्तद्वृत्तविषयाकारवदित्याशंक्याह साम्येन
कत्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टांतेनोक्तं स्पष्टयति। स्वाभाविकीति। घटना अन्वितता अन्यहेतुः कर्महेतुका अनिमित्तेति च्छेदः। ७९। ॥७९॥

ननु कथमेकस्यैवात्मनो रागद्वेषादिमत्त्वेन नियतकर्तृत्वादिसर्वसंसारोऽपितस्यैव स्यादित्याशंक्याह कर्मशिखेत्यादिना द्वन्द्वाधायत्त॥ नचाहंकारस्यैव रागादयो धर्मास्तन्नियमसं
रास्यनतस्यासिद्धरागद्विदात्मनइतिवाच्यं। तथा सत्युक्तानुमानेऽस्यैव सर्वत्रैक्यं साधितं स्यात्ततदतिरिक्तात्मनस्तस्य समंजसं स्यादित्याशंक्य वस्तुनस्तद्रूपस्याप्यात्मनोऽविद्याकृतरागा
दिमदहंकारतादात्म्याधीनरागाद्यन्वयः प्रातिभासिक उपेयते। तथा चोक्तानुमाने स्वाद्दश रागाद्यन्वयानुवादेन नन्त्वात्मिशाश्यैवेकत्वं साध्यते। अहंकारस्य तु प्रतिशरीरं स्वसमानस
ताकभेदवत्त्वस्यानन्यथासिद्धानुभवादिसिद्धत्वयोक्तानुमानानीतद्विशेषेन न तत्र प्रवृत्तिरितिविवेकममभिप्रेत्य साक्ष्येकत्वसाधनफलमाह। एवं सतीति। सर्वस्य साक्ष्येक्ये
सतीत्यर्थः। भूम्नीति विशेषणमात्मनि व्योम्नि च योजनीयं। कर्तृत्वादिभेदस्याप्यभेदसाधकत्वादित्यात्मनस्तोक्तविधया सर्वत्रैक्याज्जवाध्यत्वायोगात्तत्रतद्धानं भ्रमः॥
एवं सतीदमविवेकनिबंधनं ते कर्तृत्वमात्मनि विभाति न वस्तुभूतं। बाढेन कश्चिदतिमतीव विशुद्धरूपे व्योम्नीव भूम्नि मलिनत्वमबोधहेतोः॥७५॥ बाढेऽप्यसौ विनि
र्याकरवग्निवाभिर्ज्योतिर्गणो रूपरुहो यदि हि कर्मजातं। निर्वर्तयन्नपि खलु तावकमंतरेणा चैतन्यसन्निधिबलं पुरुषः करोति॥७६॥ ॥७६॥
आकाशेनेत्यभानवदित्यर्थः। ननु कार्यकरणसंघातातिरिक्तः सर्वसाक्षी चिदात्मैव नास्ति यस्मिन्नकर्तृत्वा॥७५॥दिसंसारः कल्पितः स्यात्। नच स्वतो घटकुड्यादितुल्य
संघातस्य चित्प्रकाशाधीनचेतनभावं विना बाह्यार्थेन न सर्वकर्मकर्तृत्वानुपपत्तेः स्वतंत्रचिदात्मोपेय इति वाच्यं। आदित्यादिज्योतीरूपरूहेतेंद्रियवृत्तिबलादेवतन
संघातस्य सर्वव्यवहारसंभवादित्याशंक्य तद्भावेऽपि स्वप्नमनोरथसमाध्यादिगतव्यवहारदर्शनात्संघातगतचिदाभासद्वारेण तदीयसर्वव्यवहारप्रयोजक एकश्चिदात्मास
र्वत्राभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह। बाढेऽप्यसाविति। रूपरूहः पुरुषः संघातः। निर्वर्तयन्नपि कल्पितकर्मशास्त्रमर्थोपितावकंतरेणैतं चैतन्यसन्निध्यधीनचिदाभासरूपं बलमंतरेण
कर्मजातं सर्वकर्माणि न करोतीति स्वाद्वितीयसंबंधः। उक्तोपपत्तिसूचनार्थः खलुशब्दः। अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किंज्योतिर
वायंपुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति श्रुतिसूचको हिशब्दः॥७६॥ ॥७६॥

किं चेदं कर्तृत्वादिकमात्मनोऽग्नेरौष्ण्यादिवदागंतुकं किं वा औष्ण्यादिवत्स्वाभाविकं नाद्यः। पूर्वोक्तविषयात्तद्धेतोर्दुर्निरूपत्वात्। नहि निर्हेतुकमागंतुकं संभवति। आगंतुकत्वे वा तत्सरज्जु
९८ सर्पादिवन्मिथ्यात्वापत्तेश्चेत्येव द्वितीयं निराकरोति। एतस्मादिति। वक्ष्यमाणाद्धेतोरित्यर्थः। वशब्दः पूर्वपक्षाक्षेपसमुच्चयार्थः। एतस्मादित्युक्तं विशदयति। यद्येवमिति। आ
त्मनस्स्वभावदग्निस्वरूपानुवृत्तिवत्। कर्तृत्वादेरात्मनः स्वाभाविकत्वे यावदात्मस्वरूपं तदनुवृत्तिः स्यान्नच साक्षित्वेऽप्यात्मनि तद्भावादित्यर्थः। ननु कोऽहं न सिद्धः नाय
तीवस्वप्नेऽपीदं करोमीदं भुंजे इत्याद्यनुभवेनात्मनि तदापि कर्तृत्वादेः सत्त्वादित्यत आह। यस्त्विति। स्वप्नेऽपि कर्तृत्वादिकं यदि प्रत्यस्ति तदखिलं सयथा निर्मितमिति संबंधः। का
र्त्स्न्यानभिव्यक्तितः परमार्थवस्तुचितदेशकालसाधनसंपत्तिः कार्त्स्न्येन तत्पूर्विका या अभिव्यक्तिः तद्रहितत्वादित्यर्थः। स्वेन्द्रशीरे यथाकामं परिवर्ततइति वचनात्स्वशरीर एव स्वा
भवस्तु रथ्यादेतत्र च वा स्नानपस्नानभोजनगमनाद्युचितदेशकालसाधनसंपत्तेरसंभवात्तदभावेऽप्यभिव्यक्तस्य तस्येंद्रजालिकस्येव वस्तुवदनिर्वचनीयमायामात्रविनिर्मितत्वात्मि
एतस्माद्य न जागरस्तव भवेत्स्वाभाविकी कर्तृतापद्येषा स्वत एव किं न भवति स्वप्नेऽपि ते तिष्ठतः। यस्त्वस्मैपरिपश्यसि त्वमखिलं तन्मायया निर्मितं कर्तृत्वादिनसत्य
मत्र घटते कार्त्स्न्यानभिव्यक्तितः॥८३॥ कार्त्स्न्ये हीयमबाधनं न खलु तत्स्वप्नस्य जाग्रद्धियाबाधाद्बाधितमेव सत्यमिति चेन्नैवं विरोधान्मिथः। सत्यत्वे न हि बाधितत्वघट
नाबाधे च सत्यं कुतः सत्यं बाधितमित्यतीव पदयोः संबंधिता दुर्घटा॥८४॥
थ्यात्वमावश्यकं। तदुक्तं। मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति। ततो न जागरितकर्तृत्वादेः स्वप्नेनुवृत्तिरिति सिद्धमित्यर्थः॥८३॥ कार्त्स्न्यशब्दस्यार्थांतरं वदन्स्वप्नस्य
तदभावेनासत्यत्वमाह। कार्त्स्न्ये हीति। भाष्यकारादिसंमत्यर्थो हिशब्दः। जाग्रद्धिया बाधादिति। यद्यपि सिद्धांते स्वप्नस्य मूलाज्ञानकार्यस्य जाग्रद्दिपाभ्रमांतरस्य यथा सर्वेत्वास
विद्यानिवृत्तिरूपबाधो न संभवति तथापि रज्जुना समारोपितभुजंगस्यानंतरोत्पन्नदंडभ्रमेणेव जाग्रद्धिया स्वप्नदृष्टवस्तुनस्तदात्म्याभावनिश्चयेन तन्मिथ्यात्वनिश्चयरू
पबाधं तदधीनमभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यं। अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इति श्रुतेः। स्वप्नदृष्टस्य जाग्रद्धिया निवृत्तिमात्रं बाधशब्दार्थं मन्वानः शंकते बाधितमेव ॥८४॥ ॥८४॥
वेति। पूर्वोक्तमिथ्यात्वनिश्चयं बाधमभिप्रेत्य परिहरति। नैवमिति। मिथो विरोधमेव प्रकटयति। सत्यत्वे नेति॥८४॥

ननुप्रमाणजन्यानित्यत्वान्नव्यतिरेकेणानुपाधिकेबोधात्मनित्यत्वसिद्धिः। संवेदमेवनास्तियस्याः निमित्तत्वंनित्यत्वंचस्यादित्याशंक्याह। संवेदनमिति। इदंव्यवहारप्रयोजनमान
कत्वंप्रसिद्धंतदेवस्वप्रकाशंसंवेदनंजडज्ञानस्येच्छादिवन्नव्यवहारासमर्थस्यमानफलत्वायोगात्स्वप्रकाशमानफलमुपेयमितितदेवसंवेदनमित्यर्थः। तथाप्र
मातृव्यापाराहितविषयगतास्वप्रकाशत्वात्तेनैवसंवेदनादिपदाभिलप्यमानफलत्वेनसानित्यमितिनेत्याह। नचेति। स्वप्रकाशमानफलत्वेनस्वतोवोत्पत्त्यादिप्रसिद्धेर्गुध
र्मस्यरूपादिवज्ज्ञानत्वनियमात्तस्यप्रमेयनिष्ठत्वायोगात्स्वाभिव्यंजकघटितास्त्यात्तद्वारप्रमातृनिष्ठत्वमेवाहमुपलभामहत्यादिनुरोधादित्यस्मन्मतेयुक्तमित्यर्थः। न
हिप्रमातुरेवसानिष्ठसंवेदनेनसर्वसाधकत्वसंभवात्किंतदितिरिक्तसाक्षिणात्याशंक्यमानादोषात्प्रमाणेनसंभवात्स्वस्वस्मिन्व्यतिविरोधात्तत्साधकंवक्तुः स्वत
त्रंनित्यमेकंमानफलत्वादिकस्यनाद्वितीयंस्वप्रकाशंसंवेदनंसर्वसाक्षिभूतमुपेयं। तदेवैषतआभासर्वांतरदृत्यादिश्रुत्युक्तं। तत्स्वरूपमित्याह। तस्येति। ८०। ननुकर्तृत्वसाक्षि
कम्द्रोवेपितत्वमस्वरूपंअहंप्रत्ययेप्रकाशमानस्येवममत्वरूपत्वात्तत्रकर्त्रादिरूपस्यैवप्रकाशमानत्वादित्याशंक्याह। वस्तुतःकरूपस्यैवतथाहंप्रत्ययेविपर्यस्तत्वयाव्यथाप्र
संवेदनंयदिहमानफलंप्रसिद्धंतच्चप्रमातरिविकारिणिनिष्ठितंनः। नस्यप्रमातुरपिसाक्षितयातत्साक्षिसर्वस्यातिसविभुत्वानचिकारदृस्यः। ८०। कर्त्रादिसन्निधि
बलेनतवायिकर्तृभोक्तृप्रमातृवपुरायततिभ्रमेण। तद्बुद्धिसंप्रयमन्तात्मगतंप्रतीचिशुद्धेपिपद्मपासितमःपटलावृतासः। ८१। कर्तृत्वादिचहत्स्वपर्यायतिंतद्रूप
:स्वभावःकथंसंभाव्यतेतवप्रसन्नविमलस्वरूपप्रकाशात्मनः। यथाहत्स्यततयाजगत्यभिमतंसर्वस्यतन्मद्वेदद्रष्टुरितिप्रसिद्धमखिलंभूमत्समुद्रादिकं। ८२।
काशमानत्वात्तद्वोचस्कर्त्रादिरूपंस्थूलादिरूपंतयनैवास्तीत्यभिप्रेत्याह। कर्त्रादीति। ननुस्वोत्त्याधाश्रयदेहचत्स्वातः कर्तृत्वादिमदात्मनोत्यन्ताभिपतत्सत्व। धिवलेनात्मनितदृ
मःस्यादित्याशंक्य। विज्ञानंयदात्तनुते। अहमिहैवास्मीत्यादिप्रत्यनुभवसिद्धासाभासबुद्धिरेवतद्धमीतदविवेकादेरणमनिकर्तृत्वादिभ्रमदत्याह। तद्बुद्धिसंप्रयमिति। तत्कर्त्रादि
वपुः कर्तृत्वादीतियावत्। किंचकर्तृत्वादिर्नतावतात्मपरिणामः निरवयवस्सतस्यहेतूपरागायोगेनपरिणामायोगात्स्वतश्चतत्परिणामत्वेमुक्तभावप्रसंगादविकारित्वश्रुति
विरोधाच्चनाप्यात्मानिशनःसंयोगजोगुणाः निरवयवेप्रदेशाहतिसंयोगायोगात्। अतएवनप्रत्यक्षत्वंतत्साधकंनचान्यत्तत्साधकमस्ति। तस्मादात्मनोनिर्गुणत्वश्रुतेःकामसंक
ल्पादेर्मनोधर्मत्वश्रुतेश्चतान्नियतकर्तृत्वादिरपिमनोधर्मत्वादात्मनितद्भ्रमदत्याभिप्रेत्योकमनात्मगतमिति। ८१। किंचकर्तृत्वादिविरुद्धोनात्मातत्स्यमाद्दृश्यत्वात्पर्यवतादिवत्तत्
वाप्रयोजककर्तृत्वस्यस्वरूपात्मधर्मत्वेनाकाशादृश्यत्वायोगात्अनाश्रयस्यतस्यकदाप्यप्रतीतेश्चतस्यदृश्यत्वानुपपत्तेरेवविपक्षेबाधकत्वादित्यनुमानादपितस्यात्मधर्म
त्वाभावसिद्धौतत्प्रतीतिर्भ्रमदत्याभिप्रेत्याह। कर्तृत्वादिचेति। दृश्यः साक्षिणः आत्मत्वादेर्व्यभिचारमाशंक्यतदेवासंप्रतिपन्नमितिपाभिप्रेत्यसामान्यव्याप्तिमेवाह। यथादि

४ मिथ्याकिंन्नस्मात्स्त्यांशंस्मतर्हि४

पुरुषेशक्तिविशेषोमायेतिपक्षमनुप्रतिक्षिपति। सामर्थ्यमिति। तस्याः पार्श्वस्थजनभ्रामकत्वानुपपत्तिकल्प्यत्वात्कस्मादितिप्रश्नेतिशंकतेकस्मादिति। तत्किंसामर्थ्यंकार्या
९८ नुरोधेनासत्यंकल्प्यतेकिंवासत्यंनाद्यः त्वदिष्टविघातापातात्अस्मदिष्टापत्तेश्चेत्याशयेनाह। सामर्थ्यमिति। तदपीर्श्वस्थःतिसंबंधः मिथ्याकार्यकल्प्यमपीत्यर्थः। अस्यपुरुष
स्यशक्तिवादिनोवाद्वितीयेकार्यस्यापिसत्यताप्यात्सत्यसामर्थ्याधीनकार्यस्यापिसत्यत्वनियमात्। नतच्चतत्रमायाशब्दप्रत्ययावनुपपन्नौभ्रमगोचरएवतयोःप्रसिद्धेरितिहृद
|८८| याथः ननुकानकामलादिगतसामर्थ्यसत्यत्वेपितदधीनकार्यस्यमिथ्यात्ववत्पुरुषगतस्यशक्तिविशेषरूपमायाःसत्यत्वेपितदधीनकार्यदोषगतसामर्थ्यवत्। पुरुषेसासहजाऽजचेत्यु
शदोभ्रमसामर्थ्यंवदागन्तुकीतिविकल्प्येभयथापि दुर्निरूपत्वात्तस्याःसत्यत्वनिर्वहणेमशक्यमित्याह। नचशक्तिरिति। दोषादावपिसत्यसामर्थ्यासंप्रतिपत्तिसमुच्चयार्थश्चशब्दे

सामर्थ्यमस्यमणिमंत्रनिमित्तमस्तिमायाभिविख्यातिजनभ्रमहेतुरेषा। इत्युच्यतेयदिमदयनिफलत्वतुकस्मात्सामर्थ्यमप्यवितथंहितदिष्टमस्य। ८८। नचश
क्तिरस्यसहजायदिवाजनिताश्चिदेकेनचिदितिब्रुवतः परिपुष्कलंस्वमतनिर्वहणंभवितुंक्षमंतदनिरूपणतः। ८९। नचशुक्रशोणितसमागमनेनचगर्भगापि
नद्व्यंविदिता। नचमातृयोनिविवरगुदरादपसर्पतोबहिरियंघटते। ९०। मणिमंत्रमौषधमितीरयन्कंविरहय्यनापरमिहार्पयति। पुरुषोपिकश्चिदतएवमियंय
तोयिनास्यघटनामटति। ९१।
१। केनचिद्रूपपुरुषेणपरिपुष्कलं। यस्तद्वयेप्यनवद्यं। तत्राद्यकल्पस्यदुर्निरूपत्वमुपपादयति। नचशुक्रेति। पुरुषस्यस्वतोजन्माभावात्तद्वत्सहजत्वंतच्छरीरेणसहजन्मेति
वक्तव्यं। तत्किं। ८९। गर्भाधानसमयेशुक्रशोणितसंसर्गादेवभवतिकिंवागर्भएवकरचरणादिमत्पिंडरूपपरिणामात्। मातुरुदरादतिकष्टद्वारेणबहिर्निर्गमनाद्वातत्र
दैघ्याप्यनतःसमयानंतरमेवमायाकार्यदर्शनेनतच्छक्तिकल्पकाभावात्तत्त्वासिद्धेनत्साःसहजन्मासिद्धेरित्यर्थः। ९०। द्वितीयमनुरुद्ध्यकिंदृष्टमस्यादिकमेवसमर्थयति। उ
ततद्वारादृष्टिविशेषमपि। आद्येनत्वदिष्टशक्तिसिद्धिः। नद्वितीयःमण्यादेः रज्जुसर्पादिमिथ्यावस्तुकारणत्वेनक्वचनसामर्थ्याद्दोनत्वेनमिथ्याकार्येपियोगोपपत्ती
पुरुषद्वारात्मादिकल्पकाभावेनतदयोगादित्यभिप्रेत्याह। मणीति। पुरुषोगुरुभूतः। अपरंसामर्थ्यंदृष्टंविरहय्यनार्पयतीतिसंबंधः आगंतुकीपुरुषशक्तिर्मायेतिपक्षासंभव
मुपसंहरति। अतएवमिति। इयंशक्तिः अस्यपुरुषस्यघटनांसंबंधसंभावनांनाटति। नगच्छतीत्यर्थः। ९१।

ननु मायांतु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ वियदादिसत्यवस्तुप्रकृतित्वेन मायास्वरूपनिश्चयात्तत्कारेण च स्वप्नस्य मात्रत्वाभिधानात्सोपि जाग्रत्सुल्यस्तदभिप्रेतत्वाच्च न तत्र यथार्
त्वादिश्रुतिर्नौपग्रहद्यथाघभावयंरेतिन तस्यालीकत्वमित्याशंक्य लोकेऽनिर्वचनीयाविद्याया एव मायापदार्थत्वात् वैदिकमायाशब्दस्यापि तदर्थत्वात्तत्कार्यवियदादेरप्यनिर्वच
नीयत्वाज्जाग्रद्वस्तुनोपि न सत्यत्वं। जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वाविशेषेपि स्वप्नस्याविद्यातिरिक्तकारणाजन्यत्वात्प्रातीतिकत्वं स्फुरितिबाधश्चोपपद्यत इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणम
र्थजातं प्रतिजानीते। मायामिनामिति। लोकसिद्धां शेद्रजालिकादौ प्रसिद्धां उक्ताऽविद्यामात्रत्वया प्रतिपाद्य स्वप्नमायां स्वप्नकाशेऽस्वप्नमूलमायाविविच्य अविद्यात्मनया निरूप्यात
त्राविद्यायां स्वप्नेवासिद्धेर्वद्रप्रयोगमप्योर्दर्शनाभ्यामवगतेः शक्तिव्याप्तौ मायाशब्दस्य शक्तिं कार्यत्वादिहेतोरविद्याकारणकत्वेन व्याप्तिं च गृहीत्वा अविसत्यजागरं जाग्रदवस्थागतं वियदा
दिप्रपंचमपि मायाविद्याकार्यं श्रुतियुत्यनुमानैरनुपदमेव साधयिष्याम इत्यर्थः। ८४। तत्रनावल्लोके मायायास्तमःशब्दिताविद्याऽभेदं साधयितुमुक्तमते। लोके हीति। लक्षणादि

मायामेतां जागरे लोकसिद्धामुक्तात्तद्वत्स्वप्नमायां विविच्य। शक्तिव्याप्ती तत्र सिद्धे गृहीत्वा मायासिद्धं जागरं साधयामः॥८५॥ लोके हि मायाधिगतानमायातत्मानिरिक्ताऽस्ति
निरूप्यमाणा व्याप्तिश्च शक्तिश्च निरूप्यमाणा भविष्यतीहैवतु नेतरत्र।८६। माया विनानमणिमंत्रमथौषधं वा मायेति शब्दपदवीं पितुं कुतश्चेत्। सत्यं हि तत्स
कलमपि प्रियं त्वसत्या मायातनोन्यदिह किंचन वर्णनीयं।८७।

नानिरूप्यमाणा माया मात्रत्वे फलितमाह। व्याप्तिश्चेति। इद्धाः विद्यायां तु स्वधाशेषेणेतरत्र सत्यरूपमायायां नैव भविष्यतीत्यनुषंगः॥८६॥ ननु मणिमंत्रौषधादिसत्यवस्तुमतिपुर
वविशेषे लोके मायाविशब्दप्रयोगानियमान्नहि शेषयणी। भूतमायापि सत्यमस्तीत्याशंक्य सा किं मंत्रादिरूपसत्यवस्त्वेव नतत्कृतःपुरुषे शक्तिविशेषो वा नाद्य इत्याह। मायाविनेति
मायाशब्दस्य मण्यादिवाचकत्वे बाधकाभावमभिप्रेत्य शंकते कुतः इति। बाधकाभावोऽसिद्ध इत्याभिरिहरति। सत्यं हीति। किं मण्यादीनां स्वरूपेणैव मायाशब्दवाच्यत्वं उत मिथ्याकार्य
संवलितरूपेणाद्यः केवलमण्यादिसंबंधागमेपि तद्वति मायाविशब्दाप्रयोगात् द्वितीये प्राप्तौ प्राप्तविवेकेनानिर्वचनीयगजतुरगादिकार्यसंबद्ध एव मायाविशब्दः प्रयुज्यते इति तद्वशमि
थ्याकार्यमायाशब्दवाच्यमुपेयं तत्स्वस्वरूपेणानानाजातीयकस्यैकशब्दवाच्यत्वायोगात्तादृशकार्यकल्पनस्मिन्सर्वस्मिन्नुपादानतयानुगतमनिर्वचनीयमज्ञानमेव मायाशब्द
वाच्यं तन्नाशात्यात्। यद्वा देशमण्यादिशब्दवत्तत्कार्यमायाशब्दप्रयोगात्प्रयुक्तेपि मायाविशब्दो युज्यत इति न मंत्रादिर्मायाशब्दार्थ इति भावः।८७। ॥८७॥

ननु सर्वज्ञे परमेश्वरेऽज्ञानप्रयोजकज्ञानासंभवात्तस्मिन् श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धा माया ततोऽन्यैव जगत्प्रकृतिरूपाभ्युपगंतव्येत्याशंक्य चिन्मात्राश्रिताज्ञानस्य तदात्मके ईश्वरे सत्त्वेपि तस्य तं प्र
२० ति स्वरूपानावरकत्वात् त्राज्ञत्वाद्यप्रयोजकाज्ञानमेवोक्तमायेत्यभ्युपगंतुमर्हति। उक्तमतिरिक्तमायाकल्पनेत्यभिप्रेत्य परिहरति। अज्ञानमेव वेति श्रुतिस्मृतिवचोभिः उदीर्यमा
णा सर्वप्रपंचजननी परमेश्वरस्य माया शक्तिरेषा अज्ञानमेव भविष्यतीति न तदतिरिक्तेति च शब्दार्थः। ननु मायाद्रष्टृणामनुभवसिद्धाज्ञानस्यैव मायात्वेन तदज्ञानेतेषु च माया
मायाविशब्दप्रयोगः स्यादिति शंक्यानादिवद्व्यवहारानुरोधेन तरभ्रामकत्वविशिष्टेऽज्ञाने मायाशब्दस्य शक्तिग्रहात् यत्रान्ने च न तत्प्रयोगः तथा तद्वत्यभ्रांते मायाविशब्दप्र
योगो नाज्ञानमात्रेण तद्वत्त्वात्तिवातयोः प्रयोग इति व्यवस्थाप्य यन्नेमैवमित्यभिप्रेत्याह। शक्तिग्रह इति। ९४। ननु यथा हवनीयादिशब्दवत् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिवाक्येन माया
शब्दस्य प्रसिद्धार्थेन रपदसमभिव्याहाराद्लौकिकेश्वरशक्तौ जगदुपादाने संगतिग्रहसंभवात् स्वाप्रयातिरिक्तव्यामोहकत्वविशिष्टाज्ञाने स शक्तिग्रहकल्पना न युक्तेति नेत्या

अज्ञानमेव च भविष्यति शक्तिरेषा सर्वप्रपंचजननी परमेश्वरस्य। मायाश्रुतिस्मृतिवचोभिरुदीर्यमाणा शक्तिग्रहो हि पर विभ्रमहेतुशक्तौ।९४। न च प्रसिद्धार्थ
पदांतरेण तां प्रयोगसांनिध्यवशेन शक्तिरूपगृहीष्यतेऽसेतिसमंजसं स्यादलौकिके शब्द इदं हि युक्तं।९५। अयं तु मायेति न शब्द एष न लौकिकोऽलौकिक ए
व न स्यात्। यदर्थवाचीजगति प्रसिद्धस्तमेव वेदेपि स वक्ष्यतीह।९६

ह। न च प्रसिद्धेति। ननूक्तं यथाहवनीयादिशब्दवदिति तत्राह। अलौकिक इति लोके च द्व्यवहारेयथादिशब्दप्रयोगाभावात् तदधीनसंगतिग्रहस्यासंभवाद्वेदे प्रयुक्तयूपादिशब्द
स्यासंगतिग्रहं विनातद्युक्तवाक्यस्याबोधकत्वात्संगतिग्रहे चोपायांतराभावात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहार एवतदुपायो युक्त इत्यर्थः।९५। मायाशब्देतनोवैषम्यमाह। अयं त्विति। ए
वं यूपादिशब्दवत् मायेत्ययं शब्दो लौकिको न किंतु लौकिक एवेति संबंधः। तुः किंत्वर्थः। तस्य लौकिकत्वे फलितमाह। तस्मादिति। इह मायांत्वित्यादिवाक्ये लौकिकव्यवहारे
प्रयुज्यमानमायाशब्दस्य परभ्रमहेतुत्वनिर्वचनीय एव वस्तुन्युक्तविधया संगतिग्रहात्तयोरेव शब्दार्थयोर्वेदेप्यभिज्ञायमानत्वात्तत्प्रयमादापि च वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तेस्तत्रेय
थक्तसंगतिग्रहे प्रमाणप्रयोजनयोरभावात्तोपयुक्तोऽन्यया ब्रीह्यादिशब्दानामपि त्वदुक्तविधया वैदेयथक्त संगतिग्रहप्रसंगादिति भावः॥९६॥ ॥९६॥

ननु मायां तु प्रकृतिं विद्यात् दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया इत्यादिवचनात् अनादिसिद्धा मायाशक्तिरीश्वरेणाङ्गीकर्तव्या न च मायाऽज्ञानमेवेति वाच्यं तस्य स्वाश्रयव्यामोहकत्वात् भ्रान्तिविष
यदृशावस्त्वयेक्ष्येव रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमहेतुत्वाच्च। ईश्वरमायानुतत्तौ चिल्लक्षणा। नहि स्वाश्रयमीश्वरं मोहयति। यः सर्वज्ञः सर्ववित् यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इत्यादौ तस्य सर्वज्ञ
त्वमायानियंतृत्वश्रवणेन तन्मोहितत्वायोगात् न च तस्याविषयादिभ्रमजननेन तत्सदृशावस्त्वेन शये साक्षित तत्कार्यस्य तस्याभोवात्। एवं च संत्राधुमा तिनेश्वरस्याविद्यायोगि
श्रुति जीव रूपाश्रितीत शान्भाम यती ति सर्वत्र मायानज्ञ न्यात ततो लोके शब्द इति माया विद्याभेदवादिनमेकदेशिनं प्रत्याह। अन्यस्येति। स्वाश्रयादन्यस्येत्यर्थः। अन्यमनध्यस्त
आकारभ्रमविषयाकारं तत्सदृशमिति यावत्। इहेत्येतत् विवृणोति लौकिके ति। मायागिरः वाच्यमनीषिता अभिमता चेदिति संबंधः। दूषयति। तदपीति। किमुक्तस्यामा
याः निर्वचनीयाऽत सत्यानमथमा घटते। अनिर्वचनीयत्वस्याविद्यास्वरूप लक्षणत्वेनमायाया अपि तथात्वे माया विद्याभेदस्तद्विषये न लभ्येत। न चानिर्वचनीयत्वाविशेषेऽपि स्वाय
श्रयव्यामोहकत्व तदभावाभ्यां भेद इति वाच्यं। अविद्याया अपि हि चंद्रके शोण्डादिभ्रमहेतोः तान्मिथ्यात्व निष्पयवत् स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् सर्वेतरीत्या मायाविनां जीवानां ईश्वरापि
अन्यस्य विभ्रमकरी पुरुषस्य शक्तिराकारमन्यमनयेत्यमनीषिता चेत्। वाच्येह लौकिकजनव्यवहारभूमौ मायागिरश्चेदपि दुर्घटमिषहानेः। २२। मायामयत्वव
चनादविलम्बितेजि पश्यराष्ट्यकारवचनं तदकारणं स्यात्। प्रत्यक्षमुल्लजनिका स्वात्मन्यदन्यथा किं चिरादनयासि कथमतः किमन्यत्। २३। ॥२३॥

नन्वदीयमायेये येतव व्यामोहकत्ववत्येव विषयादिसत्यत्वभ्रमहेतुभूतया जैवमायेव्यामहस्तोयगमान्मायाया अपि स्वाश्रयव्यामोकत्वसमानत्वात्। एतेन कर्तुरिच्छया कार्य
८२ कारी माया अविद्यातु नैवमिति निरस्तं। मायाक्षोभकमंत्रादिप्रयोगवदविद्याक्षोभे सिद्धा ननविद्यान्तः ज्ञात व कुम्भ भवणादे शपि कर्तुरिच्छया निध्याघमानत्वात् सुख्या
मां मायांतत्कार्यस्य तदनिच्छाया मव्यविद्याकार्यवदुत्पद्यमानत्वादुभयत्रापि कार्यस्येच्छानानुविधानपितुल्यत्वात्। तस्त्यविद्याविनतो हृदियस्मिन्निवेशितो योगीश्वरा माये
यायत इयोविधात्मनेन महत्यादिवचनान्मायाविद्ययोरभेद एव युक्त इति भावः। २४। मायासत्येति द्वितीयकल्पमथापि द्धांतप्रसंगेन दूषयति। मायामयत्वेति। मायायाः सत्यत्वेन का
र्यस्यापि सत्यत्वमावश्यकं स्यात् ततश्च मायैव संध्ये विसृष्टः परमार्थगंधो प्यस्तीत्यादिभाष्यकारवचनमप्रमाणं स्यात्। मायाकार्यस्यापि सत्यत्वे मायामात्रं त्विति सिद्धांतसूत्रमप्यसं
गतं स्यात्। संध्ये सृष्टिराह ही सुक पूर्वपक्षानि रासात् कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति सोत्र हेतुरपि विरुद्धः स्यान्नस्यासत्यत्वे नैव व्याप्तत्वात्। मायायाः सत्यत्वेन तस्याज्ञाननिवर्त्यत्वायोगा
त्। भयस्थाने विष्वमायानिवर्तिः। किंच मायादृष्टांतेन तत्त्वविषयाज्ञानमनुभवसिद्धमस्त्येव तत् तत्स्थले वान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानमायाहेतुत्व श्रुत्वा वाच्यत्वेऽयाः संभवेऽपि तदतिरिक्ता
शक्तिः शक्तिमती वा माया न कल्पनीया कल्पकाभावात् तदभावेपि कल्पने ऽतिप्रसंगादित्याह। प्रत्यक्षमिति। २५। २ सो०१ मायामेतां तरंतितेत्यादिवचनमप्यप्रमाणं स्यादिति भावः। २

मायाशब्दस्य लौकिकाज्ञानार्थत्वेऽपि मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यत्र न काचिदनुपपत्तिः। तथा हि मायामिनं तु महेश्वरमित्यत्र साक्ष्येव। सर्वज्ञादिरूपमहेश्वरस्याज्ञानित्वानु
२९ पपत्तेरित्याशंक्य स्वतः कूटस्थासंगाद्वितीयचिद्रूपेश्वरस्य जगत्प्रपंचजननानुकूलशक्तिरूपाज्ञानवत्त्वेपि तस्य तं प्रति जीववत् स्वरूपतत्त्वावारकत्वाभावेनेश्वरस्याज्ञत्वादिप्र
संगाभावस्यानेकत्र निरूपितत्वाद्विशेष्याज्ञानाश्रयत्वेन काचिदनुपपत्तिरित्याह। अज्ञानमिति। मात्र चासर्वेश्वरसंप्रत्यज्ञानस्य तत्त्वावारकत्वं निवारयति। श्रुतौ मायिनमित्या
दिश्रुतौ सैव लोकसिद्धाऽज्ञानरूपा माया सर्वज्ञेश्वरसंश्रया विवक्षिता भवतीति शेषः। वैदिकमायाशब्दस्य लोकसिद्धार्थवेदनेनुपपत्त्यभावान्न स्योभिदिदादिपदशास्योतिरयु
क्तेनिष्कलितमाह। तस्मादिति। २९। ननु लोके मायाशब्दोऽज्ञानवाचीति कथं येन वेदेपि तदर्थः स्यात् नतावन्मायाविनोऽज्ञानं तदर्थः। तस्याविशेषदर्शनवतो भ्रमाभावेन तत्
न्मूलाज्ञानायोगात्। यार्थस्थानां तद्विषयाज्ञानवत्त्वेपि नेषु मायाविलप्रसिद्धाभावान्मायाशब्दस्य तदज्ञानवाचित्वस्याप्ययोग इत्याशंक्य दृष्टांतभ्रमोमायादानमूलाज्ञा

अज्ञानेनाऽश्रुतिमात्रवपुषा सर्वेश्वरस्येष्यते सर्वज्ञत्वविरोधितन्न च भवेद्रूपप्रकारेणानः। सर्वज्ञेश्वरसंश्रयाभवति सैवाज्ञानमायाश्रुतौ तस्मादुक्तिदिदिवे
तिवर्णनमिदं वैषम्यपुरंतव। २९। मायानिर्वचनीयमेव तु तमो मायाविनो गीयते दृष्ट्वा णांभ्रमकारणं विषयता माया विनातस्य तु। नं हस्त्यादिविकल्पनाथ
रितवन्मूढाश्रयाजं तथो रज्जुं सर्पतयेव तद्विरहितं जानंत्यबुद्धतः। ३०।

नमेदं लोके मायाविनो मायेति गीयते चिन्मात्राश्रयविषयंमूलाज्ञानमेवेति गूढाभिसंधिः परिहरति। मायानिर्वचनीयमिति। एवेतितमसः सत्यत्वं निवारयति। तु रवधारणे
तम एवेति तदर्थः। ननु मायाविनि व्याघ्रादिभ्रमकारणमज्ञानं न तस्यास्ति त्वे किं तु दृष्टृणामेव तत्। मायावी तु तद्विषय एव न तदाश्रयः। तन्मध्यान्याश्रिताज्ञानस्य माया
त्वे तदनाश्रयः स कथं मायावी स्यादित्युक्ताभिसंधिमजानतं शंकामंगीकृत्यैकदेशिभिरुक्तं परिहारमाह। विषयतेति। तु रवधारणे तस्याज्ञानस्य विषयतैव मायाविना न तदा
श्रयता लोके मायादृष्टिभिरज्ञात एव पुरुषे मायाविशब्दप्रयोगप्रसिद्ध्यनियमादित्यर्थः। इदानीं स्थितस्य मायाविनस्तेरज्ञातत्वमेव कथमित्याशंक्य तथा न्यथा तेन दृश्यमानत्वाद
थावदज्ञानत्वं रज्ज्वादावि वकल्प्यमित्याह। नंहस्त्यादीनि। तद्विरहितमिति। वस्तुतो हस्त्यादिभावरहितं तं मायाविनं तदा मनाज्ञोत्मायेनाजानंतिनत स्तस्य मायाया तथ्येन ज्ञानत्व

१ दृष्टत्वविकल्पनाविविधवचनात्मिका स्तद्रूपितवन्मूढाश्रयमापन्नं वज्ञानेतीति संबंधः। वतिना सत्त्वितं स्पष्टयति। तद्विरहितमिति। वस्तुतो हस्त्या। १॥

मायादृष्टविनिर्दिष्टमायाविलसितमर्थः।।

ननु भिद्भिन्नादिशब्दानां लोके खनित्रादिवाचित्वात्कथमपि वेदे उद्भिदा यजेत पशुकामः चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिप्रयोगेषु लौकिकार्थपरित्यागेन कर्मविशेषनामधेयता द
र्थत्वं निरूपितं प्रथमे तन्त्रे। तथा हि तत्र यजेतेत्यस्य यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थे सति खनित्रादिवाचकोद्भिदादिपदस्य न तावत्सामानाधिकरण्येनान्वयः उद्भिद्यागद
योरेकार्थत्वासंभवाच्च। उद्भिदेति पदेन तद्गुणो विवक्षितस्तान्नरूपपत्तिरिति वाच्यं। तथा सति मत्वर्थलक्षणाप्रसंगात् नापि वैयधिकरण्येन तदा हि उद्भिदा इत्यनेन आप्र
याभानुवादेन गुणविधिर्वा स्यात्। सोमेन यजेतेतिवद्विशिष्टविधिर्वा स्यात्। नाद्यः अधिकारान्तरस्य यजिनापूर्वयागोपस्थितेस्तदनुवादायोगेन तत्र गुणविध्यसंभवात्
नापि द्वितीयः तदा हि उद्भित्साध्ययागेन पशुं भावयेदिति वाक्यार्थः स्यात्स तु न संभवति। यागेन पशुं भावयेदित्येतावतैवाधिकारविधेर्निराकांक्षत्वाद्विशिष्टविषयत्वे
गौरवात्तत्परं न्यायेन उद्भिदेति बाध्यार्थप्रवेशायोग्यतानुसारेण उद्भिदा यागं यागेन च पशुं भावयेदित्यन्वयः स्यात् तत्र च सकलं तु गुणयागे वाजपेयादावधिकरणन्यायेन गुणवि
धानायोर्द्विनरूपतया सिद्धत्वं। फलविधेयत्वादनुद्देश्यत्वं। उद्देश्यत्वाद्वानुवाद्यत्वं विधानाद्वा ज्ञानत्वं। गुणस्य साध्यतया साधनत्वं फलसाधनतया च गुणत्वमित्येवं विरुद्धत्रिक

ननूद्भिदादेर्यदि नाम लोके प्रसिद्धमर्थं खनित्रवाचकत्वं। तथापि भावार्थे निपीडितस्य विज्ञानेन कर्मनामत्वमस्य। ८७। सत्यं न गत्यन्तरमस्ति तत्र मतस्तथा नि
।श्चितमत्रैनैवं। मायाशिरोऽज्ञाननिवेदनेऽपि न काचिदत्रानुपपत्तिरस्ति। ८८॥

यापत्तिः स्यात्। सोमेन यजेतेत्यस्य द्रव्यविशिष्टयागोत्पत्तिविधित्वेनान्वयभेदाभावान्नाविरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात्। सोमेन यजेतेत्यस्य द्रव्यविशिष्टयागोत्पत्तिविधित्वेनान्व
यभेदाभावान्नाविरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः। तस्मादुद्भिदार्थस्य लोकप्रसिद्धस्य खनित्रादेः कथमपि वेदवाक्यार्थेऽन्वयायोगात् उद्भिदादिपदवत्समभिव्याहृतकर्मनामधेयत्वकल्पनया
वैदिकोद्भिदादिपदस्य तत्र पृथक्शक्तिरिति सिद्धं। तथा मायाशब्दस्यापि वेदे पृथगर्थवत्त्वमिति शंकते। ननूद्भिदादेरिति। भावार्थनिपीडितस्येति भावार्थवाचियजिसामाना
धिकरण्येनान्वायितस्य लौकिकार्थस्येत्यर्थः। ८७। उक्तन्यायेन वैदिकोद्भिदादिपदस्य पृथगर्थवत्त्वमुपेत्याप्यद्यात्रिके मायाशब्दे तत्रैव वैषम्यं वदन्परिहरति। सत्यमिति। अंगीकृ
तमेवाह। न गत्यन्तरमिति। तत्र वैदिकोद्भिदादिपदे। कर्मनामधेयत्वं विना लौकिकार्थपरत्वेन वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपयोगित्वं यतो नास्ति। ततः कर्मनामत्वेनैव वेदे पृथक्शक्तित्वं नि
श्चितमित्यर्थः। मायाशब्दे वैषम्यमाह। अत्रैनैवमिति। तत्र हेतुर्मायाशिरइति। अत्र मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिवाक्ये मायाशब्दस्य लोकेतदर्थत्वेनावगतस्याज्ञानस्य निवेद
नेऽपि न काचिदनुपपत्तिरस्ति तस्यानिर्वचनीयजगत्प्रकृतित्वयोग्यत्वादित्यर्थः॥ ८८॥

तर्हि कथं लोके जीवविशेषे मायाविलप्रसिद्धिरित्याशंक्य मायाक्षोभकमंत्रादिप्रयोक्तृत्वात्कार्येत्यन्यादौ सातत्र्यात्तत्र लक्षणत्वाभिप्रायाभावाच्च मुख्यमायाविलासाद्गृहीतादज्ञानमुख्य
सत्त्वेऽपि न मुख्यवत् लोके मायाविहारेण तत्प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। भ्रांतिनिमित्तेति। अयं प्रतारकः पुमान् मंत्रादिप्रचुरं मंत्रौषधादिप्रधानं प्रयत्नजनितं फलेन प्राप्तं प्रगुणि
तमिति निपातेन वर्द्धितं प्रतिघातरहितमिति यावत्। एतादृशं भ्रांतिनिमित्तकारणसामर्थ्यात् जीवनस्तद्रूपजीवनोपायपथानयं पर्वत एव वर्तत इति संबंधः। तेन मायया सहोक्तसंबं
धविशेषेण। तुशब्दो वधारणार्थो नेन संबध्यते। अत्र मायाक्षोभके पुंसि। मायाविनोऽणिनो वाणलोकरूढिः। मायाविशब्दस्यायं मुख्योऽर्थ इति प्रसिद्धिरभवदित्यर्थः। ननु मायाविशब्
दस्य यौगिकत्वाद्योगस्य मायासंबंधस्येदृशेऽपि सत्त्वात्कथं तत्क्षोभक एव तत्प्रयोगप्रत्ययादित्याशंक्य प्रभासामर्थ्याद्विशेषेऽपि पर्यवसाने प्रचुरप्रयोगप्रत्ययवशात् एकत्रैव तोभ
वेतानान्यत्रेत्यत्र दृष्टान्तेनाह। यद्वदिति। यत्र परिव्राजका अपि विवक्षितास्तत्र केवलब्राह्मणशब्दात् तद्वत्प्रतिपत्तिरिति परिव्राजके शब्दस्यापि प्रयोगदर्शनात्केवलब्राह्मण
शब्दान्न परिव्राजकप्रसिद्धिर्यथा नेत्यर्थः। यद्वा अज्ञानमुख्यानां गौणमुख्यवद्व्यवहारे दृष्टान्तमाह। यद्वदिति। सब्राह्मणा अभोनं वभोनं च निर्विघ्नार्थब्राह्मणाः शिरव्याज्ञानम

नैवं भ्रांतिनिमित्तकारणमयं पुंसां स्वसर्व्वेश्वरो मंत्रादिप्रचुरं प्रयत्नजनितं जीवनो वर्तते। तेनात्रैव तु लोकरूढिरभवन्मायाविनां गोचरा यद्वद्ब्राह्मणतां प्रसिद्धिरभव सब्राह्मणाः २
न्मुक्त्वा परिव्राजकान्। २। एवं तावल्लोकसिद्धा न माया मिथ्याज्ञानाभिधेति स्फुटं तत्र। शक्तिव्याप्तिप्रत्ययो वृत्तियत्वाद्वेदाद्धि गाथान्यमायाः सिद्धिः। ५। जाग्रत्स्वप्नोपाप्यसिद्धेर्हमा
यासानिर्णीतात्तावदज्ञानमेवात्र स्यां शक्तिव्याप्तिविज्ञानासिद्धेर्विज्ञातव्या सैव वेदानुमानात्॥ ५॥

पीय स्रोपवीतं च तत्र यं ब्राह्मणं सकलं तत्स्पृशति ब्रह्मविदुरित्याद्युक्तान्ब्रह्मविदः परिव्राजकान्मुख्यब्राह्मणान्विहाय शिखादिमत्स्वेव तत्प्रसिद्धिवदीश्वरं मुख्यं मायाविनं विहा
य लोके प्राकृतेषु परक्षोभकेषु मायाविलप्रसिद्धिरित्यर्थः। २। एवं मायाविषययोरभेदं तत्र बाधकाभावं चोपपाद्य तदनुवादेन फलितमाह। एवं तावदिति। लोके [illegible]
घातकार्यभ्रांतिनिमित्तेत्यर्थः। वेदवाक्यशेषोऽत्र लोके मायाशब्दस्याविद्यायां शक्तिप्रत्ययं यन्मायाकार्यं तदविद्याकार्यमिति व्याप्तिप्रत्ययं च निर्वर्त्य वैदिकमायाशब्दाद्धि यदादि
तत्प्रकृतेः तत्कार्यद्वैतस्य च कार्यत्वलिंगात् मिथ्यात्वं साधयेदित्यर्थः। ५। ननु त्वया ज्ञानेमायात्वप्रसिद्ध्यभावात्कथं तयोरभेद इत्याशंक्य तथापि नाज्ञानादन्यत्र तत्प्रसिद्धिमूलाज्ञानेऽसि
द्धेरित्यात्तथा प्रसिद्धत्वादित्याशयेनाह। जाग्रत्स्वप्नाविति। तत्र स्वज्ञात्प्रपंचस्य मायाकार्यत्वश्रुतेः कल्पविधया तन्मिथ्यात्वसिद्धिरिति फलितं निगमयति। तस्यामिति। दृष्टैकभावाद्वैतस्य वत
मानादित्येकवचनं॥५॥ =८= अन्यसकौकसिद्धमायिकद्वैतसाधनस्य स्वज्ञात्प्रतीतिमायात्वसिद्धिरविद्याकत्वसिद्धिरित्यर्थः=

ननु सर्पादीनभोगतत्वेनयथावत्प्रतिभासमानेष्वज्ञातत्वाभावेपिजलादिगतत्वादिरूपेणप्रतिबिंबभ्रमदर्शनात्नभमाधिष्ठानसर्वज्ञातत्वंनियतंतथाचकथंतेनमायाविनो ऽज्ञातत्वसिद्धिरित्याशंक्यसोपाधिकभ्रमाणामुपाधिप्रतिबद्धाधिष्ठानतत्वबोधनिरस्याधिकभ्रमाणांनियमेनाधिष्ठानतत्वबोधनिवर्त्यात्वांतदज्ञातत्वाधीनत्वेनिय तमेव।मायाविगोचरहस्त्यादिभ्रमस्यचोपाधेरनिरूपणान्निरूपाधित्वेनविवादइत्यभिप्रेत्यतस्याधिष्ठानतत्वबोधयोग्यत्वमुपपादयति।सम्यक्ज्ञानेति।मायाविनाम त्राद्युपसंहरिकृतेदृष्ट्रणांनेत्रादिप्रतिबंधाभावाद्प्रतिबद्धसन्निकर्षादयममुकेमम्रथ्यहस्त्यादिरूपइतितंमायाविनंयदाततोजानीयुःपार्श्वस्थाःतदंतंतइतेमायईवज द्गोचरभ्रमाभावात्सततत्वबोधयोग्यइत्यर्थः।तत्वबोधनिवर्त्यभ्रांत्यधिष्ठानस्याज्ञानविषयत्वनियमेफलितमाह।तेनास्मदिति।येनमायाविगोचरम्ज्ञानंदृष्टणासिद्धंतेनेत्यर्थः तत्रविषयेतद्विषयमिति यावत्।उभयसंबंधस्यज्ञानस्यमायात्वेकथंतद्विषयस्यैवमायावित्वंननदाश्रयस्येत्याशंक्यतदाश्रयस्याज्ञत्वभ्रांतत्वादिमतोमायावित्वस्यकाथदर्श

सम्यक्ज्ञानबलेनतंविरहितंहस्त्यादिभ्रियत्सोऽज्ञानीपुरुषदंतंनसंभवेद्धस्त्यादियुक्तःपुमान्।तेनास्मतमएवतत्रविषयेमायास्तु।मायाविनःसोऽज्ञातोवयमज्ञको
ऽपितितामायीसतेनोच्यते।९।नन्वेवंसतिरज्जुखंडत्वकमप्यज्ञातमज्ञानिभिर्मायावीतिगिरोच्यतांनतु तथालोकेप्रसिद्धिःकचित्।तेनाज्ञातविलक्षणत्वमुचितंमा
याविनोलौकिकामायावीतिपुमान्प्रेवनिपुणयेनाहरत्यादरात्॥२॥

नाद्रज्जुत्वादिरहितस्यतद्विषयस्यलोकवेदयोर्मायावित्वेनव्यवहारत्सएवतर्योत्यतइतिनिगमयति।सोऽज्ञातइति।एवमज्ञानात्मकमाया।१०१।आश्रयविषयभेदमंगीकृ
नादज्ञत्वादिरहितस्यतद्विषयस्यलोकवेदयोर्मायावित्वेनव्यवहारात्सएवतर्योत्यतइतिनिगमयति।अज्ञानविषयस्यमायावित्वेसतीत्यर्थः।रज्जुखंडंरज्जुखंडः अपिशब्दःस्याणुत्वेनभ्रमविषयपुरुषसमुच्च
यतद्विषयस्यैवमायावित्वमेकदेशिनोक्तंतदाक्षिपति।नन्वेवमिति।अज्ञानविषयस्यमायावित्वेसतीत्यर्थः।रज्जुखंडंरज्जुखंडः अपिशब्दःस्थाणुत्वेनभ्रमविषयपुरुषसमुच्च
यार्थः।उच्यतांउच्येत।प्रसिद्धिःव्यवहारःयेनाज्ञातत्वमतिप्रसंगितेनमायाविनोमायावित्वस्याज्ञातविलक्षणत्वंअज्ञातत्वादन्यत्वमेववक्तुमुचितमित्यर्थः।मायामयहस्त्या
दिभावंविनातदरश्यतयाखरूपेणादृश्यमानेपिनरे ज्ञातत्वरहितेमायावित्वंयेनतेनापिनाज्ञातत्वंमायावित्वमित्याशयेनाह।लौकिकाइति।१०२।अएवमेकदेशिमतेयत्संप
क्षिणाहयितेस्वाशयंप्रकटयन्नाह।सिद्धांतीत्येवमिति।यथैकदेशिनोक्तंनैवंकिंतुमुहुरित्निमात्राश्रयविषयमूलाज्ञानमेवलोकेपिमायाशब्देलौकिकमायापारांतरधीनाज्ञत्वादि
इहितःपरमेश्वरएवतयाज्ञानभ्रामयन्सर्वज्ञमुख्योमायावीतिभावः॥

किंचतत्वज्ञानेकनिवर्त्यत्वस्यानिर्वचनीयाज्ञानादन्यत्रासंभवात्तदप्यज्ञानस्यैवलक्षणंतत्समायायामपिभगवतैवोक्तंतत्तोपितयोरभेदःअदृश्याप्रासदृत्याह।ज्ञानंनिवर्तकमिति।तस्यमा
याज्ञानात्मकस्यदृितयस्यादिहेतेनभ्रमादवगतस्यगीताःगतःभारतसारभूतगीतायांप्रवक्त्रेनप्रवक्तृ प्रारब्धवत्तत्स्यात्याथार्थ्यप्रवृत्तिशंकावार्यितुंकरुणायेत्युक्तंतेनापीत्य
२२ स्यकथितेत्यनेनसंबंधः।तेनभगवद्वचनेन।इदंमायाविधात्मकंतत्वंस्वरूपंएकंअभिन्नं।८।कानिताभिभागवद्वचनानियेर्मायाज्ञानयोस्तदात्वावास्कत्वंतत्वबोधनिवर्त्यत्वंचोक्त
मितिवीक्षायांतानिनिर्दिशति।नाहमप्रकाशइति।नाहंप्रकाशः सर्वस्ययोगमायासमावृतःइत्यनेनमायावरकत्वेनाभाति एवं।अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवइत्यनेनाज्ञा
नमथावरकमभाषितेनचिदात्मतत्वावरकत्वमुभयोःसमानमित्यर्थः।एवंमायाज्ञानयोस्तत्वज्ञानानिवर्त्यत्वप्रतिपादकंभगवद्वचनंदर्शयति।मामेवयेप्रपद्यंतेमायां
मेतांतरंतितेइत्यनेनमायायाःब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तं।नचानेनवचनेनभक्त्यामायातरणमात्रंननुतत्वबोधाजनिवृत्तिरितिवाच्यं।ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्यादिवाक्य
भिर्येज्ञानस्यैवप्रपंचसादर्शनेनप्रपंचंतदन्यत्वेनतस्यैवविवक्षितत्वात्।मायायामुख्यतरणासंभवेनतरतिब्रह्महत्यामित्यादिवत्तरंतीत्यनेनतन्निवर्तनेऽवविवक्षितत्वा
चं।ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइत्यनेनाज्ञानस्यापिज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तमितितद्युभयोरुक्तव्यमित्यर्थः।१०।ननुसर्वत्राज्ञानपदस्यनभाज्ञानाभावएवोच्यते।स्

ज्ञानंनिवर्तकमपिद्वितयस्यतस्यगीताःगतःकरुणायाभगवानुवाचनेनापितत्वमिदमेकमितिप्रतीतिरुणीयतेकथितत्वलक्षणतुल्यभावात्।१।नाहंप्रकाशइतिता
वद्नेनमायाज्ञानेनचावृतमितीत्यद्यभाषि।मामेवयेतुपरमंपुरुषंप्रपन्नाज्ञानेनतुप्रभृतिनाचविमानिवृत्ति।१०।ज्ञानस्यप्रागभावादपरममिहितंप्रत्यगात्म
नमततसंशारव्याधिवीजंकथितनयवत्त्वादेवबुध्यस्वबुध्या।ज्ञानेनाज्ञाननाशंकथयतिभगवानिमगीताःगतःसन्नज्ञानात्प्रागभावक्षयइतिघटतेतत्क्षयेतन्न
चमशिरोघाजप्रागभावएवमायाचभावरूपाकथंतदभिन्नास्यादित्याशंक्याधर्मेषुइत्यदानांधर्मादिविरुद्धभावरुद्धभावरूपदुरितादिप्रतिपादकत्ववद्ज्ञानपदस्या
पिज्ञानविरुद्धभावरूपमायाप्रतिपादकत्वोपपन्नेर्मैवमित्याह।ज्ञानस्येति।।किंचतत्वज्ञाननिवर्त्यतयाश्रुतसंसारस्यानिर्वचनीयप्रत्यगज्ञानमेवोपादानमित्यनेकधामानमु
क्तिवलेनोपपादितंततोपिनतदभावरूपमित्याह।प्रत्यगज्ञानमिति।किंचसर्वज्ञःश्रीहरिरेवज्ञानेननुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइत्यनेनाज्ञाननाशहेतुंज्ञानंकथयतिस्मातदज्ञा
नस्यज्ञानप्रागभावत्वेनेवघटतोज्ञानस्यस्वप्रागभावनाशहेतयातद्धेतुत्वायोगात्।येषांमतेप्रागभावनाशःप्रतियोगिनोन्यदत्यभ्युपगमस्तेषांसोनुपपन्नः।ज्ञानप्रागभावस्य
तदन्यनाशस्यप्रागभावात्मत्वानुपपत्तेरागंतुकनाशप्रागभावोभ्युपेयःस्यात्तनश्वतस्यापिध्वंसोनाशःतस्याप्यन्यःप्रागभावइतिमानहीनप्रागभावतन्नाशानवस्थादोषप्रसं
गात्।किंचतन्मतेज्ञानसामग्रीवतदन्यनाशोत्पत्त्ययोगात्ज्ञानमेवस्वप्रागभावनाशहेतुर्वक्तव्यः सनसंभवति।ज्ञानस्यस्वप्रागभावसमयेजन्मासंभवात्तन्नाशसमयोत्पन्नस्यचते
द्धेतुत्वायोगात्।तन्नाशानंतरमेवज्ञानजन्मवाच्यं।तनस्वपश्चाद्भावित्वाज्ञानस्यपूर्वभाविनाशहेतुत्वंसुतरामनुपपन्नमितिज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्यकथमपिभगवदभिहितज्ञाननिवर्त्यत्वासं

ननु सर्पादौ नभोजनत्वेन यथावत्प्रतिभासमानेऽज्ञातत्वाभावेऽपि जलादिगतत्वादिरूपेणाप्रतिबिंबभ्रमदर्शनात्तत्र भ्रमाधिष्ठानस्याज्ञातत्वं नियतं तथा चकथं तेन मायाविनो ऽज्ञातत्वसिद्धिरित्याशंक्य सोपाधिकभ्रमाणामुपाधिप्रतिबद्धाधिष्ठानतत्त्वबोधनिरस्याधिकभ्रमाणां नियमेनाधिष्ठानतत्त्वबोधनिवर्त्यानां तदज्ञातत्वाधीनत्वेऽपि तत्प्रेव। मायाविनोऽपि च रज्ज्वादिभ्रमस्य चोपाधेश्च निरूपणान्निरुपाधिकत्वेन विवाददृष्ट्यभिप्रेत्य तस्याधिष्ठानतत्त्वबोधयोग्यत्वमुपपादयति। सम्यक्ज्ञानेनेति। मायाविनाऽमे त्राद्युपसंहरिष्यतो दृष्टांतेन त्रादिप्रतिबंधाभावाद्यतिबद्धसन्निकर्षादयमप्युपेक्ष्य रज्ज्वादिस्वरूपमिति मायाविनं यद्यानत्वतो जानीयुरित्यर्थः स्यात्। तदनंतरं तेषां पूर्ववत् द्वेचभ्रमाभावात्तत्त्वबोधयोग्यत्वमित्यर्थः। तत्त्वबोधनिवर्त्यभ्रांत्यधिष्ठानस्याज्ञानविषयत्वनियमे फलितमाह। तेनास्मदिति। येन मायाविनोऽचरमज्ञानं दृष्टं ततः सिद्धं तेनेत्यर्थः। तत्र विषयेऽतद्विषयमिति यावत्। उभयसंबंधज्ञानस्य मायात्वे कथं तद्विषयस्यैव मायावित्वं न तदाश्रयस्येत्याशंक्य तदाश्रयस्याज्ञत्वभ्रांतत्वादिमतो मायावित्वस्य बाधदर्श

सम्यक्ज्ञानबलेन तं विरहितं द्रष्टारः प्रियत्वेऽज्ञानी पुरुषस्तदनंतरं न सम्भवेद्रज्ज्वादिषु कः पुमान्। तेनास्मत्प्रवृत्तत्र विषये मायाविनः सोऽज्ञानो यमन्नकैः पिनिता मायी सतेनोच्यते। ८। नन्वेवं सति रज्जुसर्पस्तलकमप्यज्ञातमज्ञानिभिर्मायावीति निरोच्यतां न तु तथा लोके प्रसिद्धिः। कश्चित्तेनाज्ञानविलक्षणा ज्ञानमुचितमा याविनो लौकिका मायावीति पुमांस्तमेव निपुणं येनाहुरित्यादरात्। २।

नादज्ञत्वादिरहितस्य तद्विषयस्य लोकवेदयोर्मायावित्वेन व्यवहारात्स ईश्वरतयोच्यत इति निगमयति। सोऽज्ञानइति। एवमज्ञानात्मक माया। १०। आश्रयविषयभेदं मायाश्रितद्विषयस्यैव मायावित्वमेकदेशिनोक्तं तदाक्षिपति। नन्वेवमिति। अज्ञानविषयस्य मायावित्वे सतीत्यर्थः। रज्जुरप्येवं स्तरः अपि शब्दः स्यागुत्वेन भ्रमविषयपुरुषसमुच्च यार्थः। उच्यतां उच्येत। प्रसिद्धिः व्यवहारः येनाज्ञातत्वमतिप्रसंगीतेन मायाविनो मायावित्वस्याज्ञानविलक्षणत्वं अज्ञानत्वादन्यत्वमेव वक्तुमुचितमित्यर्थः। मायामपहृत्या दिभावं विज्ञानतः स्यतया स्वरूपेणाहत्यपमानेऽपि नेरज्ञानत्वरहिते मायावित्वं येन तेन। येनाज्ञातत्वं मायावित्वमित्याशयेनाह। लौकिका इति। १०। उक्तमेकदेशिमतेऽपरवंप क्षिणाह। पितेस्वाशयं प्रकटयन्नाह। सिद्धांती। नैवमिति। यथैकदेशिनोक्तं नैवं किंतु मुहुर्विन्मात्राश्रयविषयं मूलाज्ञानमेव लोकेऽपि मायासेव्लौकिकमायापारानंतरदधीनास्त्वादि इहितः परमेश्वरश्चेतयाज्ञानभ्रमयन्सर्वत्र मुख्यो मायावीति भावः॥

किंचतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यत्वस्यानिर्वचनीयाज्ञानादन्यत्रासंभवात्तदप्यज्ञानस्यैव लक्षणं तत्र मायायामपि भगवतैवोक्तं ततोऽपि तयोरभेदः। अदृष्याश्रा स्वरूत्याह ज्ञानं निवर्तकमिति। तस्यमा ॥१४॥
याज्ञानात्मकस्य द्वितयस्य द्विदेन भ्रमादवगतस्यगीतागतः भारतसारभूतगीतायां प्रवक्तृत्वेन प्रवक्तृ। प्राकृतवत्स्वात्मायार्थं प्रवृत्तिः। कांचायितुं कृष्णायेत्युक्तं तेनापीय
२३ स्यकथितेत्यनेन संबंधः। तेनभगवद्वचनेन। इदं मायाविघात्मकं तत्त्वस्वरूपं स्वकं अभिन्नं। ८। कानिना निभागवद्वचनानि येर्मायाज्ञानयोस्तदात्वावारकत्वं तत्त्वबोधनिवर्त्यत्वं चोक्त मितिवीक्षायां तानि निर्दिशति। नाहं प्रकाश इति। नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः इत्यनेन मायावारकत्वेनाभाशिवं। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतव इत्यनेनाज्ञा नस्यथावारकमभाषितेन चिदात्मतत्त्वावरकत्वमुभयोः समानमित्यर्थः। एवं मायाज्ञानयोस्तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपादकं भगवद्वचनं दर्शयति। मामेव ये प्रपद्यंते मायामे तां तरंति ते इत्यनेन मायायाः ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तं। न वानेन वचनेन भगवन्मायाया तरणमात्रं न तु तत्त्वबोधात्तन्निवृत्तिरिति वाच्यं। ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यादिवाक्य शेषे ज्ञानस्यैव प्रसंसादर्शनेन पर्यंते तरत्यनेन तस्यैव विवक्षितत्वात्। मायायामुख्यतरणासंभवेन तरतिब्रह्महत्यामित्यादिवत्तरंतीत्यनेनतन्निवृत्तेरेव विवक्षितत्वा द्धि। ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः इत्यनेनाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तमिति तदप्युभयोस्तुल्यमित्यर्थः। १०। ननु सर्वत्राज्ञानपदस्य नभाज्ञानाभाव एवोच्यते।
ज्ञाननिवर्तकमपि हितं यस्य तस्य गीतागतः करुणायाभगवानुवादेनापि तत्त्वमिदमेकमिति प्रतीतिरानीयते कथितलक्षणतुल्यभावात्। ८। नाहं प्रकाश इति। वदनेन मायाज्ञानेन चावृतमितीत्यद्यप्यभाषि। मामेव ये तु परं पुरुषं प्रपन्ना ज्ञानेन तु प्रभृतिनाच विधानिवर्तिः। १०। ज्ञानस्य प्रागभावादपरममिहितं प्रत्यगाज्ञ नमतत्संसारव्याधिवीजं कथितनयवशादेव बुध्यस्व बुध्या। ज्ञानेनाज्ञाननाशं कथयति भगवानिप्रगीतागतः सन्नज्ञानात्प्रागभावं क्षयइति घटते तत्क्षयेन त्र च मति शेषाज्ञानप्रागभावस्य वमापाचभावरूपाकथं तद्भिन्नास्मादित्याशंक्याधर्मादिस्वरूपदानां धर्मादिविरुद्धभावरूपभावरूपदुरितादिप्रतिपादकत्ववदज्ञानपदस्या पिज्ञानविरुद्धभावरूपमायाप्रतिपादकत्वोपपत्तेर्नैवमित्याह। ज्ञानस्येति। किं च तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतयाश्रुतसंसारस्यानिर्वचनीयप्रत्यगज्ञानमेवोपादानमित्यनेकधामानप्र किवदेनोपयादितं ततोऽपि न तदभावरूपमित्याह। प्रत्यगज्ञानमिति। किंच सर्वज्ञः श्रीहरिरेव ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः इत्यनेनाज्ञाननाशहेतुं ज्ञानं कथयति स्म। न दज्ञा नस्य ज्ञानप्रागभावत्वेनेव घटते ज्ञानस्य स्वप्रागभावनाशहेतुत्वायोगात्। येषां मते प्रागभावनाशः प्रतियोगिनोत्पत्तिरूप्यभ्युपगमस्तेषां सोऽनुपपन्नः ज्ञानप्रागभावस्य तदन्यनाशस्य प्रागभावात्तत्त्वानुपपत्तेरागंतुकनाशप्रागभावेऽभ्युपेयः स्यात्तत्र प्रागभावस्याप्यन्यो नाशः न स्यात्यन्यः प्रागभाव इति मानहीनप्रागभावतन्नाशानवस्थादोषप्रसं गात्। किंच तन्मते ज्ञानसामग्र्यैव तदन्यनाशोत्पत्त्ययोगात् ज्ञानमेव स्वप्रागभावनाशहेतुर्वक्तव्यः स न संभवति। ज्ञानस्य स्वप्रागभावसमये जन्मासंभवात्तन्नाशसमयोत्पन्नस्य चोत्पत्तेः हेतुत्वायोगात्। तन्नाशानंतरमेव ज्ञानजन्मवाच्यं। तत स्वपश्चाद्भाविज्ञानस्य पूर्वभाविनाशहेतुत्वमुत रामनुपपन्नमिति ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्य कथमपि भगवदभिहितज्ञाननिवर्त्यत्वासं

यदि मूलाज्ञानमेव माया तर्हि स्वप्नस्य सृष्टिरिति बाध्यमानस्य तत्कार्यत्वायोगात्कथं तत्र सूत्रकारस्य मायामात्रत्वव्यपदेश इत्येतं शंक्य श्रुतिरजनादिवत्स्वप्नस्यापि किंचिदवच्छिन्नचैतन्याज्ञान
कार्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् जाग्रद्बोधेऽपि तन्निवृत्तिप्रसंगान्मूलाज्ञानकार्यत्वमेव तस्यावश्यमुपेयम्। अत एव तस्य जाग्रत्प्रपंचेन सह विलासाविधानित्वबाधो भव
ति। किंतु मिथ्यात्वनिश्चयमात्ररूपः स च प्रसिद्धमायाकार्येऽपि समानः तथा च स्वप्नेऽपि सूत्रकारस्य मायामात्रत्वनिर्देशो युक्त एवेत्याशयेनाह। स्वप्नेऽपीति। तदुपादानभूतापीत्यर्थः। अवच्छिन्नचैत
न्याज्ञानं मोहमात्रशब्दार्थः। अवच्छिन्नचैतन्यगोचरज्ञानमन्यपदार्थः तस्मान्न तत्रैवेति संबंधः। [illegible] मोहमात्रं न तत्रेत्युक्तं।६। तथापि स्वप्नदृष्टव्याप्तृत्वादन्यस्य च तत्र भावकत्वादर्शनात्सू
त्रकारेणाभिप्रायेण तत्राविद्याशब्दं विहाय मायाशब्दः प्रायुंक्तेति वीक्षायां तदाशयमाह। शक्तिव्याप्तीति। सूत्रकारः प्रत्यगज्ञानमात्रे स्वप्नेऽपि स्थित्वा तन्मात्रेऽपि शक्तिव्याप्तिप्रत्ययी कारयिष्य
न्मायाशब्दस्याज्ञाने शक्तिं मायामयत्वलिंगमस्पष्टरूपत्वकार्यत्वादेरविघटकत्वेन व्याप्तिं च लोके ग्राहयन् लोकवत्तत्सिद्धस्वप्नादिवज्जाग्रत्प्रपंचस्याविघटकत्वेन मायामात्रमित्या

स्वप्नेऽप्येवं स्वप्नदृष्टो हि मात्रादन्या काचिन्न प्रसिद्धास्ति माया। तत्रैवायं सूत्रकारस्य तस्मान्मायाशब्दो वर्तते नापरत्र।६। शक्तिव्याप्तिप्रत्ययीकारयिष्यन्स्वप्नेऽपि स्थित्वा प्रत्यग
ज्ञानमात्रे। मायावाचा लोकवत्सूत्रकारो वेदं लिंगं चोपयेतुं प्रवृत्तः।७। अज्ञानमावरणमावरणं च मायाः सर्वेश्वरेण हरिणा हठमभ्यधायि। चैतन्यवस्तुन्यद्वितीयप्रतीय
घमाना स्तत्त्वं तदेकमिति निश्चयतः प्रतीमः॥८॥

दिना मायाशब्दरूपत्वादिलिंगं चमाननयाघटयितुं मायामात्रत्वप्रतिज्ञयाखंडेन निरूपितवानित्यर्थः।७। एवमविघटकत्वेन लोकसिद्धस्वप्ने सूत्रकारस्य मायामयत्वनिर्देशसामर्थ्या
न्मायाविद्ययोरभेदमुपपादयन्मायायामज्ञानासाधारणधर्मप्रतिपादकभगवद्वचनसामर्थ्याद्दर्शितयोरभेदे विमतिर्न कर्तव्येत्याह श्लोकत्रयेण। तत्र प्रथमं विद्यात्मतत्त्वावारकत्व
मविद्यालक्षणं मायायामपि भगवतोक्तं। तद्धि ज्ञानेन तानयोरेकत्वनिश्चयोऽवश्यंभावीत्याह। अज्ञानमावरणमिति। चैतन्यवस्तुन आवरणमिति संबंधः। तदभिधाने प्राकृता
भिधानवन्नमंतव्यमित्याशयेनोक्तं सर्वेश्वरेणेति। हठं कुतर्कैरन्यथा कर्तुमशक्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः। तदभिधायकं भगवद्वचनं तृतीयपद्ये वक्ष्यति। तन्मायाविद्यात्मकं तत्त्वस्वरूपमे
कमभिन्नं। स्वप्रकाशप्रत्यगभिन्नवस्तुनोऽनिर्वचनीयाज्ञानव्यतिरेकेणावरणासंभवात्तदावरकत्वेन भगवतोक्ता माया अज्ञानमेवेति निश्चिनुम इत्यर्थः॥८॥ ॥८॥

जाग्रदवस्थागतस्यापि स्वप्नघातेन हतश्रुतेरपि तथात्वाद्बाध्यत्वमादेरिव तत्तत्त्वबोधो न स्यादित्याशंक्य स्वकल्पश्चाहि श्रुतेरिति तत्राभिप्रेतं परिहारमाह। स्वप्नोपलब्धमिति। त
त्स्वप्नोपलब्धं कुंजरारोहणादि। अवितथं तथाप्राप्तवत् बाधरहितं परमार्थवस्तु अर्थक्रियासमर्थं वस्तु तदपि जाग्रद्दृष्टमन्नमपि श्रुत्याचार्यादि मिथ्यात्वाविशेषेऽपि तत्समा
२४ दिवाक्यस्य सर्वथा विषयाबाधात्त्वाद्वेदनसामर्थ्यात्तत्त्वबोधहेतुत्वं घटते न तथान्यस्य तद्धि स्वप्नस्य जाग्रदादिबाध्यत्वादिति भावः।१५। ननु जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वे कथं तयोः पूर्वोक्त
वैषम्यं भवेत् यद्यविद्यातिरिक्तनिद्रादिदोषजन्यत्वात्स्वप्नस्य प्रातिभासिकत्वं तद्दोषाभावे बाधक्यापयेते। जागरितस्य तदभावाद्व्यावहारिकत्वमिति वैषम्यमुच्यते। तर्हि यावन्निद्राजा
वत्स्वप्नस्य स्वस्यादिति सुषुप्तिर्न स्यात् स्वप्ने वैचित्र्यं च न स्यात्। तद्धेतोर्निद्राया एकरूपत्वादित्याशंक्य स्वप्नस्यापि सुखदुःखपर्यवसायितया दृष्टसाध्यत्वस्यावश्यकत्वात् सत्यामपि नि
द्रायां तदुपरमे स्वप्नलयात्सुषुप्तिः स्यात् कर्मवैचित्र्याच्च स्वप्ने वैचित्र्यमित्याशयेनाह। स्वप्नभ्रम इति। तत्र अदृष्टं हीश इति संबंधः। प्रतीच स्वप्नमसीति संबंधः। गाढं सर्वविशेषप्रका
शशून्येन गाढनिद्रानेन तमसि स्वप्नप्रपंचलयं वदतो ग्रंथकारस्य मूलाविद्याकार्यत्वेन तस्याभिमतं।१७। नन्वाशुतरविनाशिन्याः पुण्यपापक्रियायाः कालांतरभाविस्वप्नादिहेतुत्वमेवानुप

स्वप्नोपलब्धमखिलं वितथं यथापि तत्स्वप्नमन्यवितथं परमार्थवस्तु। जाग्रद्दृशावगतमप्यनृतं तथापि तद्बोधयत्यगतिस्वममेव भूमा।१५। स्वप्नभ्रमोऽपि सुख
तादिनिबंधनत्वात्तावत्परिस्फुरति यावददृष्टमस्ति। हीशे तु तत्र लयमेति जगन्निदाने गाढे तमस्यनुभवत्यतिप्रतीचः।१७। निष्पादितास्सकलकारकवर्गसाध्यात्सर्वे
षा कारकगणेन सहैव तावत्। तिष्ठति क्रियापरमसूक्ष्मतयेश्वराणा सर्वेश्वरेण पुरुषः फलमानियावत्।१८। स्वप्नप्रपंचजागरितमप्युभयं तदेवमोहप्रसूतमपिक ॥१९॥
र्मफलं विभाति। कर्मक्षयेन हरिलं परमात्ममायाश्रित्य सूक्ष्मतयातिष्ठत एव लीनं।१९। ॥१९॥

पन्नं कृतस्तु परभात स्वप्नोपरम इत्याशंक्य कदाचित्कृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीति वचनाद्वृद्धि। निषेधशास्त्रसामर्थ्याच्च कारकमितक्रियायास्तत्कारकाणां च यावत्फलावसानं
स्थायित्वसूक्ष्मरूपं कल्प्यते। नाशशब्दस्याप्यदर्शनवाचिनः सूक्ष्मरूपसत्त्वानुकूलत्वान्न तावतानदसत्त्वापत्तिः। तथा चादृष्टस्य सूक्ष्मरूपेणास्थायिन्याः क्रियायाः शास्त्रावगतस्वप्नादि
हेतुत्वादियुक्तमेवेत्याशयेनाह। निष्पादितेति। तथापि तदुत्पन्नस्य कथं कालविशेषे फलाय प्रवृत्तिरित्यनस्याः पत्युःस्यतत्त्वे रणानुसंधिनयाशंक्य फलकालाभिव्य
ञ्जकेश्वरप्रेरितं नियमेन तत्राश्रियत इत्यभिप्रेत्याह। ईश्वराणा सर्वेश्वरेणेति। पुरुषः कर्मकर्ता। अर्थात्फलावसाने सूक्ष्मरूपमापन्नत्वमेतीति द्रष्टव्यं।१८। ननु विचित्रस्व
प्नस्य विचित्रवासनावदन्तर्गतत्वादेवोत्पत्तिसंभवात्तत्र कर्मणो नोपयोग इत्याशंक्य वासनोद्बोधद्वारा तत्र तदुपयोग इत्याशयेनाह। स्वप्नश्चेति। दृष्टांतार्थं जागरितग्रहणं यथाजा
ज्ञानकार्यमपि जागरितं यत्कर्मकृतं तेन तदभिसंपद्यत इत्यादिवचनात्कर्मकार्यं एवमविघटकोऽपि स्वप्नः कर्मवचनादेव कर्माधीनतयेयं इत्यर्थः। अतः स्वप्नप्रारंभकवासनानां स्वप्रा
नुभवावसानेनाशात्। पुनः स्वप्नो न स्यादित्याशंक्य स्वप्नस्यापि निरन्वयनाशाभावात्तद्वासनानाश्चाभ्यामाः पुनः स्वप्नहेतवः सुलभा इत्यभिप्रेत्याह। कर्मक्षय इति। तत्कर्मारब्धमखिलं
जाग्रत्स्वप्नद्वयं।१९।

पहेतोर्द्वयस्य स्फलितमाह अप्यविरुद्धमिति॥

उक्तविधया मायया अज्ञानात्मकत्वेऽस्ति स्वभावस्यागतकर्तृत्वादिप्रपंचस्य सत्त्वोक्तं मायामात्रत्वमज्ञानमात्रत्वमेव ततस्तन्मिथ्यात्वसिद्धिरिति फलितमाह मायामात्रमिति। अतः मायायाः अज्ञानत्वादरज्ज्वां गगनत्वं यत् स्वप्ने समस्तं कर्तृत्वादि मायामात्रं प्रसिद्धमभवत् तत्तेषामयं वितथमेवेति संबंधः। तद्धदृत्वादिनामवस्थायाम्... ऽपि न तत्र स्थूलरूपस्य सर्वत्राव्यभिचारात् व्यभिचारित्वमेवास्ति स्वकृतस्तत्र व्यभिचार इति भावः। स्वाभाविकत्वे बाधकमाह। यत्पुनरिति। तादृशं स्वाभाविकं कर्तृत्वादेः स्वाभाविकत्वे स्वप्नेऽप्यनुवर्तेत स्याद्वेतन्नवदित्यर्थः।१२। कोऽत्राचिक्लमयि स्वाभाविकमस्तु। पक्कामघटगतरक्तत्वरूपमलवदिति। चेन्नाविकारिणि तत्संभवेऽपि कूटस्थात्मन्यसंभवादित्याह। सत्यमिति। नखलु प्रचिद्रूपस्य आगंतुकं कर्तृत्वादिसहजं स्यात् इत्यर्थः। तद्विलक्षणमपि तेन स्वाभाविकं परमार्थसद्विदितुं नोत्सहत इति संबंधः। असत्त्वे तत्कलभावत्वमाह विरोधादिति। सतोऽपि व्यभिचारित्वेन सकदाचिदसत्त्वं स्यात्। न च तत्संभवति। सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधात्। तदुक्तं श्रीकृष्णेन। नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति। तस्माद्व्यभिचारित्वेऽनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः।१३। किंचात्यंतभिन्नयोर्गवाश्वादिवद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः सत्यत्ववादिना तयोर्भेदो वाच्यः ... ततश्चैकस्यानुवृत्तावपरस्य

मायामात्रमतः समस्तमभवत्स्वप्ने प्रसिद्धं द्वयं कर्तृत्वादितमोमयं वितथमेवाज्ञानमात्रं यतः। तस्मा जागरितेऽपि नैतद्भवेत्स्वाभाविकं यत्पुनस्तादृक्चेत्तत्र सर्वदैवतु भवेत्स्वप्नेऽपि चैतन्यवत्।१२। सत्यमप्यस्तु मन्विति यत्त्वयि नास्ति कर्तृभोक्तृप्रमातृमुखमन्यदपीह किंचित्। जाग्रदवस्थागतमथ विलक्षणं ततोऽस्वाभाविकं भवितुमुत्सहते नविरोधात्।१३। स्वाभाविकी हुतभुजः खलु नोष्णता तां जातु प्रमुंचति न नाम पिनाकवेद्वा। एवं भवन्तमपि जागरितोपलब्धं स्वप्नेऽभवान्न पि च जागरितं न मुंचेत्।१४। स्वप्ने न जागरितमस्ति मृषा स्वहेतोः स्वप्नस्य सत्यमिति जागरितं वदंति। स्वप्नस्य बाधनबलादन्तस्त्वमुक्तं तस्माद्द्वयं वितथरूपमतोऽन्यदार्त।१५। ॥१५॥

न्याग्नेर्दृष्टेति। सदृष्टांतमाह। स्वाभाविकीति। जागरितोपलब्धं कर्तृत्वादि स्वप्नेन मुंचेदित्यनुषंगः मुंचति च तस्मात्कर्तृत्वादेरात्मन्यधर्मधर्मिभावो न वास्तव इति शेषः।१४। ननु स्वप्नेऽपि जागरितवद्देवव्यवहारदर्शनाज्जाग्रत्कर्तृत्वादि मुंचतीति कथमुक्तमित्याशंक्य तदुपपादयति स्वप्नेति। स्वप्नस्य मृषात्वे हेतोस्तद्विलक्षणजाग्रत्कर्तृत्वादि नत्वाशीनर्थः। ननु सिद्धांते जागरितस्यापि मृषात्वात्कथं स्वप्नवैलक्षण्यं तत्राह। सत्यमितीति। जागरितोपलब्धवस्तु नामनिर्वचनीयत्वे समानेऽपि विघातिरिक्तदोषाजन्यतया साविनार्थक्रियासामर्थ्यरूपव्यावहारिकसत्यत्वस्य नियतान्वयव्यतिरेकविधिनिषेधशास्त्रसिद्धस्योपनिषदामतत्त्वसाक्षात्कारात् प्राक् बाधाभावात् सत्यत्वं जाग्रत्त इति ध्वंसायप्रपश्चितविधायकाः धर्मशास्त्रकारा वदंति। स्वप्नस्य तु निद्रादिदोषजन्यस्य प्राक्तत्वेऽपि मिथ्यात्वेन निश्चितस्यातो विपरीतत्वादन्यतत्त्वमेव रज्जुसर्पादितुल्यत्वं स्वप्नकाशादिभिरुक्तं। नतस्य स्वप्नप्रपंचस्य जाग्रदुपलब्धादन्यत्वात्स्वप्नेन तदनुवर्तितेत्यर्थः। दृग्दृश्ययोरनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रतिपादनं यत्नमाहतस्मादितिस्फं बाधास्वरूपं। आर्तेनम्पष्टं। तत्त्वधीबाध्यमितियावत्।

ननु स्वापादुत्थितस्यास्मरणलिंगकस्वापकालीनज्ञानाभावगोचरानुमानादेवोक्तव्यवहारोपपत्तेः कथमनेन स्वापेऽत्रदभिमताज्ञानतदनुभवसिद्धिरिति चेन्नास्त्यपि ज्ञाने कालांतरेऽत्तस्य तद्विषयस्य वा स्मरणानुदयस्य बहुशो दृष्टत्वेन व्यभिचारित्वात् स्मरणस्य ज्ञानाभावगमकत्वायोगात् द्वितीयांतरस्याप्यनिरूपणात् तस्य न किंचिदवगतं स्वापे मयेत्येतन्न त्रत्यसमस्तवस्तुज्ञानस्मरणमेवेत्यवश्यमाश्रयणीयं। न च स्वापे तदनुभवाभावे तत्रोत्थितस्य तत्स्मरणं तन्मूलानुभवश्च ज्ञानाभावगोचर इति युक्तं। पश्यमतेन तदाधर्म्यादिज्ञानाभावेन तद्योगात् तदंगीकारे च सुषुप्तिभंगप्रसंगान्न किंचिदवगतमित्यनुपपत्तेश्च सिद्धांताभिमतसाक्षिणापि विशिष्यप्रतियोग्युपस्थितिविनाभावग्रहदर्शनसंभवात् तस्मात्स्वाप्यनुपपत्तेः तस्मात्समस्तस्य ज्ञानागोचरभावरूपाज्ञानमेव तदा साक्षिणानुभूतं पश्चाच्च स्मर्यत इति वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य विपक्षे बाधकमाह। अज्ञानमत्रेति। तदोत्थितस्येति शेषः। सर्वकार्यलयस्थानं तदनुभवं च साधितमुपसंहरति। अज्ञानमस्तीति। तेन नाज्ञासिषमिति किंचित्प्रमाणं प्रवर्तते। कथमज्ञानानुभवं निश्चिनुयां तत्राह। तदनुभवेति। साक्षिणोऽप्यहंकारतद्धर्मादिसाधकत्वेन क्लृप्तत्वात् तत्सिद्धिनायत्नेन मर्हति इत्याशयेन प्रमाणादित्युक्तं।२२। न

अज्ञानमत्र यदि नानुभवात्प्रसिद्धं नाज्ञासिषं स्थितिकुतस्तव निश्चयोऽभूत्। अज्ञानमस्त्यवगतं च सुषुप्तिकाले तेनेति निश्चिनु तदनुभवप्रमाणात्।२२। स्वप्नानुभूतिविषयोऽनतमस्तदानीमासीदहंकरणहीनतया धुनातु। निद्यां घकार्यमिदमंशमहं न जाने मूढोऽस्मि चेत्यवगते विषयत्वमागात्।।२३।। ॥२३॥

ननूक्तपरामर्शसामर्थ्यात्सुषुप्तावज्ञानतदनुभवौ चेत्ततः तर्हि नाहं तदा किंचिदवेदिषमित्यपि परामर्शदर्शनात्तदाहंकारस्तदनुभवावपि कल्प्येयातां। नचैतदिष्टमुपपन्नं वा। तदा सकलकार्यलयाभावाद्दृष्टो सविज्ञानमात्रावाच्च सुषुप्तिभंगप्रसंगादित्याशंक्य तदा स्वप्नंयति प्रतिपादकवचनविरोधादहंकारस्तदनुभवश्च नैवास्ति। सति संपद्य न विदुरित्यादिवचनादज्ञानमात्रं तत्परामर्शविलानन्मात्रानुभवश्चेष्येते। तत्रोक्तदोषमहत्याशयेनाह। स्वप्नानुभूतीति। अहं न ज्ञानामीति सविकल्पकानुभवविषयो नेत्यर्थः। तर्हि जागरितादौ कथं सविकल्पकानुभवगोचरत्वं तस्येत्याशंक्य तदा अधिष्ठानचैतन्याभेदेनैव विषयात स्योत्पादितत्वात्तस्य गोचरत्वात् तदनुभवस्य सविकल्पकत्वापत्तिरित्याह। अधुनेति। तमोविषयत्वमागादित्यनुषंगः। एवं चोत्थितस्य नाहमवेदिषमिति परामर्शेऽप्यहंकारस्तदानीतनस्य वदेवगत्यात ... कोटि निक्षिप्तयानुभवस्ते साक्षिणानु परामर्शविषयतया स्मर्यते तत्र ... नाहंकारांशे परामर्शत्वाभावान्नद्वत्वात्स्वापेऽहंकारतदनुभवकल्पनेति भावः।२३। ननु सुषुप्तेऽज्ञानमनुभूतं चेत्तत्किंचिद् ॥ ॥ पि नान्यद्गृहमिति सर्वानुभवनिषेधोऽनुपपन्नः स्यात्ततोऽवाद्यमितदानानावातंतदनुभवोऽवास्तीति॥ ॥

ननुचिरमिदंसूक्ष्मरूपंवासनेतिचेत्।साकिंपराभिमतभावनासंस्कारस्ततोऽन्यावानाद्यः।तस्यानुभवमात्रजन्यस्यस्मृतिमात्रहेतोस्तत्रविद्यमानस्याकारजन्यत्वतद्धेतुत्वयोरसंभवात्
ष्टस्यदृश्यस्यतदुत्पत्त्यसंभवाच्चनद्वितीयः।तदनिरूपणान्मानाभावाच्च।साकिमनुभूयमानवस्तुभिन्नाभिन्नावानाद्यः।नष्टस्यास्थिरत्वस्यातोविशेषाभावप्रसंगात्तद्वस्त
नोनित्यत्वापत्तेः।स्थूलसूक्ष्मरूपयोर्हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तेश्च।द्वितीयेस्थूलस्यनाशेसूक्ष्मरूपेणावस्थानोक्तिर्विरुध्येत।वस्तुनोनिरन्वयनाशात्।असतश्चोत्पत्तिरि
त्यपिप्रसज्येत।नचैतदिष्टं।सज्येत।नचैतदिष्टं।मानमपितत्रनतावत्प्रत्यक्षमस्ति।अननुभवात्।अन्यथातत्रविप्रतिपत्त्यभावप्रसंगात्।नाप्यनुमानमस्ति।तत्रलिंगाद्य
निरूपणादितितत्राह।उत्पन्नेति।यद्यथाविघटककार्याणांवासनापर्यायंसूक्ष्मरूपंतेभ्यस्तत्कारणाच्चभेदाभेदाभ्यांसत्त्वासत्त्वाभ्यांवादुर्निरूपमनिर्वचनीयत्वादेव।तथापिकार्या
णामुत्पत्तेःप्राक्सत्त्वेसत्त्वेवातद्योगात्प्रैषानुपपद्यमानानिरूपितविशेषवत्सूक्ष्मरूपंतेषांकल्पयति।नचानुपलब्धिविरोधःतस्यतदुपलंभयोग्यत्वात्।नैवेहकिंचना
ग्रआसीत्।मृत्युनैवेदमावृतमासीत्।तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियते।अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमइत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयापित

उत्पन्नलिंगकल्पनयेतदेहंविज्ञायतेननुतथावगतंतदानीं।अज्ञानलीनमखिलंजगदस्तिसूक्ष्मंतत्रेतिनानुभवनादवगम्यतेहि।२०।अज्ञानमेवतुतदाव
गतंत्वदीयंयेनोत्थितोवदसिनावगतंमयायः।सुप्तेनकिंचिदपिगाढतमस्यभुवंक्षिप्य समस्तविषयावगमासमर्थः॥२१॥ ॥२१॥

दुर्ज्ञेयमितिभावः।नहिज्ञातृज्ञानादाविवस्वापेपिसर्वोपाधिसत्त्वेसतासोम्यतदासंपन्नोभवतीत्यादिनोच्यमानासत्संपत्तिर्वि... त्यामांग्यन्ततस्तदनुपलंभेनतदधीनवि
क्षेपाभावमात्रात्तद्वृत्तिरूपयन्नेत्याशयेनतत्रतदनुपलंभमुपपादयति।अज्ञानलीनमिति।तत्रसुषुप्तौवृत्तिर्हेतौसतोपिसूक्ष्मस्यानुपलंभोलोकेप्रसिद्धइतिहिशब्दा
र्थः।२०।ननुसुषुप्तावज्ञानमेवनास्तितत्साधकाभावात्।यत्रलीनंजगत्सूक्ष्मरूपेणातिष्ठेत्।नतावत्तत्रेंद्रियव्यापारोस्ति।तेषांतदायस्मात्।तदधीनलिंगादिधीरपि
तत्रनसंभवति।नचसाक्षिणोवगतसिद्धिः।केवलस्यतस्यसाधकत्वेऽतिप्रसंगादित्याशंक्यकेवलकेवलसाक्षिणातदाज्ञानमेवानुभूयते।तदान्यस्यतद्योग्यस्याभावादि
त्यभिप्रेत्याह।अज्ञानमेवेति।अवगतमेवेतिसंबंधः।तुशब्दोऽन्यावगतिनिरासार्थः।ज्ञानावगतिरपिनेत्याशंक्याहयेनेति।सुप्तेनमयेतिसंबंधः।किंचिन्नावगतमित्यत्र
हेतुमाह।गाढेति।असमर्थोऽभूवमितिसंबंधः।स्वापकालीनाज्ञानव्यवहारस्यव्यवह्रियमाणाज्ञानावगत्यधीनत्वात्तत्सिद्धिरित्यर्थः॥२१॥ ॥२१॥

एवंतावत्प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वलक्षणेऽखंडैकरसात्मकोवाक्यार्थोभागलक्षणासमर्थनेनोपपादितोजहल्लक्षणागु
णवृत्तिभ्यांचप्रौढ्या॥इदानींतादृग्वाक्यार्थज्ञानफलमनुभवंदर्शयन्किमात्मकंपुनस्तदखंडाद्वयंवस्तुयत्पक्ष
यामवांतरवाक्यगतिमनुसृत्यानुभवमभिनयतिनित्यः॥ शुद्धइति।लक्ष्यस्यतदर्थस्यब्रह्मणःप्रतिपादका

नित्यःशुद्धोबुद्धमुक्तस्वभावःसत्यःसूक्ष्मःसन्विभुश्चाद्वितीयः॥
आनंदाब्धिर्यःपरःसोहमस्मिप्रत्यग्धातुर्नात्रसंशीतिरस्ति॥७३॥

वांतरवाक्यवर्तिनोऽपुनरुक्तरूपाएतेनित्यइत्यादिशब्दाःपदार्थाःप्रत्यक्तत्त्वपर्यवसिताअनुसंधीयंते॥तथाप्रत्य
ग्धातुरित्येतत्पदलक्ष्यस्यानुसंधानंतथाचनित्यत्वादिस्वभावोयःपरःसोहंप्रत्यग्धातुरात्मास्मि।यःप्रत्यग्धातु
रात्मासोहंनित्यत्वादिलक्षणःपरोऽस्मीतिचवाक्यार्थानुसंधानंभवतिनात्रास्मिन्नर्थेसंशीतिःसंशयोस्तीत्य
र्थः॥ ७३॥ ॥ ॥

संक्षेपशारीरक टीका। Sankshipta Sankshepasharirakat

८५
४४

९५८

८५
८-

113 संक्षेपशारीरटीका।

1.3/1

नित्यत्वादीनामभावरूपाणां नभावरूपब्रह्मस्वरूपत्वमितिमन्वानानां मतभेदमाह। सच्चिदिति। सच्चिदद्वयानंदस्वरूपं ब्रह्मेति केचित्। अद्वयत्वं चद्वयाभावोपलक्षितंभा
वस्वरूपं एतज्ञानंतपदार्थः। अपरे त्वद्वयत्वमपि मुक्त्वा सदादिकमेव ब्रह्मेति वर्णयंति। नित्यत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वेनेयाभरूचिनिमित्तमाह। इतरथेति। अ
ब्रह्मण इतरथा नित्यत्वादीनि वपुर्विशेषत्वेन वपुष्ट्वेन बुद्धौ न स्फुरंति किंत्वाकतास्तेषां नित्यत्वादीनामपरस्वरूपस्यकात्वपरिच्छिन्नत्वादेः निवृत्तिमात्राभावरूपत्वादि
त्यर्थः। ब्रह्मणो भावरूपत्वात् भावरूपमेव सदानंदादिकं स्वरूपं भवितुमर्हति। न नित्यत्वादिकमप्यभावरूपं विरोधात्। किंतु नेषां तद्धर्मत्वमेवेति तदाशयः। अत्र केचि
त् किल शब्दाभ्याम स्वारस्यद्योतितं तत्र चेदं निमित्तं यथा सदादि शब्दैर्लक्षणया भावरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते एवं नित्यादि शब्दैरपि तत्त्वं लक्षणयैव तद्धीः प्रधानं ब्रह्मैव
लक्षणया प्रतिपाद्यत इतितन्नित्यादिस्वभावमिति व्यवहितपत इतिन ब्रह्मणो भावात्मतापत्तिः। नाथभावधर्मकत्वं अद्वये धर्मधर्मिभावायोगात्। अभावस्य तु नि
रूपस्य प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेश्चेति।१७। इदानीमवांतरवाक्यस्याखंडार्थत्वं वक्तुं सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणवाक्ये लक्ष्यलक्षणविभागमाह। ब्र
ह्मेति। ब्रह्मेतिपदं शेषीति संबंधः। शेषिशेषः प्रधानस्यपदमितिवा। ननु ज्ञानानंदादेरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथाविधं किं न स्यात्तत्राह। अत्र हीति। अस्मिन्वा
क्येति। ब्रह्मेतिपदं शेषीति संबंधः। शेषिशेषः प्रधानस्यपदमितिवा। ननु ज्ञानानंदादेरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथाविधं किं न स्यात्तत्राह। बुद्धौ स्फुरत्यपररूपनिवृत्तिभावात्।१८।
सच्चित्सुखाद्वयवपुः कथयंति केचित्सच्चित्सुखात्मकमिति प्रथयंति केचित्। ब्रह्मेत्यनेन किल नास्य वपुः किमेभिर्बुद्धौ स्फुरत्यपररूपनिवृत्तिमात्रात्। रुणपदक्रमयाचिनेवा।१९।
ब्रह्मेति शेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं शेषाणि लक्षणसमर्पणमात्रकं पुंसः। लक्ष्यार्पणेन सह लक्षणवाचि सर्वं संगच्छते रुणपदं लक्ष्यमुद्दिश्य समर्पयतीति वाक्यं
वेद्यएकंपदं लक्ष्यं हि यतः अतः शेषाणि सत्यादिपदानि अस्य ब्रह्मणो लक्षणसमर्पणं कुर्युरित्यर्थः एकस्मिन्वाक्ये एकमेव पदं लक्ष्यमुद्दिश्य समर्पयतीति वाक्य
सर्वपदार्थानामुद्देश्यत्वे तेषां परस्परनन्वयेन वाक्यमनर्थकं स्यात्। विधेयविनाशे वा इष्टानर्थक्यं तद्वि केवलं ब्रह्मपदोपस्थितमेव भवितुमर्हति। तस्येव ज्ञातस्य पर्व
वाक्ये ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र परमपुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात्। यत्र पुरुषार्थसाधनं तेरेवाधिकारिणां जिज्ञास्यं तदेव च लक्षणेनापि निरूप्यं। एवं च ब्रह्मपद
साम व्याप्ति। यतो वा इमानि भूतानि जीवानि वाक्ये भूतसृष्टिस्थित्यादिकारणं ब्रह्म शब्दमयोगाच्च जगत्कारणमद्वयं ब्रह्मेव कार्यानुमानेन सामान्यतो वगतं विशिष्या
ज्ञासामिति तदेव लक्ष्यं शेषीति ज्ञानादि परान्यस्य लक्षणं प्रतिपादयेयुरिति भावः। ततः किं तत्राह। लक्ष्यार्पणेनेति। पदेनेति शेषः। लक्षणवाचिपदमिति शेषः।
संगच्छते पदं हि नतत्सत्यज्ञानाद्यात्मकमिति वाक्यभावेन संगतं भवति। ज्ञानाद्यात्मतया ज्ञातब्रह्मण एव तथा प्रतिपाद्यतया प्रधानत्वात्तत्पदेन लक्षणवाचिपदानां
नद्गुणभूतार्थानां संबंधो वक्तव्यः। अन्यथा प्रतिपिपादयिषितार्थासिद्धेरिति भावः। प्रधानेनेतरेषामन्वये दृष्टांतमाह। अरुणपदमिति। अरुणया पिंगाक्ष्या वा सोम
क्रीणातीत्यत्र नतीयां ताः रुणादिपदानि क्रमसाधनार्थानि क्रीणातीत्यनेनान्वीयंते। आरुणपादिविशिष्टक्रयस्यैव विधेयत्वादितिपदं तद्वदित्यर्थः।।१९।। ।।१९।।

सा.

नन्वेवं सति आनन्दस्यादीनां यथा प्रत्येकमेव क्रमेणान्वयः प्रत्येकं निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणात् एवं च ब्रह्मतत्सत्यं तज्ज्ञानं तदनन्तमिति सत्यादिपदानां मन्योन्य निरपेक्षमेव ब्रह्मणान्वयः स्यात् न तु परस्परं मेलनमिति नाम्ना द्वाक्यात्सत्यज्ञानात्मकं ब्रह्म सिध्येत् अनेकरूपं वनस्पत्यादि तत्राह पक्षादिति। सत्या दीनां प्रत्येकं ब्रह्मान्वय प्रतिपत्तेः पश्चादेषां सत्यादीनां परस्परयुजा न्योन्यं संबंधः अभेद इति यावत् तस्य प्रतिपत्तिः लक्षणया तस्य महतो ब्रह्मण एवं विधत्वं। सत्यज्ञानाद्यखण्डैकरसत्वमुपपादयितुं समर्थास्यादिति संबंधः कुमारस्पर्धमुक्त दृष्टान्तेनाह। क्रमवत्त्वतवदिति। क्रमवत्त्वत इवेत्यर्थः कारकप दस्याकरणादि पदस्य यथा क्रमेण प्रत्येकमन्विताकरणादिगुणानां साक्षात्क्रियसाधनत्वायोगादेकक्रियानीद्व्यावच्छेदकत्वेनानीयमानानां परस्परमन्वयः प्रो ति। एवं निरवधिकमहत्त्वादिब्रह्मणस्त्वेषामभेदानुपपत्तेरेकस्यानेकस्वरूपतानुपपत्तेश्च परस्परं मेलनादभिन्नब्रह्मस्वरूपासिद्धिरिति।७६। ननु सत्यादि

पश्चात्परस्परयुजा प्रतियन्ति रेषामेवंविधत्वमुपपादयितुं समर्था। न त्वस्य तस्य महतः क्रमवत्त्वतस्मात्सर्वस्य कारकपदस्य परस्परेण।७६।
तत्त्वंपदार्थविषयौ नयएव योऽन्यः सत्यादिवस्तुषु न तत्र विशेषकत्वम्। सत्यादिशब्दविषयाः शबलास्तदर्थभागेषु लाक्षणिकवृत्तिरिष्यी
हमुख्या।।७७।।

दानां वाच्यार्थोपादानेनोक्तब्रह्मस्वरूपलाभः तेषामखण्डं परस्परं भेदात् सत्यादिपदलक्षणया चतस्मात्सत्याद्यात्मतापत्तिरित्याशंक्याह। तत्त्वंपदार्थेति। सत्यादिवस्तुषु सत्यादिपदार्थेषु। ननु सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थेनान्वयात् तत्र च गुणगुणिभावेन नीलोत्पलवन्मुख्यार्थस्यैवान्वय संभवात् किं तत्त्वंपदयोरिव लक्षणायेन तद्विषयौ नयोऽन्यतीति दृष्टेऽपि तत्राह। न तत्रेति। सत्यादिपदार्थेषु तत्त्वंपदार्थाभ्यामेकाशादन्वयेविशेषप्रकारो नेत्यर्थः। सत्यादि पदार्थानां मुख्यब्रह्मान्वयानुपपत्तेर्लक्षणावश्यं वाच्येति भावः। यदुक्तं ब्रह्मणएवं सत्यसत्याद्यात्मतायामित्यनित्यं दूषितदोषन्यायं तत्रातिदेशेन परिहरति। सत्या दीति। शबला इति। तांश्च शबलाननुपदमेव वक्ष्यति। सत्यादिपदानामपि तत्त्वंपदयोरिव शबलेषु शक्तिः ततो जहदजहल्लक्षणया चवस्मान्न्यायेनैतेषाम भिमतात्मनि वृत्तिरिष्यते न तु रूढैवेत्यर्थः।।७७।।

७९

ननु किं तत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथं वा तत्र व्युत्पत्तिरिति जिज्ञासायां तदाह। आकाशादेः सत्यमेतत्पादस्याकाशादावस्तित्वेतैः समभिः श्लोकैः आकाशघटादेः सत्यताव्या वहारिकसत्यताव्यावहारिकसत्यत्वं च परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदमस्त्येव सत्यं चानन्तं च सत्यमभवदिति श्रुतेः आकाशादेरात्मकार्यस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनाव्य परमार्थसत्यतानिरिक्ता वियदादिसत्यतास्तीत्यर्थः। प्रत्यङ्मात्रे शुद्धात्मनि सत्यता पारमार्थिकी सत्यता। अन्या आकाशादिसत्यत्वादिलक्षणात्यन्ताबाधार्थलक्ष णाव्यावहारिकसत्यमेकेमाकाशादिपरमार्थसत्यं चैव प्रत्यक्स्वरूपमन्यदस्तीत्यर्थः। ततः किं तत्राह। तत्संपर्कात् ययोः सत्ययोः परस्परतादात्म्यान्निष्पन्न इति शे षः। तत्रेत्यनुषंगः। सत्यता काचिदन्या समुदायात्मिका ततो यत्किं तत्राह। व्युत्पन्न इति। तत्र सति शबले प्रत्यक्षादिसिद्धे सत्यशब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रह इत्य र्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं।७८। बुद्धेरेनौ चक्षुरादिजन्यान्तः करणवृत्तौ ज्ञानता चैतन्याभिव्यंजकत्वरूपा ज्ञानता प्रत्यक्बोधे प्रत्यक्चैतन्ये ज्ञानता स्वप्रकाशज्ञान

आकाशादौ सत्यता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या। तत्संपर्कात्सत्यता काचिदन्या व्युत्पन्नोयं सत्यशब्दस्तु तत्र।७८। बुद्धेरेनौ ज्ञानता तावदेका प्रत्यक्बोधे ज्ञानता काचिदन्या। तत्संपर्कात्ज्ञानता तत्र चान्या व्युत्पन्नोयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र।७९। बुद्धेरेनौ तावदानन्दतैका प्रत्यक्मात्रे किं चिदानं दताम्यो। तत्संपर्कान्तत्र चानंदतान्या व्युत्पन्नोयं तत्र चानंदशब्दः।८०। आकाशादेर्नित्यता तावदेका प्रत्यक्मात्रे नित्यता काचिदन्या। तत्संपर्कान्नि त्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोयं नित्यशब्दस्तु तत्र।८१। आकाशादेः शुद्धता तावदेका प्रत्यक्मात्रे शुद्धता काचिदन्या। तत्संपर्कात् शुद्धता तत्र चान्या व्युत्प न्नोयं शुद्धशब्दस्तु तत्र।८२। गोवत्सादेर्मुक्तता तावदेका प्रत्यक्मात्रे मुक्तता काचिदन्या। तत्संपर्कान्मुक्तता काचिदन्या व्युत्पन्नोयं मुक्तशब्दस्तु तत्र।८३।

सानं४

आकाशाद्यवस्थितता तावदेका प्रत्यक्तत्त्वे चास्तिता काचिदन्या। तत्संपर्कादस्तिता तत्र चान्या व्युत्पन्नोयं तत्र चास्तीतिशब्दः।८४। नित्यता कथ्यस्थायिता रूपा नित्य तास्वप्रकाशस्वरूपता।७९। आनंदता। आनंदयदव्यवहारयोग्यता प्रथमा परमप्रेमास्पदत्वयोग्यतारूपानंदता द्वितीया।८०। नित्यताकल्पस्थायिता रूपा नित्य तेत्यर्थः। त्रिकालाबाधितत्वरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या।८१। शुद्धता। अस्पृश्यता प्रयोजकरूपरहितता रूपेयं कारिमलवद्द्रव्यसंबंधराहित्यरूपा वा। प्रती तेत्यर्थः। त्रिकालाबाधितरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या।८२। मुक्तता बंधनरहितता रूपा प्रतीचि तु संसाराननर्थस्य नित्यनिवृत्तिरूपा सा।८३। चितु सर्वप्रकाशमुचित्ताभावो यत्साक्षित्वस्वरूपात्मिकाऽविद्याराहित्यरूपा चेत्यर्थः।८४। मुक्तताबंधनरहितता रूपा प्रतीचि तु संसारानर्थस्य नित्यनिवृत्तिरूपा। एवं सूक्ष्मविभागादिपदानां केषांचिदाकाशादिशबलेषु आस्तिता विद्यमानता। न भयानुच्छित्तिरिति धीविषयता रूपभावता वा प्रती चितु सा सदिति प्रतीतियोग्यतारूपा। एवं सूक्ष्मविभागादिपदानां केषांचिदाकाशादिशबलेषु
त्पत्तिर्द्रष्टव्या।।८४।।

स॰

नन्वेवं भवतु सत्यादिवाच्यस्वरूपं। तत्र च सत्यादिशब्दस्य व्युत्पत्तिः। तथापि कथं तल्लक्ष्यस्य निर्णयः। तद्वाच्यभागद्वयसत्त्वेन हेयोपादेयभागविभागासंभवादित्याशंक्याह।
योयइति। येन हेतुना यत्तु तेन तस्मिन्नर्थे सत्यादिशब्दवलेनिष्ठः वाचकत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव निमित्तभूते परमार्थसत्यादिस्वभावे स्वस्य सत्यादिपदस्य लक्षणेति संबंधः।
यद्यपि सत्यादिपदवाच्यमात्मानात्मभागद्वयं तथापि गगनादेस्तद्वाच्यभागस्य यत्सत्यत्वाद्युक्तं तत्सत्यादिस्वभावाधिष्ठाननिश्चये क्षमं न भवति। तदात्मनैव तत्स्यार्थ
क्रियाजनकत्वादिरूपवत्त्वादन्यथानिशात्मनस्तस्य तद्योगादेवं चात्माकाशादिस्वरूपं भ्रान्तैर्वेतेन शबलितः सन् सत्यादिशब्दवाच्यतां लभत इति निश्चयेक्षत तत एव
व सत्यादिपदवाच्यतार्होर्थ इति स एव निश्चयेक्षः सत्यादिस्वभावो लक्षणयोपादीयत इति तन्निर्णयप्रकारो व्यपन्नेत्यर्थः। एतद्वपरिति दिग्पनेन द्योतितं। एवमद्व
यब्रह्माभेदप्रमितिबलादपि लक्ष्यनियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। एवमतदिति। वेदान्तवद्यभेदप्रत्यक्त्वं ब्रह्मैवं सति पर्यवस्यादित्यत्रापि संबंधः। विधरादे वाच्यभागस्य ब्रह्माभेदा
नुपपत्तेस्तत्त्वलक्षणाव्यर्थो न च न ब्रह्मणः पूर्णसिद्ध्येदिति भावः। ८५ ननु सत्यादिवाक्यस्यैकरसब्रह्मार्थत्वे तत्पदानां पर्यायतापत्तिरित्याशंक्याह किं सत्यादिपदानामपर्या

योयः शब्दोयत्र त्वर्थे निरूढस्तत्रैव वार्थे लक्षणा च निरस्या। वक्तव्यास्यात्यन्तिरेवमेतत्प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्मवेदान्तवेद्यं। ८५। सत्येष्वस्ति ज्ञानतानन्ततायाः स
त्यत्वं चस्यसमस्त्येवत्तद्वत्। सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः पूर्णत्वे ज्ञानसत्योपपत्तेः॥८६॥

पत्वेन तदर्थभेदः सिद्धाधयिषितः अनभिहिते तत्परिहारं जिज्ञासामात्रमिति विकल्प्याद्ये त्वेतद्भेदवादिनं प्रत्याह। सत्येपीत्यादिना। सत्यपदलक्ष्येपीत्यर्थः। ज्ञानता
ज्ञानामेदः तर्हि किं अनन्ताधिवानयुक्तिरिव स्वाभिन्नाद्ज्ञानतास्त्यमपि स्वाभिन्नात् ज्ञानाद्भिद्यतेनेत्याह। ज्ञानतायापिति। ज्ञाने यथा ज्ञानत्वमभिन्नं तथास्य सत्यत्वं
च ज्ञानाभिन्नं सत्यज्ञानयोरत्यन्तमभेद इत्यर्थः। ननु भवतु सत्यज्ञानयोरभेदस्तथाप्यतिरेकरूपे भेदे वाच्यः अन्यथा तत्पदद्वयसामानाधिकरण्यायोगादिति
नत्तदुभयलक्ष्यमत्यन्ताभिन्नमिति भेदाभेदस्याशंक्याह। सत्यप्येवमिति। एवं सत्यप्यतिरेकावकाश इति यत्तन्नेति संबंधः। कुतः तत्वे ज्ञानानन्दात्मकवस्तुनिष्कोऽ
त्यन्तमभिन्ने सति। ज्ञानसत्योपपत्तेः। ज्ञानस्य ज्ञानत्वं सत्यस्य सत्यत्वं चोपपद्यत इत्यर्थः। यदि सत्यं ज्ञानाद्भिन्नं स्यात्। तदा तस्य दृश्यत्वात्सत्यत्वं न स्यात्। एकदे
शि मते ज्ञानाभेदो व्यक्तीति चेत् ज्ञानभेदस्यापि सत्वे तद्रूपविहाराप्त अन्यथा तदस्फुरणात्। एवं ज्ञानमपि सतो भिन्नं चेदसदेवेति न ज्ञानं स्यादिति तयोरत्यन्तमभेदः एव
वा शब्दापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च लक्ष्यैक्येपि वाच्यभेदादुपपन्नतरमिति द्वितीयकल्पोपि निरस्त इति भावः। एवमुत्तरश्लोकयोरपि द्रष्टव्यं॥८६॥ ॥८६॥

आनंदत्वे आनंदे। ज्ञानसुखयोर्भेदे सुखस्य दृश्यत्वादिदोषो ज्ञानस्य प्रेक्षावदुपेक्ष्यतापत्तिरिति भावः। ८७। आनंदत्वमिति श्लोकान्तरं स्पष्टं। ८८। ननु भवतु सत्या
दीनामत्यन्तमभेद एकस्मिन्वाक्ये समानाधिकरणाय देशामुपादानात्। नित्यशुद्धत्वादीनां तु तत्र तत्र वाक्ये पृथक्पृथगुपात्तानामत्यन्ताभेदेन किंचित्प्रमा
णमित्याशंक्य तेषामपि पूर्णब्रह्माभेदानुपपत्ताय परस्परभेदे तेषामप्युक्त्याद्याय तेष्वात्यन्ताभेद एवोचित इत्याह। शेषेष्वीति। सत्यज्ञानानन्दातिरिक्तेषु नित्या
दिपदार्थेषु अंशेषु सत्यादिपदार्थेषु युक्तं त्वेक्यादितत्सर्वमुक्तन्यायसाम्यादूह्यं। अंशेष्वभिमुक्तमेव विशदयति। अन्योन्याभिन्नित्यादिना। अन्योन्यस्यान्यो
न्यस्मिन्नवस्थितेति संबंधः। चकारात् सामानाधिकरण्यं सूचयति। शब्दशाके रजामिति निसंबंधः जामिता पुनरुक्तता कार्यान्तराभावेनाप्रयोजनकतावान्नास्तीत्यर्थ
। उपसंहरति एवं सुस्थमिति। ८९। ननु ज्ञानत्वं ब्रह्मात्मादिपदानां वाच्यमित्युक्तं तदनुपपन्नं मूलग्रन्थे तथादर्शनात्। अत एव प्रत्यक्त्वबोधत्वं च बुद्धेरित्यथ

आनंदत्वे ज्ञानता ज्ञानतायामानंदत्वं विद्यते निर्विशंकं। सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः पूर्णत्वे ज्ञानशेषश्चोपपन्ने। ८७। आनंदत्वे सत्यतासत्य
तायामानंदत्वं निर्विवादं प्रसिद्धं। सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः पूर्णत्वे सत्यशेषश्चोपपन्ने। ८८। शेषेष्वप्यूह्यं न्यायसाम्यादंशेष्वन्योन्यस्मिन्न
स्तिता पूर्णता च। अन्योन्यस्याजामिता शब्दशाके रेवं सुस्थं सर्वमुक्तोपपत्तेः। ८९। बोधात्मत्वे निर्निमित्तप्रतीचो बोधात्मत्वेन निमित्ते तु बुद्धे
ः बोधात्मत्वं बुद्धिधर्मो च बुद्धेः रुक्ते साक्षाद्वेद सिद्धान्तविद्भिः॥९०॥

युक्तमित्याशंक्य नेत्याह। सिद्धान्ताचार्यैस्तदुभयमप्युक्तमित्याह। बोधात्मत्वे इति। निर्निमित्ते। स्वाभाविके। तन्निमित्तेस्वाभाविकप्रत्यक्बोधात्मनि निमित्ते बुद्धेस्त
ति संबंधः। बुद्धेर्बोधात्मत्वं बुद्धिधर्मत्वं च न त्वात्मनस्तत्स्वरूपमते। आत्मनो हि सर्वान्तरस्य स्वप्रकाशस्य प्रत्यक्त्वं बोधत्वं च स्वाभाविकं। बुद्धेस्तु तदध्यासान्नद्धर्म
संबंध इति तेस्वाभाविके नेत्यर्थः। तदुक्तमाचार्यैः कूटस्थबोधः प्रत्यक्त्वमनिमित्तं सदात्मनः। बोद्धृताहं तयोर्हेतुस्ताभ्यां ते नोपलक्ष्यतो बुद्धेरित्युत्तरश्लोके लक्ष
ते। एवं च बुद्धेरपि बोद्धृताहंतयोरन्यनिमित्तयोरभिधानादात्मनस्तद्यपलक्ष्यत्वोक्तेर्वास्तवावास्तवप्रत्यक्त्वद्वयाब्रह्मस्येवाहंपदवाच्यत्वं। बुद्धेश्च बोधात्मत्वादिध ॥९०॥
र्मत्वं तत्संमतमिति तिनास्माभिः स्वक्षयाकल्पितमिति भावः। एवं च ब्रह्मादिपदस्यापि शबलेंऽशेनिर्विरुद्धेति द्रष्टव्यं॥९०॥

स.

तत्त्वंपदयोरिवसत्यादिपदेष्वपिजहदजहल्लक्षणैवयथादित्ता। इदानींतद्वदत्रापिलक्षणांतरंइत्यंतरंच अतिदिशति। जहतीति। इह अवांतरवाक्येजहतीलक्षणा
चमतेत्यर्थः। तथातत्त्वंपदार्थयोर्यथेत्यर्थः। तथाप्राणादृतिवत्। व्यवहितयशामर्थ्यस्यापिसंभवात्तथेदंजहतीतियोजनीयंयथाजहतीमता। तथैवइत्यंतरचा
स्कविशेषादिनिर्णयक्षमं। जहदजहल्लक्षणैवसत्यादिपदेषुनइत्यंतरमितिननिर्णयेत्यभिप्रायः। विशेषकारणंविशेषप्रमाणं। एतदपिप्रोक्तेवोक्तं। वह्न
नांसत्यादिपदव्यवहारस्यगगनादिशब्दस्येवनियमेनदर्शनात्। गगनंसत्यमित्यादिप्रयोगाद्धि गगनेसत्यादिशब्दसंगतिग्रहोवाच्यः। सचप्रयोगआत्मानात्मस
मुदायगोचरः। आत्मान्यस्यसत्यपदार्थस्यासंभवात्। यद्यपिव्यावहारिकीसत्यतागगनादावप्यस्तितथापितत्रतथात्वमारोपितमात्मनेव्यावर्तयितुंसत्यत्वादिरू
पेणगगनस्यमाणवस्यप्राणरीत्याव्युत्पत्तिकालेतस्यविविच्यज्ञातुमशक्यत्वाद्विचारदशायामेवतत्त्वस्यनातस्ततस्याधिष्ठानत्वात्तत्रैवगगनादिस्फुर

जहतीहचलक्षणामतागुणावृत्तिरपितथाभ्युपेयते। नविशेषविनिर्णयक्षमंकिमपीहास्तिविशेषकारणं। २१। ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपंतस्मा
द्बोधगतमस्यचनानिकस्मात्। नेष्टानिपूर्ववदितिब्रुवतोमुखस्यसद्यःपिधानमनुसत्यवचो। मिकुमेः॥ २२॥

णाभावान्नकेवलतद्गोचरःशक्तिग्रहः। नचैवमपिविशिष्टादन्यस्मिन्केवलेजहदजहल्लक्षणैवपदानांयुक्तेतिवाच्यं। विशिष्टस्वरूपस्यविशिष्टरूपेणलक्ष्यस्याल्पस्यत
भेदेपितत्त्वतस्तदभावेनविशिष्टरूपस्यकेवलाभिन्नस्यस्याभासंभवेनजहदजहल्लक्षणायानस्योपादेयत्वात्। एतच्चाग्रेस्वयमेववक्ष्यति। एवंवाक्यार्थकस्यापि
गुणस्ययोगात्प्रतीतेर्गौण्यपिनसंभवतीति। २१। ननुयथासत्यादिवाक्यसामर्थ्यात्तत्तत्पदेषुभागत्यागोपादानलक्षणायासद्रूपात्मकेब्रह्मण्येगृह्यते। एवं
एषसर्वेश्वरइतिश्रुतिसामर्थ्यादैश्वर्यमप्यात्मस्वरूपंजहदजहल्लक्षणायाकिमितिनांगीक्रियतेतस्यापिज्ञानाद्यविशेषादितिशंकते। ऐश्वर्यमिति। आत्मरू
पमेवतंस्माद्बोधगतं। मायागतं। अन्यदितिशेषः। मायायामपितत्रतत्रपुराणेदुर्गादिरूपायामीश्वरीशब्दप्रयोगात्। अस्यानुभवशब्दस्यापरंता। नित्रिविधा
त्मैश्वर्याणिपूर्ववत्त्रिविधसत्यत्वात्। इवतत्। तद्दूषणंप्रतिजानीते। इतिब्रुवतइतिवचांसि अनुसत्येतिसंबंधः। तस्यैनिरुत्तरमुत्तरंदत्तमित्यर्थः॥ २२॥

तदेवविवृणोति। ऐश्वर्यवर्णनामिति। किमैश्वर्यशब्देनानुभवादिगतनिरतिशयत्वादिविशेषः कथ्यतेकिंवासार्वज्ञेशानिखिलजगत्सर्जनपालनादिव्यापारः
आद्यौस्मादिष्टएवं। ज्ञानादिपदेष्वेवनिरतिशयज्ञानादेर्लक्षितत्वेनपदांतरेणापितस्यप्रतिपादितत्वात्। नद्वितीयः। यतः सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः सर्वस्याधिप
तिः सनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयानेषसर्वेश्वरइत्यादिवचनेनैश्वर्यंनिरुक्त्वान्तस्योऽकासएषनेतिनेत्यात्मेतिश्रुतिरेवतन्निषेधति। ए
वमंतर्यामिब्राह्मणेऽपियःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादिनाबहुप्रकारेणतस्याखिलजगन्नियंतृत्वरूपमैश्वर्यमुपवर्ण्यअतोऽन्यदार्तमितितत्प्रतिषेधति। एवंमूर्ता
मूर्तब्राह्मणेऽपिपंचमहाभूतवासनात्मकतद्रूपाण्युक्त्वा। अथातआदेशोनेतिनेतीतिश्रुतिस्तात्पर्येणायवदति। तदिदमाह। बृहदारण्यके। ततः श्रुतिभिरेवतस्य
निषिद्धत्वान्नतदनुभवादिवदात्मस्वरूपतयाश्रुतिप्रतिपाद्यं। सत्यादिवस्तुनितुनतथापूर्वप्रतिपादनिषेधनमस्तीत्यस्तितयोर्महान्विशेषः। अतः सत्यादिक
मेवात्मस्वरूपमितिभावः। २३। ननुविचारेणप्रयुद्धेयस्थितिमंतेरेणानत्रलक्षणानवकाशस्तसावत्र्यंवाच्या। एवंचतत्रसत्यादिपदानांशक्तिरेवाऽस्तुकिंलक्षणयेति

ऐश्वर्यवर्णनमतिस्फुटमेवकृत्वानेतीत्यवादिबृहदारण्यश्रुतिभिः प्रयत्नात्। सत्यादिवस्तुनिपुनर्नतथास्तिपूर्वमुक्त्वानिषेधनमितीहविशेषयुक्तिः॥ २३।
शब्दस्येलाक्षणिकमुख्यविभागभिन्नावृत्तिर्हिलौकिकवचस्युपलब्धपूर्वा। यस्मादतोनघटतेयदिमुख्यवृत्तिशास्त्रीयतामिहगिरःस्वयमापिवृत्तिः। २४।
तस्मादखंडमवबोधयितुंसमर्थोवेदांतभूमिगतशब्दसमन्वयोतः। संसर्गलक्षणमपास्यविरोधहेतोर्वाक्यार्थमद्वयमखंडमिहाश्रयस्व। २५।
चेन्नासर्वपदस्यतत्रशक्तौपदांतरवैयर्थ्यादिदोषप्रसंगात्। किंचलक्षणापरिहारार्थंतत्रशक्तिः कल्पनीया। अतस्त्वतीतयेनाघः। तथासतिलोकप्रसिद्धवत्यंतरवैलोप
प्रसंगात्सवाप्यप्रस्तुताभिप्रायमाह। शब्दस्येति। उपलब्धपूर्वापूर्वंनिश्चितासाधिवंसतिनस्मात्। गौणादावपिगंभादिपदस्येवशक्तिप्रसंगोयस्मात्तोमुख्यत्वानिर्वाहाय
लक्ष्येनशक्तिः कल्पनीयेतिशेषः। नद्वितीयः प्रथमकुमतात्यनुरोधेनमुख्यार्थासंभवेलोकइवलक्षणायानन्यतोनुपपन्नेरित्याहानघटतेयदीति। २६। ननुसर्वेषांपदा
दानांयथैकमात्रेपरिकार्थेलक्षणा। तर्ह्येकपदोर्द्धतत्प्रतीतिसंभवात्तत्रलक्षणायक्षेपिपदांतरंव्यर्थमितिशंकांनिराकुर्वन्नुपसंहरति। तस्मादिति। शब्दसमन्वयोवा
क्यं। लक्षणायांहिसर्वमपिपरमर्थेवदेव। अन्यथायरेवयदंनप्रयुज्येतब्रह्मणस्तदर्थात्मताकारसंशयोननिवर्तेत। तदभेदस्यान्यतोनवगमात्। एवंतदा
लक्षणावीजान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानाभावात्लक्षणापिनस्यात्। नह्येकपदप्रयोगेपिक्वचिल्लक्षणाअवतरतीतिनशक्तिसाम्यमितिभावः। फलित
माह अतः संसर्गलक्षणमितिताद्रात्म्यलक्षणमित्यर्थः। विरोधहेतोः सत्यादिपदवाच्यभेदविरोधादित्यर्थः। इहवेदा

वेदांता नाम खंडार्थप्रतिपादनक्रममाह। सामानाधिकरण्यमिति। सामानाधिकरण्यादीनामुत्तरश्लोके संबंधिनः स्वसंनिर्देक्ष्यते। अत्र प्रत्यक्षवाक्ये सामानाधिकरण्या
ख्योऽन्वयः प्राथम्यभाक् प्रथमं संभवति। पश्चाद्विशेषणोत्तरतया विशेषणविशेष्यभावेनाभेदेनेति यावत्। एवमन्वयो भवति। पश्चात्तत्र विरोधोद्भवः विरोधस्फू
र्तिः ततो विरोधे उत्पन्ने ज्ञाते एकरसके अखंडात्मके वस्तुनि लक्षणया पर्यवसानं भवति। ततो वाक्यार्थधीर्भवतीत्यखंडार्थप्रतिपत्तिक्रमः सूरिभिर्ज्ञेय इत्यर्थः। २६। न
नु कस्य सामानाधिकरण्यान्वयः कस्य वा विशेषणतादिरित्याकांक्षायामाह। सामानाधिकरण्यमत्र पदयोरिति। सामानाधिकरण्यसंबंधः पदयोर्ज्ञेयः पदयोरिति द्विवचनेन त
त्त्वमस्यभिप्रायं बहूनामप्युपलक्षणं। अपर्यायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यान्वयवृत्तिपदानामेव सत्त्वपक्षः। विशेषणोत्तरतया तु संबंधस्तत्त्वंपदार्थयोस्तत्त्वमादि
वाक्यश्रवणानंतरं हि तदर्थयोरहं ब्रह्मेति विशिष्टाभेदो ज्ञायते। अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात्। एतज्ज्ञो द्विरायजेतेत्यनाद्विधागपदैकत्र व्याप्तिसामानाधिकरण्येन
चाखंडार्थतेति तत्र आवश्यक उक्तं। तथापि नीलमुत्पलमित्यादौ नाखंडार्थता तत्राह। ताभ्यां संहति। अत्र विरोधोद्भवे सतीति द्रष्टव्यं। अन्यथा लक्षणानवतारात्। तत्त्वमसि

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः पश्चाद्वै च विशेषणोत्तरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः। उत्पन्ने च विरोधएकरसके वस्तुन्यखंडात्मके वन्निलक्ष
णायां भवत्ययमिह ज्ञेयः क्रमः सूरिभिः। २६। सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्वैश्वस्य दीयार्थयोः संबंधस्तु विशेषणेतरतया ताभ्यां सहात्मनः। संबंधोऽप्यथ
लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधैरेतान्यर्थपदानि बुद्धिपदवीमारोहणीयानि तु ॥ २७॥

पदार्थाभ्यां विशेषणविशेष्यभावमस्यात्मनो लक्ष्यलक्षणतया संबंधो विज्ञेयः। लक्ष्यं शुद्धात्मस्वरूपं लक्षको वाच्यार्थः। एतत्पदार्थलक्षणायामग्रे स्पष्टं भाष्योक्तं। उपसंहरति। एव
मिति। अर्थपदानि। अर्थप्रतिपत्तिसाधनानि बुद्धिपदवीमारोहणीयानि बुद्ध्यावधारणीयानि। तुरवधारणे। नैव विस्मर्तव्यानीत्यर्थः। ननु जीवपरयोरंशांशिभावेन शाशित
द्वयवयोर्दीर्घवाहुर्वेत इति व कार्यकारणभावेन वा महदृष्टत्ति वद्भेदप्रतीयुयते नैवविरोधोद्भवो न वा लक्षणेति कारवंडार्थतेति। तन्न। नजायते म्रियते इत्यादिनि विवि
लविकारनिषेधश्रुतेः अन्यथा जीवस्यापि घटादिवन्नाशप्रसंगात्। निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेश्च न वस्तुतोंऽशांशिता। अन्यथा तद्विशिनो ब्रह्मणो देवदत्तवत्सावयवतया
नित्यत्वापत्तिः। अतो यंतभेद एव पदार्थयोर्वाक्यार्थो वक्तव्यस्तत्र चास्य च विरोधादिति कथं न लक्षणा कथं वा वाक्यस्य नाखंडार्थतेति। इदमिहाचार्याभिप्रेतं। तत्त्वंपदयोः प
र्याययोः समानविभक्तिकयोः परस्पराकांक्षयोरर्थानां संभवादेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यमिति प्रथममापादिकारिणानुसंधेयं ततस्तद्वत्ता तदर्थयोरत्यंताभेदः अन्यथा तयोः सा
मानाधिकरण्यायोगादिति चानुसंधेयं ततस्तत्राविरोधोऽपि प्रतिसंधेयः तदनंतरं नेदं वाक्यं प्रमाणमितीत्ववाक्यांतरतुल्यत्वात्। नाप्यहं पार्थोऽध्ययनं हेते संभवति तद्योगात्। इ

ननु भवतु लक्षणया वाक्यस्याखंडार्थता तथापि जहदजहल्लक्षणेति नसम्यगिव शबले संगतौ हि स्यात्। सा चानुपपन्ना लाघवादेकदेशांशे शक्ते न्याय्यत्वादन्यथा गौरवा
त्तत्र पद्मपात्रांशे सा न संभवत्युक्तदोषादनात्मांशे तु शक्तो न किंचिद्बाधकमित्याशंक्याह संगतिग्रहवेलायां लाघवाघनवतां शुद्धस्य लब्धुमयोग्यत्वेन न किंचिद्बाधकमस्तीति वक्तुमुपायि
त्वनुशेषेन शबले संगतिग्रहमाह। निः संधिबंधनमिति। इदं चिदचित्स्वरूपं आचिन्नशुद्धिफलांतः। आ मर्यादायां चिन्नशुद्धिफलरूपायाः स्फूर्तेर्यावयन्तेऽहमभिस्फुरण
पर्यंतं अंतरपरिस्फुरणेन भगवत्स्फुटभेदज्ञानमन्यं निःसंधिबंधनं तादात्म्यरहितं तत्र हि भेदस्य हि स्फुटविद्भेदोस्तीति संधिबंधनयदस्य चित्स्य तस्मात्तन्निषेधात्। अतः सं
कीर्णमध्यस्तात्यतिकाभेदेन प्रतीयमानं भवतीति शेषः। ततः किं तत्राह। शब्दार्थसंगतिमिति। इह शबले अज्ञाः भागद्वयविवेकमकृत्वा ज्ञाने हि संगतिग्रहः। ज्ञानं च प्राकृ
शबलस्यैव न तु तदंशयोः स्पष्टमीमांसा। विविच्यसंगतिग्रहस्य मशेषग्रहणमस्तीति शबलात्मा शबलसंगतिग्रह इति भावः। २८। नन्वहंकारादेरुपाधित्वात् स्थानातिरिक्तरूपकत्वानि
यमात् तद्ग्यातो न्यस्तस्माच्चाहं त्वमस्मादिति कथं तस्य विवेकग्रहासंभवः एवमहंकारस्य कामाद्याश्रयत्वादपि इदं इस्यन्यत्वं दुःखसंगसदृश्याश्रयत्वायोगादित्यतो

निःसंधिबंधनमिदं चिदचित्स्वरूपं संकीर्णमंतरपरिस्फुरणेन भूम्नः। आचिन्नशुद्धिफलतः स्फुरितोययनेः शब्दार्थसंगतिमिदं वत एव दृष्टेः शाः। २८। शब्दार्थसं
गति विरामथसत्त्वशुद्धेरुत्पन्नतर्कघटलोहशलाकया तु दृश्यं दृशं च निपुणं हृदयमंतरेषानिक्षिप्य यादृगारशोऽत्र क्रियते विभागः ॥ २९॥

पितद्विवेकः संभवतीति कथं तत्र संगतिग्रहो नभवेदिति चेत् सत्यमयं विवेकोपायः परं त्वयमहमादिशब्दार्थसंगतिं ज्ञात्वा समयांतरेऽंतःकरणशुद्धौ सत्यां मुमुक्षोरात्मविचा
रेऽभ्रवत्नेऽवतरति। न तु प्राक्। अन्यथा वादिनामहंकारश घाह्मलभ्रमो न स्यात्। ततस्तत्पूर्वकालीनसंगतिग्रहः शबलगोचरएवेत्याह। शब्दार्थेति। अथ संगतिग्रहानंतरं समया
तरे सत्त्वं अंतःकरणं। उत्पन्नतर्केटङ्कलोहशलाकयाउत्पन्नो योविशेषतर्कः स एव टङ्कलोहशलाका यथा टङ्कलोहशलाकानीबद्धसंसृष्टयामाणादीन् वियोजयति एवं दृश्यविवे
कचिदचिद्रूपं हृदंकारग्रंथे विविचनादवाधाद्वायंतर्केटङ्कलोहशलाकेत्युक्तः। तया। दृश्यं दृशं च हृदयमंतरेणादराद अपवीर्यीयोर्मध्ये निक्षिप्य यानिवेशितया दृक् दृश्यविभागविषयक
मात्रयुक्तये तिस्राभावना। दृगहंशोत्मानात्मनोर्विभागः क्रियते। ज्ञायते। ततस्तत्पूर्वमेव शबले संगतिग्रहान्नो शमान्नंतद्वोचरः अन्यथा प्राक्संगतिसंवेदनमंतरेण विचार
स्यानवतारादविवेकग्रह एव न स्यादिति भावः। २९।

सं.

ननु प्राग्विवेकग्रहाभावे कथं शाब्दार्थस्य शबलत्वसिद्धिरित्याशंक्य समयांतरे तद्विवेकादेव प्रागविवेककृतशाबल्यस्य संगतिग्रहात्स एव शाब्दार्थ इति निष्कर्षयन्नन्य
ह। बुभुत्सत इति। अंतःकरणानुभूतानेन प्रवर्तनत्वेन जनितं चिदविद्धिभागांत ह्वि भागनिष्कर्षं। उद्धरंति। वदंति। तामेव गिरं दर्शयति [redacted] । सत्यादीति। अद्वैतमादेश्यसुपक्ष
शांतं शिवमुक्तात्मानिनीनेत्यर्थः। २००। एवं सति पटुकं लाघवादेकत्रैव शक्तिर्नतु शबलेगोगौरवादिति तदयुक्तं यत्साधुपर्वकेवलेनापाथितन्यभावेन लाघवादेरनवकाशादित्यभिप्रायेण तदनु
वादपूर्वकमाह। एकत्रेति। अनेककॢप्तिः। अनेकात्मके शबले कॢप्तिः शब्दशक्तेरिति निर्देशः। पुरा संगतिग्रहसमये। अस्याधिकारिणः। परमाविवेकात्। अत्यंत [redacted] विवे
कात्। १। एवं मानांतराधिगतगोचरगामिनी स्यात् शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलाप इत्यादिश्लोकेन वाच्यार्थसंबंधिनया मानांतराधिगते लक्षणा वाच्या। आत्मा तु न त

बुभुत्सत्तर्कजनितं चिदविद्धिभागं प्राप्याः स्थिताः पुनरिमां गिरमुद्धरंति। सत्यादिशब्दगण एष ननु तत्र तत्र युसजि मानशब
लवस्तुनि नो दधीति। २००। एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्तावनेककॢप्तिः क्रियते किमर्थाद् इत्येतदेवं सति नास्ति चोद्यं पुरा स्वयं सः
परमाविवेकात्। २०१। अंत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं तद्धर्मेनाभवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः। किं वा तदन्वितविलक्षण
वस्तुनि स्यात् शब्दस्य नो भयमपि प्रतिभाति युक्तं। २।

येति न लक्षणासंभव इत्याशंकां तथाधिगतिमात्रं लक्ष्यस्यापेक्षितं न तु मानांतरेणापि। अधिगतिमात्रं त्वात्मन्यपि संभवतीति निरस्ता इदानीं प्रकारांतरेण पूर्वं वाक्या
र्थं दूषयितुं किं लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञाने लक्ष्यं वाच्यार्थसंबंधित्वेन विषयो भवति केवलस्वरूपेण वेति विकल्पयति। अत्राहेति। लाक्षणिकी प्रवृत्तिर्लक्षणाजन्य
शाब्दज्ञानमित्यर्थः। तदन्वितविलक्षणवस्तुनीति। शबलान्विताद्विलक्षणं यद्वस्तु तस्मिन् शबलानन्वितवस्तुमात्र इत्यर्थः। शब्दस्य लाक्षणिकी प्रवृत्तिरि
ति संबंधः। उभयत्रापि दूषणं संभावयति। नोभयमिति। २०२। ॥२०२॥ ॥२०२॥

४९

दूषणमेवाह। संबंधिरूपमिति। वाच्यार्थसंबंधित्वविशिष्टमित्यर्थः। लोके हि गंगापदादिना तीरादिस्तदर्थसंबंधित्वेनैव लक्ष्यते। अन्यथा तत्र ततो नियमेन प्रत्ययानुपप
त्तेः। एवमिहापि तत्त्वमादिवाक्यजन्यज्ञानं शबलान्वितत्वेन यदि ब्रह्म विषयीकुर्यात्तर्हि स्वरूपार्थता तस्य कुतो भवेत्। द्वितीये तु नायं दोषः। परं तु तदेव न सिध्यति। लो
के तथा दर्शनादन्यथा समुद्रतीरादेरपि गंगाशब्दात्प्रतीतिप्रसंग इति भावः। २०३। सिद्धांती द्वितीयपक्षमादाय समाधत्ते पूर्वलक्षणादिति। वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वकालमि
त्यर्थः। इह निर्विभागे आत्मनि मोहोपदर्शितवपुः मोहेनोपदर्शितवपुः स्वरूपं यस्याः संगतेः सा तथा। वाच्यपदार्थभागभागित्वसंगतिरत्यतीतिरिति यावत्। पूर्वलक्षणे
ऽपेक्षिता भवतीति संबंधः। लक्षणायाः प्रागेव लक्ष्यस्य वाच्यार्थसंबंधित्वेन ज्ञानमपेक्षितमन्यथा तया तदुपस्थित्यसंभवात्। न तु लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञाने पितन्तथा
प्रतीयते प्रमाणाभावात्। किं तु स्वरूपेणैव। लोके पि तीरादेः केवलस्यापि गंगापदादुपस्थितिः। न चैवमतिप्रसंगः पूर्वलक्षणाया विना वाच्यार्थसंबंधज्ञानेनैव नियततीर

संबंधिरूपं परिवस्तु लक्ष्यमखंडवाक्यार्थमतिः कुतस्त्या। अनन्वितं वस्तु पदार्थलक्ष्यं न लक्ष्यते कुत्रचिदत्र लोके। २०३। पूर्वलक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग
भागित्वसंगतिरिहात्मनि निर्विभागे। मोहोपदर्शितवपुर्घटते ततोस्मिन् शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरदोषदुष्टा। ४। संबंधिता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः प्र
वृत्तिकारणमितीदमभीष्टमेव। संबंधिताकरणमेव तु लाक्षणिक्या बुद्धेरनिष्टमिह तद्व्यभिचारदृष्टेः। २०५।
धुमाश्रयितिसंभवे नान्यत्र तदसंभवात्। न हि समुद्रतीरादिर्तदोपस्थितं भवति। ततो बहलिनि लक्षणायाः स्वरूपार्थप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः। निर्विभागात्मनि कथं भागभागित्वमि
ति शंकां निराकर्तुं मोहेत्युक्तं। २०४। उक्तमेवार्थं सोपपत्तिकं प्रपंचयति। संबंधितेति। संबंधिता ज्ञानमित्यर्थः। सर्वत्र लोके वेदे च। संबंधिताकरणं वाच्यार्थसंबंधिताकार
त्वं। कुतो निष्टमित्यत आह। तद्व्यभिचारेति। तस्य संबंधिताकारत्वस्य सर्वत्र लाक्षणिकपदजन्यज्ञाने भावादित्यर्थः। कुत्र तदभाव इति चेदुक्तमेव गंगापदजन्यज्ञानस्य ॥२०५॥ ॥२०५॥
युद्धीर विषयत्वेन तज्ज्ञाने गंगासंबंधिताकारत्वाभावान्नियमेन वाच्यविशिष्टस्यैव लक्ष्यत्वेनान्यथा गौरवप्रसंगात्। २०५।

सं·म·टी·

वाभिवारस्यत्वात्तदप्रमाप्याह। यत्रेष इति। देवदत्तगृहं किमिति पृष्टे जं प्रतिकश्चिद्वदाह। यत्रैष काकस्तिष्ठति। इदमेव देवदत्तवेश्मेति। तत्र किं काकाधिकरणत्वविशिष्टं देव
दत्तगृहमिति वाक्यार्थः उत तदुपलक्षितं। अंत्य आह। लाक्षणिकेति। अभ्युपेता एवैषेति शेषः। ततः किं तत्राह। काकास्पदत्वमिति। काकाधिकरणत्वमित्यर्थः। तथा
पि काकास्पदत्वमिति संबंधः तस्माद्विवाक्यात् गृहविशेषमात्रमेव देवदत्तीयत्वेन प्रतीयते। ननु काकाधिकरण [redacted] निर्गतेपि
काकेतद्बुद्धिदर्शनात्। ऐतेन प्रथमपक्षोपि निरस्तः। विशिष्टस्य देवदत्तीयगृहत्वे काकापसरणे गृहे कदेशाभगबुद्धिप्रसंगश्चेति। २६। जहदजहल्लक्षणायां लक्ष्यस्य वाच्यैकदे
शविलेनैव लाक्षणिकपदजन्यज्ञानमिति नियमं दूषयित्वा जहदजहल्लक्षणायां तदसंभवमाह। सोयमिति। पदार्थैकरूपं पदार्थस्वरूपं लक्षणाल्लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष
णं। लक्षकमिति यावत्। तन्नेदंता। विशिष्टपदार्थद्वयस्वरूपं शुद्धस्य लक्षणं न त्वद्युपलक्षणं हि तट स्थलक्षणमेव। अपिशब्दात् काकवदिति सूचयति। एतावानर्थः।

यत्रैष काकइदमेव तु देवदत्तवेश्मेति लाक्षणिकव निरिहाभ्युपेता। काकास्पदत्वमवधीर्य तथापि वेश्ममात्राकृतिर्भवति लाक्षणिकी तु बुद्धिः। २६। सोयमित्यपि प
दार्थरूपकं लक्षणाय तूपलक्षणं हि तट। अंशतापदिपदार्थलक्ष्ययोर्यतेन नपुनर्विरोधिता। २७। एवं तावत्लक्षणात्रितेऽनीतिवाक्यार्थबुद्धिः। मु
ख्यार्थामां लक्षणावृत्तिमेवावकं शाक्येऽनुच्यतेऽनंतरेण॥२८॥

६४। काकाधिकरणत्वमन्यदेव गृहस्वरूपं लक्षयति। इदंतु स्वांतर्भूतमेव देवदत्तादिस्वरूपमिति। ततः किं तत्राह। अंशतेति। पदवाच्याभ्यां लक्ष्ययोरंशतामुख्यार्थसंबंधविशिष्टताया
दिरस्यते। सोयं पदाभ्यां लक्षणायाज्ञायते। नहि पुनर्विरोधितान्विति संबंधः। यथा वाच्ययोर्विशिष्टयोरभेदे विरोधः प्रागुक्तः। एवं पदद्विवाच्यार्थलक्ष्ययोरंशत्रितापि लाक्षणि
कपदेन ज्ञाप्यते तदा पुनरपि सैव विरोधिता भवेत्। लक्ष्यस्वरूपेण तेनेदंतावैशिष्ट्यानयापादित्यर्थः। २७। एवं पदद्वयलक्षणायामहावाक्यस्य सन्मादिवाक्यस्यापि समभिव्याहृत
निखिलपदलक्षणायाऽखंडब्रह्मणिदत्तिमुक्तामनूद्य विनापि लक्षणां वाक्यं परमेतेऽखंडार्थनिष्ठ पदात्तदा समन्मतेलक्षणायां तत्किंपुनरुक्त्यमित्याशयेनाह। एवं ताव
दिति। उक्तोपपात्तियामत्रैवशब्दः तावच्छब्दोपि वक्ष्यमाणपक्षान्तराश्रयमसद्योतयति। अनंतरेणग्रंथेनेतिशेषः॥ २८॥ ॥२८॥ ॥२८॥ ५०

अत्राखंडार्थत्वे केनापि विवादो न कर्तव्य इति दर्शयितुं भेदमुदाहरणं तावदाह भिन्नाभिन्नत्ववादिति भिन्नाभिन्नशब्दो घटादिवचसा साकं
भिन्नो घटोऽभिन्नो घट इत्येवं समुच्चरितो घटादिविषयेऽन्यूनानधिकघटादिप्रातिपदिकमात्रेतावत्सवृत्तो। अतोस्मिन्वाक्ये पदद्वया
र्थैक्ये विनापि लक्षणामखंडार्थता दृष्टेत्यर्थः॥ भिन्नाभिन्नशब्दार्थयोर्भेदाभेदयोर्घटादिस्वरूपाद्भेदाभ्युपगमे दोषमाह तवनोचेदिति
भेदादिशब्दस्य वस्तान्तरत्वं चेन्नाभ्युपेयते तदा तवैव भेदवादिनो भेदादिमालापरंपरा विश्वसृजो ब्रह्मणापि दुष्परिहराऽभिनायात्रा

भिन्नाभिन्नत्वे घटादिवचसा साकं समुच्चारितावन्यूनानधिकघटादिविषयतावत्प्रवृत्तौ तव॥ नोचेद्
विश्वसृजोपि दुःपरिहरा भेदादिमालाऽगताभेदादेरपि तत्र वाच्यपरभेदादिकस्यादिति॥ ९॥ ॥

गताऽनवस्थाऽऽपतेत्यर्थः कथमिति तामुपपादयति भेदादेरपीति भेदस्य तद्धर्मिणा भेदे घटपटयोर्भेदवद्धर्मधर्मिभेदस्य ततोऽतिरेक
स्यावश्यंभावात्तस्यापि स्वभेदवद्भिन्नत्वाद्भेदांतरभेदात्तस्यैव तत्र तत्र भेदेऽपरो भेदो वाच्यः स्यादिति तथाऽभेदपक्षेपि घभेदा
धर्मो धर्मिणो भिद्येत तदा न तद्वत्तयोरभेदबुद्धिः स्याद्भिन्नत्वेनैक्यप्रतीतेर्भ्रमत्वात्॥ तथा चाभेदधर्मिणोर्द्धर्मधर्मिभावसिद्ध्यर्थमभेदांतर
स्यापेक्ष्यत्वादनवस्थादोषस्तादवस्थ्य इति तत्परिहाराय भेदाभेदयोरपि वस्तुतावश्यं त्वया सम्यगङ्गीकार्यमित्यखण्डार्थत्वसिद्धिमित्यर्थः॥ ९॥

एवं चेद्भिन्नाभिन्नपदयोर्घटपदेन सह पर्यायत्वप्रसंगात्सहप्रयोगायोगश्चेत्याशंक्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नैवमित्याह परस्पराभावमिति।। भिन्न
शब्दः परस्पराभावनिमित्तमुपाददानोऽस्मिन्नर्थेषु घटादिषु प्रवर्तते।। अन्ये तु घटादिशब्दा निजं निजं वाच्यं घटत्वादिकं निमित्तमुपाददाना अ
५१ र्थेषु प्रवर्तन्ते इति योजना परस्पराभावो भिन्नशब्दस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तं न तु घटत्वादिवद्वाच्यत्वेनेति द्रष्टव्यं।। अयमन्योऽखंडार्थत्वासि

परस्पराभावमुपाददानो निमित्तमर्थेषु हि भिन्नशब्दः।। प्रवर्ततेऽन्ये तु घटादिशब्दा निजं निजं वाच्यमुपाददानाः।।२०।।
परस्पराभावविहीनभावादभिन्नशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः।। घटस्वरूपैकनिबंधनात्तु घटादिशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः।।२१।।

द्धेरिति भावः।।२०।। अभिन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह परस्पराभावविहीनभावादिति।। विहीनभावान्निमित्तादिति योऽयं घटस्वरू ५१
पं घटप्रातिपदिकार्थः घटत्वे वा तन्मात्रनिबंधनेत्यर्थः।। घटे घटादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः।। अन्यत्सुगमं।। अत्रापि परस्पराभावावि
हीनतया भावस्वरूपमात्रत्वात्तस्यावाच्यतया निमित्तत्वेऽपि नाखंडार्थत्वविरोध इति द्रष्टव्यं।। २१।। ।। ।।

विनापि लक्षणामखंडार्थत्व उदाहरणमुक्त्वा प्रतिपाद्यैकपदलक्षणयाप्यखंडार्थत्वमाह।। अबोधनाशेति।। अज्ञाननाश
भ्रांतिनिरिति समासः। [illegible] अस्मिन्नन्यद्द्वयेऽत्र शब्दः पूर्वोदाहरणाद्विशेषमस्य द्योतयति।। विलक्षण एकरसात्मनिष्ठे सामाना

अबोधनाशभ्रांतिविरामभिन्नपदद्वयेऽस्त्येकरसात्मनिष्ठे।। अगौणमेकं पदमन्यदत्र द्वितीयवृत्तीतरसंगमाय।।२२।।

धिकरण्ये एकरसात्मनस्तन्मात्रनिष्ठे इत्यर्थः।। अत्रास्मिन्पदद्वये एकं पदमगौणं स्वार्थे मुख्यवृत्तिकं अन्यदत्र वाक्ये ।। ।।
इतरसंगमायार्थांतरसिद्ध्ये द्वितीयवृत्तिमदित्यर्थः।। २२।। ।।

५१

ननु किंपरं तत्रागोराः किंवा लसराणहृजीतितत्राह। अज्ञाननाशपदमिति। ॥ अस्मिन्वाक्ये। हिरेवार्थः। अज्ञाननाशपरमेवेति संबंधः। मुख्यं मु
स्वार्थो कुत इति चेत्तत्राह। विद्यानिबंधनेति। विद्या अविद्यानिवर्तकस्तात्मारूपा वृत्तिस्तन्निबंधं धनात दुपहिता वा निवृत्तिस्तस्याः स्वमपत्ति
सातबोधकत्वादि सर्थः। अविद्यानिवृत्तिर्हि वस्तुमात्रान्यायेनाविद्याधिष्ठानात्मैव अविद्यानिवृत्तिपरं वत्तामेव निवृत्तिमभिधत्ते। यद्यपि प्रागात्मस्वरूपस्वाप्न
तान्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न संभवति। तथापि विद्योपहितात्मरूपाविद्यानिवृत्तेर्नतमदंश वर्तते यत्र मुख्योपहिते इति हरिशङ्करतः नत्रप्रयुक्तमित्यत्र विशु
तान्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न संभवति। तथापि विद्योपहितात्मरूपाविद्यानिवृत्तेः तमदंश वर्तते... लोकेनैकेनात्तां च दती किंचा का मात्र
प्युपाधितया तटस्थे चेति केवलात्मनि लक्षणा मुख्यमेवेदं। नन्वविद्यानिवृत्तिरिति नैकपदं निवृत्तिपदं तु घया दिनिवृत्तिसाधारणे नैकेनात्तां वरदरूपमितिनो कदोषः ननत
निखमिति चेन्न। निवृत्तेर्भावस्याभावस्य वा साधारणधर्मस्यासंभवेन तत्तत्स्वरूपस्यैव तत्तत्राभिधेयत्वात् अविद्यानिवृत्तेस्त्वात्मैव वरदरूपमितिनो कदोषः ननत
दृत्वयायं वृत्तिवाचि पदं वितिरिति यदं स्ववाच्येऽज्ञवलेमते रंतः कूटस्थ परिणामरूपं सौ वंसवकीयं धीपरिणामांशलक्षणायेति। तजन्ता। एतच्च भाग तत्रो मात्र
ज्ञानमात्रतो पदं च वितिवाचि पदं स्ववाच्येऽसो वंसमुत्सा ति मतः परिणामद

अज्ञाननाशपरमत्र हि महत्व मिष्टं विद्यानिबंधननिवृत्ति समर्पणाला तु॥ नेतान्यथा पवि तिवाचि पदं स्ववाच्येऽसो वंसमुत्सा तिमतः परिणामद ॥१४॥
पं॥२१३॥ विधिपदनिरिति भागसमर्पणात् परभागनिसकरणात् दपि॥ अविद्यात्ममतिं जनयंति नौनानुमथार्थे निवृत्ति निरस्तया॥ इत्यर्थः॥२१३॥ ननु विधिपदस्य आत्म
नोपलक्षणामिति मुख्यलाक्षणिकवृत्तिभ्यामनुक्तः सिद्धिरिति भावः। अत्रसौ वं समुत्सनीत्वनेनार्थसिद्धानुवादः इति इत्यर्थः॥२१३॥ ननु विधिपदस्य आत्मसत्त्वादि दसाधार
निलक्षणा। अभावपदस्य तत्र शक्तिरितिमहदेतन्न ब्रूमो अविद्यानिवृत्तिर्वा कथमात्मा भवेत्तान हि घटनिवृत्तिर्भूतलं भवतीत्याशंक्य सत्तादिवदसाधार
एषा ह्युत्ति पदस्यात्र किं विधिविज्ञमिलाशंक्येनाह। विधिपदतीति। भावरूपार्थत्वाचकत्वानीत्यर्थः। निरस्तकरणात परिवर्जनात् अविद्यात्ममतिं अवा
च्यात्ममतिं ब्रूलाकारं तत्र तिनः अस्या दंभते। द्वितीयामाशंकां परिहरन्नाह। नन्विति। मृषार्थनिवृत्तिरिरकृतथा भागत्यागापरभागार्पणोनाविद्यया
लमतिं जनयंती सर्थः। मृषार्थनिहतीस्स्यायमाशयः यत्र दध्नस्तं तस्मतः पृथक्सत्त्वाभावात्तत्र तन्निवृत्तिरसत्ताभावो धिष्ठानमेव तथा मुक्ती
रजतादे। घटादेः तत्र तत्रात्मनेन पृथक्सत्त्वान्निवृत्तिस्तत्तोभिद्यते। अविद्यात्ममपृथन्तेवेति तन्निवृत्तिरात्मवेतो नविरोधः आलौकिकमिति॥२१४॥

५१

पूर्वभिन्नो ऽभिन्नो वाथ इत्यस्याधुना हरलोकेनमुख्यत्वा स्वतंत्रार्थता यां परस्य मन्निरस्कात्र धर्मभेदवादिनो ऽसंप्रतिपन्नत्वात्तत्संमतोदाहरणेनतमाह। भेदे भिन्न इत्यादिना। एकदेशिनं प्रत्याह। व्यतिरेकोपि इति। इति जीवब्रह्मणोर्भेद अभेदसंपादकः क्विद्धर्मो व्यतिरेकः। आभाकरं प्रत्याह। संविदः स्वकाशाइति। इत्येतत्स्मिन्नीरवो ऽस्मिन्वाक्य इत्यर्थः। ये आंमतेभेदो घटादेर्भिद्यते ते आमपि भेदस्यभेदात्तभेदार्तं गीकारात्स्वरूपमेवेति मुख्यार्थपक्षे पि पदयो रेकार्थत्वं। एवमतिरेकाधुनाहरलोपि द्रष्टव्यं। तथात्वप्रकाशत्वं पि संवित्स्वरूपमेव तस्य तनोभेदे तेनान्येन बासंबंधासंभवेनासिद्धिप्रसंगः। नानातर व्यावृत्तेवसंविदोपितत्प्रसंगेन स्वप्रकाशत्वायोगादिसभिप्रेत्यदार्ष्टांतिकमाह। वेदांतानामिति। ॥२१५॥ एवं न्याय बलाल्लोकवादिव सिद्धसो याभिसंदिदृष्टांतेन च वेदांतानामखंडवस्तुसमन्वयं दर्शितमनुवदन्नसमस्ततीर्थकराणां संप्रतिपन्नासंभावपातिनिर्वचनादप्यखंडार्थत्वसिद्धेर्देहांते पुनर

भेदे भिन्नव्यतिरेकोपि दिनो ऽभेदो भिन्नः संविदः स्वप्रकाशा ऽ इत्येतस्मिन्नविद्धं नेनार्थभेदे वेदांतानामपाखंडमत्यार्थः ॥१५॥
एवं तावदखंडवस्तुविषयः शास्त्रान्वयो दर्शितो लोकेदृष्टनयेन पाणिनिवचोप्यस्यैवसंसूचकं। येनायं स्मरति प्रकृत्यभिद्वि
हृत्यादिकेकेवले तन्मात्रे प्रथमेति सूत्रवचसैवाधाविभक्तिमुनिः ॥२१६॥ ॥ ॥

विद्वत्प्रसिद्ध्याभेनाह। एवं तावदिति। येन वचसा पाणिनिनाऽखंडविषयशास्त्रसमन्वयः सूचितः तत्स्त्रैकदेशं संक्षिप्य तदर्थकथनपूर्वकमुदाहरति। येनेति। अयं मुनिः येन तत्त्ववचसैव स्मरति प्रसाणिनिवचनवाक्यसंसूचकमितिसंबंधः। प्रकृत्यभिहिते वृत्तादिपरस्य प्रकृत्संज्ञाभिहिते। अनेनमा निपदिकार्थेति परं व्याख्यातं। केवलइतिसो त्रै[redacted]मात्र पदार्थ[redacted]ष्योतिः। तन्मात्रे प्रथमेति सूत्रैकदेशोदाहरणं। आद्याप्रथमापातिनिः खलु भगवान् प्रातिपदिकार्थ लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति सूत्रे प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तिं स्मरन्न पर्यायवयोर्द्वयादि प्रातिपदिकप्रथमाविभक्त्यो रेकार्थत्वं दर्शयति। एतदेव च वाक्यस्याखंडार्थत्वमिति तत्संमतमिति भावः ॥२१६॥ ॥ ॥ ॥

श्रुतितन्मतन्यायसिद्धं स्वचयता भगवता व्यारस्यगोमततु समन्वयादिति सिद्धेतस्मरिति वेदांतगम्यत्वेन प्रतिज्ञाते विरति शयानंदद्वयेब्रह्मणि तत्प्रकाशे समन्वयादिति हेतुरुक्तः। तत्र यच्छ्रापि अधिकरणान्वयो पिलोके वेदेच दृश्यते न व्याप्तिप्रसंबंधादिनिष्ठत्याप्रतिज्ञात ब्रह्मणिष्ठ तासंभवात् योग्यतमा सामानाधिकरण्यान्वय एव तेन विवक्षितइति समन्वयादिति सो ओ किंबलाद्दिदं तानामखंडे पर्यवसानमित्याह। सामानाधिकरण्यमिति। अन्वयगिरा समन्वयसूत्रइति शेषः। वदति भगवानित्यनुषंगः। आरतादिति तस्य श्रुतिन्यायस्वतकर्त्वं दर्शयति। ननु तेन हि नीलोत्पलवदगुणगुणिभावनिष्ठत या स्फुटत्वकार्यकारणभावनिष्ठतया वा सामानाधिकरण्यमित्याशंक्याह। तत्स्येवेति। अथेति प्रसक्तार्थे ऽस्मितिविशेषणां चरत्स्यत इति संबंधः। तल्लिंरूपवान् घट इति रूपवत्रेव घट स्यान्वयस्य समिति विशेषतानेसाह। व्याहृत्यइति। विशेषणान्योऽलग्नं व्याहृत्यर्थत्वात्संभवस्यां व्याहृतौ रूपवत्त्वाया एवं न स्वरूपमात्रतेष्ठतेति भावः। तदत्र भगवतेति विवरिणानुषंगः। कुतो व्यावर्त्य

सामानाधिकरण्यमन्वयगिरा हेतुं वदता द्रातस्येवाथा विशेषणं समिति च व्याहृत्यै यंत्रयते। गोगानुख्यमप्रतिनतिभगवान्व्यावर्तकेनामुनानीलेनोत्पलवत्स्फुटतरं द्वैविध्यसद्भावनः ॥२१७॥ न द्विधिपैकाधिकरण्यमुक्तं गौणं च मुख्यं च द्विविध्यसाद्यः ॥ मं

तिविशेषणमिति नि ज्ञासायां तद्दर्शयन्व्याहृतिं संभावनामपि दर्शयति। ९९ सर्गरूपार्थनिवेशिगोगांमुख्यंत्वखंडार्थनिविश्यमा ५४ ॥२१८॥
गोणादिति। अयं भगवान्स्फुटतरं सामानाधिकरण्यद्वैविध्यसद्भावतो व्यावर्तकेनामुनासाभतिति विशेषणेन गौणात्सामानाधिकरण्यान्मुख्यं नीलेनोत्पलवत्स्त्वद्विनत्तीति संबंधः। सप्रकारो त्वन्वयस्य समितिविशेषणं प्रयच्छति। तच्चाव्याहृति परमिति गोणात्सामानाधिकरण्यादस्य व्याहृतिः सिद्धो मुख्यत्वं सिद्धमनी तितत्त्रुक्यमखंडपर्यवसायीति वस्य माणान्यायेन निश्चीयत इति भावः ॥२७॥ द्वैविध्यसद्भावदर्शयति। तद्वीति। हि रवधारणे। सद्विरत्यैकाधिकरण्यमगोणं च मुख्यं चेति द्विधा विवक्षतत्र तत्रोक्तमेवेति संबंधः। गोणमुख्ययोः क्रमेणस्वरूपमाह। तसर्गेति। गुणगुण्या

५३ इदानीं मुख्यस्याखण्डैकपर्यवसानं दर्शयितुं तत्त्वमस्यादेर्वाक्यस्य व्यत्यासाधारणरूपमाह। आरोपेति। कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकत्रे
वार्थे व्यावृत्तिः तां वेदशिरःसु विपश्चितो विवेकिनो विदुश्चैकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति संबंधः। अत्र पर्यायपदेषु राजा नृपः पुरुष इत्यादिषु वातिप्र
संगवारणाय भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकत्रेति वद्वचमुपात्तं। तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनिरूपणं सामानाधिकरण्यात्मनिति वेत्तनिमित्तस्वरूपं निरूप
णीयमिति द्योतयितुं वेदशिरःसु विपश्चित इत्युक्तं॥२१८॥ उभयोः क्रमेणोदाहरणमाह। नीलमित्यादिना। उत्पलमिति विशेष्यमुक्तं। इदं शास्त्राद्वगतं जल
भाजने प्रतिबिंबितो विवस्वानाकाशगोऽसौ रविरिति सामानाधिकरण्यमुख्यमाहुः। बिंबप्रतिबिंबयोरेकत्वादित्यर्थः॥२२०॥ अस्त्वेवं तदेवैष्यं ६६
कथमेतावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्याखण्डपर्यवसानं तत्राह। एकत्रेति। लक्षणं लक्षणं वा। अत्र अखण्डैकवस्तुनि पर्यवसन्नानामपर्यायप

आरोपनानाविधकारणानि भिन्नानि यत्रैकत्र तु या प्रवृत्तिः॥ तामाहुरैकाधिकरण्यनाम्ना विपश्चितो वेदशिरःसु विप्राः॥२१९॥ नीलं सुगंधि
महदुत्पलमंबुजातमित्येवमादिषु यथा रमिह गोचरतामुपैति संतः॥ सोऽयं पुमानुदकभाजनगतो विवस्वानाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः॥२२०॥ एकप्रवृत्ति
निमित्तलक्षणामत्र मुख्यं संसर्गवस्तुनि पुनर्न हि न द्वैतेन॥ नानारसेषु हि विषयेषु च वस्तु प्रवृत्तिर्नीलं सुगंधि महदुत्पलमित्यमीषां॥२२१॥ नानावि
धैर्धीप्रमिति निमित्तभेदैर्भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथवा प्रवृत्तिः॥ सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा सा शब्दवृत्तिकुशलैर्व्यवहारशून्यो॥२२२॥

तानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचरितं। नीलोत्पलादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्यमेकनिष्ठत्वं न हि घटते। तत्र लोकप्रसिद्धिमेव हेतुमाह। नानारसेति। अमीषां
वचसां नानारसेषु विषयेषु प्रवृत्तिः प्रसिद्धेति संबंधः॥२२१॥ इदानीमेकत्रवृत्तित्वेनाखण्डार्थेऽधिकरणान्यत्वस्वरूपमाह। नानाविधैरिति। अत्र बहुत्वमविवक्षि
तं। द्वयोरपि तद्दर्शनात्। निमित्तभेदैश्च सत्त्वाद्वैवर्तमानानामिति शेषः। तासां भिन्नेषु गुणप्रधानभूततामेकपदार्थेषु तन्निरूपितार्थेषु इति यावत्। तत्र या
वृत्तिः। सा वैयधिकरण्यमित्युच्यते। सा मानाधिकरण्यवृत्तये भिन्नेषु निश्चितं तदित्यर्थः। नाम किं निषु पर्याय आवृत्तये निमित्तभेदे इति। शेषं रामं०
स्वरूपकथनं। शब्दवृत्तीति। शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलास्तेषां व्यवहारप्रसिद्धमित्यर्थः॥२२२॥ ५३

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतद्व्यावर्त्यं पर्यायस्वरूपमाह। अभिन्नहेतुरिति। एकप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः। समाने एकस्मिन्। अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मि
न्नर्थे वृत्तिः पर्यायतेत्यर्थः॥२३॥ अधिकरणान्यपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह। कुम्भमित्यादिना। अस्य देवदत्तस्येत्युक्तहेतोः निमित्तभेदेऽप्यभिन्नहे
तुरित्युक्तहेतोः॥२४॥ एवं लोकप्रसिद्धान्यपर्यायस्वरूपभेदमुक्त्वेदानीं तत्त्वमसीति वाक्येऽन्येषामसंभवान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमखण्डनिष्ठमित्यभी
साह। पर्यायतेति। नेति संभवतीत्यनुषंगः। तत्त्वमसीति सत्याद्युपलक्षणं। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति शेषः। पर्यायत्वे सह प्रयोगायोगात्। तदुक्तं। पर्याया
णां प्रयोगो हि योगपद्येन नेष्यते इति भेदकनेष्यभावः। कुम्भगृहसंनीलमुत्पलमित्यादाविव तदर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावो निमित्तसंभवति। तत्त्वं तत्र
बाधितत्वात्। मुख्यार्थयोर्विरोधादित्यर्थः। अविरोधादिति वा तदर्थमित्यर्थः। अतो बाधितमुख्यमेव सामानाधिकरण्यं तत्र संभवत्योऽभवंतीति

अभिन्नहेतुर्विषये समाने विभिन्नवाचामथवा प्रवृत्तिः॥ पर्यायनाम्ना विवरन्ति धीराः प्रवृत्तिमेनां वचसां बहूनां॥२३॥ कुम्भं गृहस्य सरसो बु
जमसत्त्वमिति च वैयधिकरण्यमतिप्रसिद्धं॥ एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां पर्यायतापि विदितैव पुरोक्तहेतोः॥२४॥ पर्यायता न खलु त
त्त्वमसीति वाक्ये नापीह संभवति भेदकनेष्यभावः॥ तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं तत्त्वं पदे समुपलक्षयतो विरोधात्॥२५॥ प्रकृष्टप्रकाशध्व
नीअक्तिमे काय यथा लक्षणा वर्णितो पक्षिपेतां॥ ग्रामं काश्चिदा दृष्टार्थसंकीर्तनेन सच्चिदानन्दशब्दाः परब्रह्म तद्वत्॥२६॥ ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥

तत्त्वं पदार्थमिति निष्फलितमाह। तत्त्वंपदार्थगतमिति। एकरसस्य आत्मचैकभागस्तदविवेकरसमित्यर्थः॥२५॥ एवं महावाक्यस्याखण्डैकनिष्ठत्वे दृष्टान्ततया लोक
भिन्नवाक्ये पि लोके तावद्दर्शयित्वा इदानीं ब्रह्मलक्षणस्य सत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वोदाहरणं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति चंद्रलक्षणवाक्येऽखण्डार्थता
दर्शयन् दार्ष्टान्तिके पि न्यायं सिद्धान्तमनुवदति। प्रकृष्टप्रकाशध्वनीरिति। ध्वनीशब्दो व्यक्तिं च इवाक्तिं उपक्षिपेतां मतिपादयन्तां ननु किमिति प्रकृ
ष्टप्रकाशशब्दयोः स्वं देशार्थसंसर्गमविरुद्धं विहाय लक्षणाश्रयणं तत्त्वरूपबोधकत्वं। मुख्ये संभवति लक्षणायाऽप्रमाण्यतादिति तत्राह। ताराकारीति।
प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोः स्वं देशार्थसंसर्गमविरुद्धं विहाय लक्षणाश्रयणं तत्त्वरूपबोधकत्वं। आरीतिनादितारादृष्टं दर्शयति। संकीर्तनेऽपरेऽपर इति शेषः। वस्तुमात्रं ताराकारादितारार्थसंकीर्तनं हि अनेन वाक्येन क्रियते। प्रकृष्टप्रकाशादिवे तरलये नीलस्थः॥२२६॥
सिद्धा चन तदर्थस्वरूपमिति तद्धि हा पविवक्षितं ताराकारूपमेव परद्वयलक्षणया प्रतिपादयतीत्यर्थः। तद्वत् प्रकृष्टा दितादृष्टं वरलयं नीलस्थः॥२२६॥

सं·टी·मं·अ·१

५३ इदानीं मुख्यस्याखंडैकपर्यवसानं दर्शयिष्यंस्तदुभयसाधारणरूपमाह। आरोप्येति। कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकत्रै
वार्थेप्यावृत्तिः तां वेदशिरःसु विपश्चितो विवेकिनो विज्ञाः ऐकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति संबंधः। अत्र पर्यायेष्वपदेषु राज्ञः पुरुष इत्यादिषु चातिप्र
संगवारणाय भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकत्रेति बहुवचनमुपात्तं। तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनिरूपणं सामानाधिकरण्याधीनमिति वेदांतनिष्णातैरवश्यं निरूप
णीयमिति द्योतयितुं वेदशिरःसु विपश्चित इत्युक्तं।।२१९।। उभयोः क्रमेणोदाहरणमाह। नीलमित्यादिना। उत्पलमिति विशेष्यमुक्तं। दर्पणगतवदनं तु
आननं प्रतिबिंबितो विवस्वानाकाशगो भास्कर इति सामानाधिकरण्यमुख्यमाहुः। बिंबप्रतिबिंबयोरेकत्वादित्यर्थः।।२२०।। अस्त्वेवं तदेवं विभ ६६
कथमेतावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्याखंडैकपर्यवसानं तत्राह। एकत्रेति। लक्षणां लक्षणां। अत्र अखंडैकवस्तुनि पर्यवसानात् नाम पर्यायप
आरोपनानाविधकारणानि गिरामथैकत्र तु या प्रवृत्तिः।। तामाहुरैकाधिकरण्यनाम्ना विपश्चितो वेदशिरःसु विज्ञाः।।२१९।। नीलं सुगंधि
महदुत्पलमंबुशायीत्येवंप्रकारमिह गौणमुशंति संतः।। सोयं पुमानुदधरावगतो विवस्वानाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः।।२२०।। एकप्रवृत्ति
निमित्तलक्षणमत्र मुख्यं संसर्गवस्तुनि पुनर्नहि तद्घटेत।। नानारसे हि विषये वचसां प्रवृत्तिर्नीलं सुगंधि महदुत्पलमित्यमीषां।।२२१।। नानावि
धैर्वृत्तिभिरेव निमित्तभेदैर्भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथवा प्रवृत्तिः।। सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा शब्दप्रवृत्तिकुशलव्यवहारभूमौ।।२२२।।
नानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचरितं। नीलोत्पलादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्यमेकनिष्ठत्वं न हि घटते। तत्र लोकप्रसिद्धिमप्यनुमाह। नानारसेति। अमीषां
वचसां नानारसे विषये प्रवृत्तिः प्रसिद्धेति संबंधः।।२२१।। इदानीमेकत्रवृत्तित्वाभावरूपं वैयधिकरण्यस्वरूपमाह। नानाविधैरिति। अत्र बहुत्वमविवक्षि
तं। द्वयोरपि तद्दर्शनात्। निमित्तभेदैः स्वस्वार्थप्रवर्तमानानामिति शेषः। तासां भिन्नेषु गुणप्रधानभूतानेकपदार्थेषु निरूपितार्थेषु इति यावत्। तत्र यथा राम०
हरिः। तावैयधिकरण्यमित्यन्वयः। सामानाधिकरण्यप्रवृत्तौ यद्भिन्नेष्विति अस्यैव तत्र भिन्नेष्वित्यर्थः। नात्र किंचित्पर्यायप्रवृत्तिनिमित्तभेद इति। शेषं ५३
स्वरूपकथनं। शब्दवृत्तीनामिति। शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलास्तेषां व्यवहारस्थलमित्यर्थः।।२२२।।

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतस्यावर्तपर्यायस्वरूपमाह। अभिन्नहेतुरिति। एकप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः। समाने एकस्मिन्। अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मि
न्नर्थे वृत्तिः पर्यायितेत्यर्थः।।२३।। अधिकरणान्वयपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह। कुंभमित्यादिना। अस्मादेव दर्पणोः पुरोक्तहेतोः निमित्तभेदः। अभिन्नहे
तुरित्यत्रोक्तहेतोः।।२४।। एवं लोकप्रसिद्धान्वयस्वरूपभेदमुक्त्वेदानीं तत्त्वमसीति वाक्येऽन्वयासंभवान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमखंडनिष्ठमित्यभिप्र
त्याह। पर्यायत्वे त्रिनसंभवतीत्यनुषंगः। तत्त्वमसीति ममत्वादेरूपलक्षणं। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति शेषः। पर्यायित्वे सहैकप्रयोगायोगाच्च। तदुक्तं। पर्याया
णां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यत इति भेदकभेद्यभावः। कुंभगृहस्य नीलमुत्पलमित्यादाविव तदर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावोपि न संभवतीति। तत्स्वं तत्र
बाधितत्वात्। मुख्यार्थयोर्विरोधादित्यर्थः। अविरोधादिति वा तदर्थमित्यर्थः। अतोऽखंडनिष्ठं मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं तत्र समन्वयो भवतीति।
अभिन्नहेतुर्विषये समाने विभिन्नवाचामथवा प्रवृत्तिः।। पर्यायनाम्ना विवरंति धीराः प्रवृत्तिभेदेनावदंसां बहूनां।।२३।। कुंभं गृहस्य सरसो बु
जमस्य वस्त्रमित्यन्वयाधिकरण्यमति प्रसिद्धं।। एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां पर्यायतापिहितैर्व पुरोक्तहेतोः।।२४।। पर्यायता न खलु त
त्त्वमसीति वाक्ये नापीह संभवति भेदकभेद्यभावः।। तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं तत्त्वं पदे समुपलक्षयतो विरोधात्।।२५।। प्रकृष्टप्रकाशश्चं
द्र इत्यभिधेयकाय यथा लक्षणया भृशमुपक्षिपेतां।। शब्दाः कदाचिदपि नार्थसंकीर्तनेन सद्वदनं दशाद्यः परं ब्रह्म तद्वत्।।२२६।। ।।२।। ।।२।। ।।२।।
तद्वदेवार्थमिति प्रकटितमाह। तत्त्वं पदार्थगतमिति। एकरसस्याखंडस्यैकभागः। तद्विदेकरसमित्यर्थः।।२५।। एवं महावाक्यस्याखंडैकनिष्ठत्वं तदृष्टांतेन या लोक
भिन्नवाक्येपि लोके तां दर्शयित्वा इदानीं तु लक्षणासत्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वोदाहरणे प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति चंद्रलक्षणवाक्येऽखंडार्थतां
दर्शयन् दृष्टांतैकेपि न्याये सिद्धां तामनुवदति। प्रकृष्टप्रकाश धनी इति। धनिनी शब्दौ। भक्तिं च इवार्थं उपक्षिपेतां प्रतिपादयतः। ननु किमिति प्रकृ
ष्टप्रकाशशब्दयोश्चंद्रैकार्थसंसर्गमविरुद्धं विहाय लक्षणया तत्स्वरूपबोधकत्वं। मुख्ये संभवति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति तत्राह। शब्दाः कदाचिदिति
अपीति वा दिशा शब्दः दर्शयति। संकीर्तनेऽपदेऽपद इति शेषः। वस्तुमात्रपरीक्षाशब्दाः कदाचिदर्थसंकीर्तनं हि अनेन वाक्येन क्रमणप्रकृष्टप्रकाश इवे
सिद्धवचनतदर्थस्वरूपमिति तद्धि हेयविवक्षितं ब्राह्मणं वपरं उपलक्षणया प्रतिपादयतीत्यर्थः। तद्वत्प्रकृष्टप्रकाशवत्तत्त्वमसीत्यर्थः।।२२६।।

२४ ननु संभवन्मुख्यार्थप्रयोगस्यापि लक्षणया खंडार्थत्वेनीलोत्पलादिवाक्यस्यापि तत्किमिति न भवेदित्याशंक्याह। ननीलोत्पलाद्यादीति। कुत इत्यत आह।
स्ववाच्येति। तत्र गुणगुणवाचिसंसर्गमात्रस्यैव ताभ्यामभिधानादित्यर्थः॥ ननु तदेव कुतः प्रकृष्टप्रकाशपदयोरिव नयोरपि द्रव्यमात्राभिधानेनैव किं न स्या
दत आह। विरोधेहीति। मुख्यार्थानां गिरां तात्पर्यविषयीभूतार्थबाधे मुख्यार्थस्खुतिर्नाविरोधेपि। यद्यविरोधेपि तत्र लक्षणाभ्युपगम्येत तर्हि नीलोत्पला
देरपि प्रकृष्टप्रकाशादिसाम्यप्रसक्तं किंचनच्छिन्नमित्याह। लक्षणेति॥२७॥ तत्र साम्यमेवोपपादयति ननीलत्वेति। उत्पलत्वस्याश्रयः आश्रयत्वं यस्यास्सा
तथोक्ता न विभिन्नास्यादितिसंबंधः। एवं गुणस्यापि द्रव्याद्भेदमाह। तथैवेति। गुणगुणिनोरभेदादित्यर्थः। नीलनीलोत्पलत्वादिजातिवाचकशब्द्या

ननीलोत्पलाद्यागिरो व्यक्तिनिष्ठाः स्ववाच्यार्थसंसर्गमात्राभिधानान्नः॥ विरोधेहि वाच्यच्युतिर्नाविरोधेगिरोलक्षणत्रापि वेदकसाम्यं॥
२२७॥ ननीलत्वजातिसाश्रयव्यक्तितःस्याद्विभिन्नोत्पलत्वाश्रया व्यक्तिरेषा॥ तथैवोत्पलत्वाश्रयव्यक्तितःस्यान्न नीलत्वजात्याश्रयव्य
क्तिरन्या॥२८॥ ननीलोत्पलादिप्रदेशेषु किंचिद्विरोधं लक्षणाकारणं तेन नत्र॥ ननीलोत्पलत्वादिकव्यक्तिनिष्ठागिरःसंभवेयुः प्रमाण
दृष्टेनः॥२२९॥

लक्षितव्यतयोरन्येन तत्रैवाखंडार्थमस्त्विति यो व्याप्युपगमः॥२८॥ एवं नीलोत्पलवाक्ये लक्षणामखंडार्थत्वं चाप्युपेत्योक्तं दूषणं नीतदुभयं परिहरन्निति न
नीलोत्पलादीति द्वयेनाद्दमुपेत्य किमप्युदितमित्युत्तरस्योक्तस्यमत्रादेर्दूषणं। लक्षणायाश्च यदि तत्राभ्युपगमेनेकाप्यत्र परित्यागराज
देशेषु वाक्येषु नीलोत्पलाद्यर्थेषु वा लक्षणाकारणं किमपि नेतिसंबंधः॥ ननावरत्वयानुपपत्तिस्तत्रास्ति निमित्तं तदनुपपत्तस्तत्र नापि नाखंडार्थानु
पपत्तिः [redacted] गुणगुणित्वसंसर्गस्यैव तत्राभिधेयत्वात् न वामुख्यलक्षणानिमित्तं प्रसिद्धमस्ति निर्दोजलक्षणाया वा चातिप्रसंगस्साधनेनाह। राम॰
तेन न त्वेत्यादिना। नीलोत्पलत्वादिजातेर्याव्यक्तिस्तन्निष्ठास्ता गिरो न भवेयुः प्रमाणाभावादित्यर्थः॥२२९॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ २४

लक्षणायामपि तस्यवाक्यस्याखंडार्थत्वात् व्यक्तयोरेकरसत्वाभावादित्याह दृदमुपेत्येति। किमपि अत्र तदभिप्रेतमपि तयोः नीलोत्पलव्यक्त्योः अभि
दापरमार्थत अत्यंतमभेदरसस्यैव परमार्थत्वादित्यर्थः॥ कुतो नाभिदा तत्राह। गुणगुणित्वेति। अतिशयवैयद्र्द्यः असंतामेदेयगुणिगुणयोनिनीलोत्प
लयोर्गुणगुणित्वेन प्रसिद्धत्वात् तत्र भेदाभावे प्रीयद्रेदानीनिति तदखंडार्थमित्यर्थः॥२३०॥ तर्हि तद्वदेव प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यमपि चंद्रः बाधितस्वार्थ
संसर्गपरमस्त्वित्याशंक्याह। प्रकृष्टप्रकाशेति। प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजाती इत्यर्थः हि रवधारणे। प्रकृष्टप्रकाशः इत्यभिधानयोः तयोरपि धेये भवत
इति शेषः॥ ततः किं तत्राह। तयोरिति। आश्रितव्यक्तिद्वारा तयोर्जात्योरन्वयितानुपपत्त्या मतिपाद्यमानेसति। नु रवधारणे। शशांकाभिधानाभिधेयं

दृढपेत्य किमप्युदितं मयानतु तयोरभिदापरमार्थतः॥ गुणगुणित्वकृतातिशयत्वयोर्भवति लक्षणया पि गृहीतयोः॥२३०॥ प्रकृष्टप्रकाशत्वजाती
हि लोके प्रकृष्टप्रकाशाभिधानाभिधेये॥ तयोरन्वये कीर्त्यमाने तु ताभ्यां शशांकाभिधानमभिधेयं नलभ्यं॥२३१॥ शशांकाभिधानाभिधेयेहि
दृष्टे तदेकेनरेणापिनिर्णेयमन॥ प्रकृष्टप्रकाशत्वजात्यन्वयेपंतरांसि तत्तदर्थं जकव्यक्तिनिष्ठः॥२३२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

लभ्यमेव जातिद्वयतरांश्च चंद्रेत्विशिष्टस्वचंद्रपदाभिधेयत्वाभावादिति भावः॥२३१॥ ननु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टस्यैव चंद्रत्वात् प्रकृष्टप्रकाशत्सर्व
शां दृश्यविवचनमस्मात्किमिति शशांकाभिधानाभिधेयं नलभ्यमितित्तत्राह। शशांकाभिधानेति। तदेव नहु गुणादिवैशिष्ट्यमित्यर्थः। तत्तरेण प्रकृष्टप्रकाशश्च इति
प्रयुक्तरवचनेन। अत्र लोके। ननु तदेवोक्तवचनमत्यापि निलीयते। प्रकृष्टप्रकाशाश्रयस्यैव तयापि चंद्रत्वप्रतिपादनात् चंद्रत्वाश्रयस्यैव तदभि
धानाभिधेयत्वादिति तत्राह। प्रकृष्टप्रकाशत्वेति। तदानीं हितत्सदृशेन मुख्यवृत्तोपस्थितप्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजात्योरन्यमन्वयो बाध्यतांपदार्थयो
स्तन्निषमात्स्वसाक्षान्नसंभवतीसमंजातान्वयलब्धयाक्षिप्ततदभिव्यंजकव्यक्तिनिष्ठ इति न केवलं चंद्रव्यक्तिलाभ इति भावः॥२३२॥ ॥छ॥

५५ ननुसएवशशांकइत्युक्तमितिचेन्नासंशयः शशांकस्यासाधारणोधर्मःसःनतुतत्स्वरूपमिसाधारणेनात्शशांकाभिधानाभिधेयोनैवेष्टइतिचोव
धारणोनैवेष्टःसिध्यतीशेषःकुतःशशांकस्यतेजोविशेषत्वहेतोस्तेजोविशेषमात्रस्यैवतत्स्वरूपत्वान्नजातिद्रव्यविशिष्टव्यक्तिद्वयमात्रमपितत्स्वरूपा-
भितिनततस्तत्सिध्यतीत्यर्थः॥इदमिहविवक्षितं।अस्तितावत्प्रकृष्टचंद्रस्वरूपेयंचंद्रोयंवेतिसंशयः॥अस्तिचतत्रपत्रयाभ्यामिन्नोतिमेद्रलेकश्चंद्र
इतिप्रश्नः॥तदुभयंचंद्रस्वरूपमात्रविषयंतदन्यस्यतद्विषयस्याभावात्॥ननुचंद्रस्यासाधारणोधर्मःकइतिप्रश्नोस्त्वितिचेन्न।प्रश्नवाक्येतत्सहभा
गात्॥लक्षणायांचनकिंचिन्नमानमस्ति।प्रकृष्टप्रकाशस्यप्रत्यक्षेणनिर्णीतस्वस्वरूपेणासंशयासंभवात्कःप्रकृष्टप्रकाशइतिप्रश्नासंभवात्चंद्र
शानंविनातस्यचंद्रधर्मत्वज्ञानायोगेनप्रकृष्टःप्रकाशःकिंचंद्रस्यासाधारणइतिप्रश्नासंभवाच्च।यद्यपिचंद्रमपिप्रत्यक्षेणोपलभ्यतेतथापितत्संज्ञापा
नुरोधेनतत्ज्ञानस्यापातज्ञानतयातद्ज्ञाननाशविरोधानेवंप्रकृष्टप्रकाशे…।अतएवचंद्रपदवाच्यत्वादिःप्रश्नविषयइतिमन्युक्तं।
चंद्रएवचंद्रपदवाच्यइतिसामान्यतश्चंद्रस्यापिनिर्णीतत्वात्।व्यक्तिविशेषेतद्ज्ञानस्यपूर्ववच्चंद्रस्वरूपज्ञानाभावेसंभवात्।अतःसंशयप्रश्नाव
शशांकाभिधानाभिधेयोनचेष्टःशशांकस्यतेजोविशेषत्वहेतो४॥ततश्चोपपन्नाप्रकृष्टलक्षणातःपुरोक्तापदाभ्यामखंडार्थसिद्धिः॥२३३॥

ज्ञानचंद्रभातियदिकार्थमात्रनिष्ठोअतएव [redacted] प्रकृष्टप्रकाशइतिवचनमपितन्मात्रगोचरंनतुप्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिगोचरं।अन्यथाआ
श्रयभेदकोविहारोनस्यात्मम्यव्यधिकरणप्रतिवचनस्यानवद्येयतापत्तेः।ननुअस्तुएवमपिप्रकाशवैशिष्ट्यंवृत्त्यार्थविशिष्टोयोपयोगितयावाक्यस्य
निधारयति।अन्यथापःकश्चिच्चंद्रइत्युत्तरार्थप्रसंगेनतन्निर्णयादितितन्न।व्यक्तिमात्रतात्पर्येलाघवेनवाक्यस्यनिश्चितेगुणवैशिष्ट्यस्यावाक्यार्थ
त्वेपिलक्षणायानियतत्वान्नमुपस्थितस्यसर्थत्वेनियतव्यक्तिविषयतयाव्यक्तिमात्रविषयप्रतिवचनेनापितन्निर्णयोपपत्तेः॥गंगापदलक्षणायाज्ञा
नंतानंतीरविशेषनिर्णायः॥अतःप्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यस्यतज्ञाविधितस्यापितात्पर्यगोचरतयावाक्यचंद्रभातियदिकार्थमात्रनिष्ठान[redacted]दि राम॰
द्युक्तं।तद्दोषनदोषाभिनिवेश।प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यांमुख्यार्थनिष्ठाभ्यांतद्वाक्यनिर्णीतमितिदृष्टोर्थोनेवसिध्यतिचंद्रस्यतेजो[redacted]विशेषमात्रतयाः ५५

ननुलक्षणयापिताभ्यांपदाभ्यांस्वाभिधेयव्यक्तिरूपमेवलक्ष्यतीनं।मुख्यार्थसंबंधान्ननुचंद्रव्यक्तिसंबंधात४कथंताभ्यांतत्राभद्रस्याशंक्याहप्रकर्ष
इति।अत्रचंद्रेप्रकर्षप्रकाशास्यात्मोश्चंद्रस्यतस्यापरस्परंवाभेदान्नोतत्तेषुइतिभावः॥ननुरवघोतेप्रकाशोमलस्यपिनप्रकर्षोस्ति।तमआदिप्रकर्षेसत्यपिनप्रका
शइतितयोर्भेदोवाच्यः॥एवंचचंद्रेपितयोर्भेदएवेत्याशंक्याह।वहिश्चंद्रमिति।चंद्रात्मतेसत्यर्थः।तयोःप्रकर्षप्रकाशयोः।अतिमात्रंअसत्तं॥२३४॥तत्रानुभ
वमेवप्रमाणमाह।नचंद्रप्रकाशोस्ति।तदीयात्तुचंद्रसंबंधिनः४प्रकाशादितिसंबंधः॥पृथकृपिन्नां।इसत्रपतिस्पृष्टंपदरूपनि।इहचंद्रे।पद्यपि [redacted] ने
खद्योतेतमसिचप्रकाशप्रकर्षौपृथगनुभूयेते।तथापिचंद्रेतयोःपरस्परंचंद्राच्चभेदंकोपिनानुभवति।नचापर्यायशब्दप्रतिपाद्यतयापिभेदोस्तीतिवाच्यं।वा
च्यभेदेसत्यपिलक्षितव्यक्तीनामभेदात्।यथाघटतज्ज्ञानयोःपृथकुप्रवृत्तसत्ज्ञानपदाभ्यांलक्षितिनलक्षितव्यक्त्योरभेदः॥एवंचरवघोतमंधकारंचव्याव
र्त्यप्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यांचंद्रस्वरूपप्रकाशविशेषोजहल्लक्षणयाप्रतिपाद्यतइतितद्वाक्यमखंडार्थएवंगवादिलक्षणवाक्यमपिद्रष्टव्यं।तस्मापिनतत्लक्ष
प्रकर्षःप्रकाशातिरिक्तोनवात्रप्रकाशःप्रकर्षातिरिक्तोनचात्र॥वहिश्चंद्रमस्तिस्वरूपातिरेकस्तयोश्चंद्रमस्येकस्येवातिमात्रं॥२३४॥नचंद्रप्रकाश
प्रकर्षप्रकाशात्तदीयात्पृथक्छिद्रुसत्वपतीह॥तथास्यप्रकर्षप्रकाशंप्रकर्षा [illegible] ततोनागपोरस्तिभेदेशमाणं॥२३५॥ ॥॥
स्वरूपतिष्ठयापमहत्तस्यतरन्यार्थत्वाद्योगात्तथाचसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिवाक्यमखंडार्थलक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवत्।नचाप्रयोजकत्वं
चंद्रस्वरूपमात्रमविदितब्रह्ममात्रप्रश्नाद्दर्शनेनप्रकृष्टादिवाक्यस्येवास्याखंडार्थत्वाभावेबाधकाभावादितिवाच्यंमापनोब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिनिरी
शायदहदहासकब्रह्मशानान्मूलंश्रावयतिनावन्मात्रनिर्णयायप्रवृत्तमिदमपिवाक्यंतावन्मात्रार्थमेवेतिकथमप्रयोजकता॥ब्रह्मातिरिक्तवैशिष्ट्यस
ब्रह्मपदार्थस्यसंभवाच्च।नापिलक्षणवाक्यत्वंधर्मधर्मिभावंविनाऽनुपपन्नमसाधारणधर्मस्यैवलक्षणत्वादितिविरुद्धमितिवाच्यं।यतोनलक्षणम
साधारणोधर्मइतिनियमोस्ति।अंसदविशेषलक्षणेतदभावात्।किंतुपद्धिषयकप्रश्नानंसजातीयादिभ्य४इविषयंव्यावर्तयतितल्लक्षणं।तच्च
धर्मोधर्मीवायथाप्रमाणमस्त्वितिसर्वमेवलक्षणवाक्यमखंडार्थमितिब्रह्मलक्षणसत्यादिवाक्यमप्यखंडार्थमितिभावः॥२३५॥ छ छ
४ तस्यपरमपुरुषार्थसाधनत्वंसंकीर्तितंचतज्ञानमलप्रश्नार्थमेव।अन्यथासाधनानकलनिष्कतेषत्तसंकीर्तनवैयर्थ्यमितियावन्मात्रज्ञा ४

५६ एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वाक्येन स्मेतिशोमादिवाक्यवद्विशिष्टार्थत्वानुमानेव्यभिचारादिनादूषितेन दर्शितार्थउपाधितो भिन्नयोरभेदवाक्यत्वात् बिंब
प्रतिबिंबाभेदवाक्यवद्ब्रह्मपरवाक्यत्वाद्वासत्त्वज्ञानादिवाक्यवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति। यद्वेति। तदर्थं महावाक्यस्य तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं लक्षणया बोध
यतीति शेषः। तत्त्वमीतत्त्वं शब्दौ मिथो विधादिस्वन्यः मुख्यार्थयोः परस्परमभेदे विरोधादेतोरित्यर्थः। लक्षणावर्त्मनालक्षणामार्गेण लक्षणाये
ति यावत्। इमौ तत्त्वमादिति संबंधः। किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ समर्थावेत्यर्थः॥२३६॥ केन पदेन कीदृशोऽर्थो लक्ष्यते येन तदर्थयोर्विरोधश्च
रिहियेते साकांक्षमाशंक्य गृहणमर्थमुपसंहारेस्मारयति। प्रत्यकू तत्त्वमिति। अहंकारादिसाक्षि सर्वांतरं चैतन्यमात्रमित्यर्थः। तं पदार्थ इति पदार्थस्य

यथा सच्चिदानंदशब्दास्तदर्थं तथा तत्त्वमावात्मनो ब्रह्मभावाविरोधात् कथौ लक्षणावर्त्मनेमौ किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ॥ उदासी
सन्कत्वं लक्षयेत्त्वं पदार्थस्तच्छब्दार्थो लक्षयेदद्वितीयं। एवं हर्गाम्प्रत्यगात्मानमेनौ शब्दौ ब्रूतो लक्षणावर्त्मनैव॥२३७॥ पारोक्ष्यं च ब्रह्म
णि प्रत्यगर्थेद्वितीयत्वं चाध्यांतसंभूतमाहुः॥ सम्यक् ज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः प्रध्वंसेते हेत्वभावे फलत्वात्॥२३८॥ ॥शु॥ छ

लक्षकत्वमाभिप्रेत्योक्तं। एवमध्येपि सर्वांतरस्यासाक्षिणः सर्वव्याप्यत्वाभेदेन तत्त्वं पदस्य तमानाधिकरण्येन सिद्धे निरतिशयमहत्त्वशालि ब्रह्म सिध्य
तीत्याशयेनाह। एवं हर्गामिति। एवकारेण तु संतरं व्यावर्तयति। अत एव गौण्युक्तिर्ग्रंथकारस्य प्रौढोक्तिमात्रेण गंवादिव्या॥२३७॥ नन्वेवमपि कथं
सर्वत्रलाभः परापरयोः पारोक्ष्यदुःखित्वादेरनपायादित्याशंक्याह। पारोक्ष्यं चेति। ब्रह्मणि पारोक्ष्यं चेति जगत्कारणत्वादिसमुच्चिनोति। दुःखि
त्वं चेति। दुःखित्वादिसमुच्चिनोति। तयोरविद्यासंभूतत्वे किं सिद्धं तदाह। सम्यगिति। प्रध्वंसेते। पारोक्ष्यं दुःखित्वं चेत्यनुषंगः। तत्र सामान्यमा
ममाह। हेत्वभाव इति। अफलत्वादिदोषः। कारणाभावे कार्याभावादित्यर्थः॥२३८॥ ॥ शु॥ शु॥ शु॥ शु॥ शु॥ शु॥ शु॥ शु॥ ग्रा॰ ५६ मू॰ ५

एवं वेदांतानां सर्वपदलक्षणया खंडैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसानं न्याय्यं तदुपपादितं तन्न सर्वपदलक्षणानुपपन्ना लोके लक्ष्यस्य पदांतरवाच्यत्वनियमदर्श
नात्। अन्यथा लाक्षणिकपदैरेव लक्ष्यप्रश्नोत्तरदानेनैव तत्राखिलस्य प्रश्नेऽलाक्षणिकपदप्रयोगानवस्थानप्रसंगादिति चेन्न। तेन विना पिवाच्यसंबंधितया
विचारादिना दर्शितात्मतत्त्वस्य योग्यतादिमहिम्ना स्वत एव लक्ष्यज्ञानसंभवेन लक्ष्यप्रश्नोत्तरानवस्थाप्रसंगाभावात्। हितीरादिपदसंगतिग्रहात् सर्वपदवाहादिसंबं
धितया वगतेनैतीरासैगंगादिपदलक्षणानावतरति। किं वेद्यु क्षीरादिमाधुर्यविशेषेऽनुभवसिद्धे कस्यापि पदस्य शातम संभवान्माधुर्यविशेषादिः सामान्य
शब्देन लक्ष्यो ... व भवति यादृशीय इति पदांतरवाच्यमेव लक्ष्यमिति न नियमो लोके विवक्तुं शक्यः। किंच सत्यज्ञानानंदैकरसे ब्रह्मणि गवाद्विवगपादिशब्दः
किंजातिनि... मित्तो वाचकः शब्दः प्रवर्ततेः किं वा रूमादिशब्दवत् संबंधेन सनिमित्तः। अथवा गुणवचनेभ्यो मतुपो लोपानुशासनात् शुक्लादिशब्दवत्
पटादेर्गुणयोगेन सनिमित्तः। पाचकादिशब्दवत्क्रियानिमित्तः उत डित्थादिशब्दवत्स्वरूपमात्रनिमित्तो वा न सर्वथापीत्याह। षष्ठी लादिना संबंधः षष्ठी
त्यादिना संबंधः षष्ठीब्रह्मणि तेषामन्यतमस्याप्यसंभवादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह। सर्वस्य विज्ञातरीति सर्वावभासक इत्यर्थः। ननु स्वावभासकत्वेन स्वस्यात्म
षष्ठी जातिगुणक्रियादिरहिते सर्वस्य विज्ञातरि प्रसक्तेप्रविवर्जिताखिलजगद्द्वैतप्रपंचे दृशौ। संसक्तप्रवधानके परस्मके विद्यतेऽपरे शाश्वते त्वय्य
निवृत्तिविरोध इति कथं सर्वस्य विज्ञातेति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वात्तत एव निःसापरोक्षत्वादित्या ... ज्ञानविज्ञं भिनानहि गिरोमुख्यमहेतिहस्मा॥२३९॥
ह। अलक्षणीश्चि तदुपपादनाय रशाविस्तृतं। तथा चावभास्य घटादेरवभासके भावरूप चेतनाचेतनात्मकद्विविधप्रपंचस्यासत्त्वात् भिन्नप्रयत्नादिसंभवत्वाह।
परिवर्जितेति। जगदिति चतुर्विधचेतनप्रपंचो निर्दिष्टः। द्वैतशब्देन तदितरस्य वै परीत्येन वेति विवेकः। ननु द्रष्टृरूपमपि पुरुषांतरसंवेदनं न प्रसक्तं न ततस्त्व
त्वापि किं न स्यादित्याशंक्य तस्यापाधं तरेणप्रवधानात्तथात्वं न निरुपाधिब्रह्मणस्तदित्याशयेनाह। संसक्तप्रवधानक इति। ननु निखिलप्रपंचकारणस्य
कथं परिवर्जितत्वमाशुक्तमिति चेन्न मायाशबलात्मना तथात्वेपि स्वरूपेणापरिशुद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह। परस्मके विद्यतेऽपरे इति शाश्वते निर्विकार इति
गुणक्रियत्वाक्रियाराहित्ये हेत्वंतरमुक्तं। शिष्येशौ वंभूते ब्रह्मणि प्रसङ्गभेदबुद्धिः कर्मनेति शिक्षयन्नाह। त्वयीति। किं वा ज्ञानकार्यगाणां गिरां ताहेतोर्नै
वार्थेन संबंधी युक्तः। समस्वभावयोरेव लोके संबंधदर्शनात्। तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते ति शास्त्रदभिधेययोरविद्याकृतत्वं श्रवणात्पुनस्तज्ज्ञानतालो

५७ एवं कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्यानिष्ठत्वे आत्मन्यसंभवान्नैकस्यापि शब्दस्य तत्राभिधावृत्तिः संभवतीत्युक्त्वा मितरां न तत्र संगतिग्रहासंभवाद् विनाभिधा
संभवतीत्याह। आत्मा मिति। तिष्ठतीत्यर्थः। अत्र निष्ठत्वात्मनि प्रवृत्तिनिमित्तानामभावात् तत्र च तस्य मुख्यप्रवृत्तिविरह आत्मानं नैतावन्मात्रमभिहितमिति भावः। किंत
र्थिन्यतराह। प्रसक्तहेतोरिति। दृष्टत्वाद्धेतोरित्यर्थः। व्यापाराय ज्ञानाय मनसोपि सविशेषत्वेन सकलार्थावभासकतया सूक्ष्मवस्तुनिर्धारकतया वा
चक्षुरादिभ्योऽतिशयं तस्य द्योतयति। न प्रभवति नित्यं क्रोति। मनस्येदात्मविज्ञानं जनयेन्न हि मनसा करणेन द्रष्टा स एवात्मा योगा। अमव्येत एवात्मा न विष
यः विषयस्यानात्मत्वनियमात्। एकत्र भोक्तृत्वायोगात् तत एव स एवेत्यप्यनुपपन्नं कर्तृकर्मविरोधोपि स्यादिति नदूषरिमनोव्यापारः संभवती
त्याशयेनाह। आम्यदिति। पराग्भूमिषु बाह्यविषयेषु नित्यं पुनःपुनः प्रवर्तमानमित्यर्थः। प्रत्यग्विषये हि तस्यनेन ज्ञानविषयस्य परार्थं ज्ञात्वम

आत्मनामत्रयवः प्रवृत्तिविरहः प्रसक्तहेतोर्दृशिव्यापाराय मनोपि न प्रभवति भ्राम्यत्पराग्भूमिषु। एवं चेदखिलप्रमाणपदवीः बोद्धा
विभिन्नाभयानुलंघ्य वर्तते तेन विगिरः स्यान्मुख्यवृत्तिः कथं॥२४०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

स्वरूपं भ्रमतीत्यनेन प्रत्यग्विषयप्रवृत्तिशीलत्वं च मनसो दर्शितं तथा च श्रुतिः तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्निति। ननु किं तत्राह। एवं चेदिति। मन आत्म
ग्रहायोग्यं चेत् अस्मादिः खलु प्रकारेणाभिन्नात्मस्वाधीनव्यापारमखिलप्रमाणानां पदवीं मार्गमनुलंघ्य भवानुभवतिष्ठते मनोधीनव्यापारा ह्यखिलवस्तु
दिग्प्रमाणानि तद्गोचरे आत्मनि न प्रवर्तितुमर्हन्तीति भवांस्तद्विमय इत्यर्थः। मतो विविक्तं तत्राह। त्वयि गिर इति। भवानस्त्वपि स्यादित्याशङ्क्य अधिका
रिणाः अहमेवंविध इति प्रतिपत्तिमपि तिस्रवचनाय युक्ता। एवमत्रापि प्रमाणानां तरेण हि त्वा दूरस्य सङ्गतियहो वाचः आत्मनि च मनोव्यापारो च राम०
रेन प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति तदधीनः शब्दार्थसंगतिग्रहः संभवतीति भावः॥२४०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ५७

ननु एवं लक्षणायापि कथमात्मानं वेदान्तः प्रतिपादयेत् न तस्य विषयत्वं नात्मत्वप्रसंगादिति चेत् किं फलव्याप्यतारूपविषयत्वेन तस्यानात्मत्वं किं वा वृत्तिव्या
प्यत्वे। आद्ये तथैव तत्। अत एवनास्माभिरर्पितथावार्पत इत्याशयेनाह। आत्मानमिति। कर्मतां फलव्याप्यतां उपनयन् प्रापयन् सम्मिलन् रागाद् आत्मानं
लक्षणयापि कर्मतामुपनयन्नेव वेदैरिति संबन्धः। ननु वेदान्तानामात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वादिदृष्टवत् कथं तत्र न फलाधायकत्वमित्याशङ्क्याह। य
तइति। पराग्विषयवत् घटादेरिवेत्यर्थः। घटादेर्हि जडत्वात् प्रमाणाधीनस्फुरणाप्रयत्नं विना नस्फुटतासंभवति। आत्मनस्तु स्वत एव स्फुटत्वात्तदिति
तः स्फुरणासंभवात्तेन प्रमाणाधेयस्फुरणाप्रयत्नमिति न फलव्याप्यत्वेत्यर्थः। न द्वितीयः तत्तत्त्वोपनिषदं पृच्छामीतिश्रुत्या। तस्य वेदान्तसिद्धेः। न चैवमप्येवं न
हि इदंतादितिश्रुतिविरोधः तस्य फलव्याप्यत्वमात्रनिषेधपरत्वात्। अन्यथा नमया सिद्धवर्तितश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेनाह। प्रसंगेनेति। हि यथा र
णो अस्यात्मनो यदि कर्मता भवेत् तर्ह्येव प्रसक्ताविरुध्यत इति संबन्धः। एवं च वृत्तिव्याप्यत्वेन दोष इति भावः। तथैव नियममाह यद्यतिपतितो यद्यादिति संबं दि।
आत्मानं तु कर्मतामुपनयन्न शाश्वद्वेदः स्वतामार्गेणापि यतः प्राग्विषयवत् स्वात्मस्ते यते कर्मता। प्रसक्ता हि विरुध्यते यदि भवेदस्यात्मनः
कर्मतापद्यत्कर्मनतस्य तत्स्याभ्रवति प्रसक्तस्वभावो यतः॥४१॥ वागादेः खलु वाच्यवस्तु विषयो नात्मा यतो नात्मनि व्यापारं करणस्य कस्यचि
दिदपि प्रेक्षामहेऽप्यायतः॥ यत्किंचित्करणं जगत्यगमनं तत्यस्य गात्मेक्षितं वाच्ये वस्तुनि वर्ततेनुभवनं तत्र प्रमाणान्तरं॥२४२॥ ॥छ॥ ॥छ॥
धः॥४१॥ एवं प्रसक्त्यादिसर्वप्रमाणागोचरत्वमुक्त्वा तेनैव च श्रुत्यगोचरत्वमपि सिद्धवत्कृत्य यत्त्वपि सा दिप्रत्युपलक्षणेन सूत्रेण परिहारमपवर्कमें
दि। दृष्यागोचरत्वमप्याह। वागादेरिति। आदिपदेन पाण्यादिग्रहणं। त्वचि सकलवागादिप्रसिद्धिमाह। वाच्यवस्तिति। वक्तव्यादिरूपवस्त्वादीत्यर्थः। आत्मा विषयो ने
त्यनुषंगः। कुत इत्याह। यतो न्यायत आत्मनि कस्यचित्करणस्य वागादिप्रमुखे कथं तन्निस्यापि करणस्य व्यापारं न प्रेक्षामह इति संबन्धः। किं वागादिः
स्य प्रसिद्धमेव चनादिव्यापारेणात्मानं विषयीकरोति तद्व्यापारान्तरेणान्यतः स्वात्मस्य संभवात्। न हि त्वगादि चिल्लहौ वागादेर्वचनादानादि गोचरत्वं
भवति। न द्वितीयः। तेन विनानुपपत्त्या भावेन तदसिद्धेरित्यर्थः। किंच जगति यावत् किंचित्करणमस्ति तस्य सर्वस्य नात्मगोचरः। सर्वं हि करणं प्रसगात्माधिष्ठि
तं वाच्यमेव विषयीकरोतीति सर्वेषामनुभवसिद्धमित्याह। यत्किंचिदिति। ईक्षितं अधिष्ठितं तज्जनितमित्यर्थः॥२४२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

५८ मनोवाचागोचरत्वेन तदधीनमाघारनिखिलप्रमाणागोचरे आत्मनि संगतिग्रहासंभवात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च न मुख्यवृत्त्या शब्दः प्रवर्तत इत्युपचारि
तमुपसंहरति। प्रत्यक्परमिति। प्रत्यक्परं यतो बुद्धेर्मनसोऽवेद्यं ततः शब्दविषयो नेति संबंधः। बुध्यविषयोपि शब्दविषयः किं न स्यादित्याशंक्याह। बु
द्धिरिति। शब्दस्य बुद्धिरुपनिकरणत्वान्न जडो चरत्वं ब्रूत इत्यर्थः। ततः किं तत्राह। नात्मनीति। असौ बुद्धिः। ततोपि किं तत्राह। तेनेति। येन बुद्धिगम्यत्वेन प्रव
र्तते तेनाक्रमो येन संगतिग्रहासंभवात् स शब्द आत्मानं मुख्यया वृत्त्येतरया लक्षणया वा गोचरयितुं न समर्थ इति संबंधः। लक्षणाया न गोचरत्वमि
थश्चात्मनः फलव्याप्यत्वाभावाच्छब्दजन्यत्वमेवाह तेनेति। येनात्मनः सर्वप्रमाणफलरूपत्वान्न फलव्याप्यता तेनेत्यर्थः॥४३॥ नन्वात्मनः फलव्याप्य
त्वाभावे शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वं गास्तीसद्धे यद्ब्रह्म स्यादेवं च तं त्वौपनिषदमिति श्रौतीं शास्त्रयोनित्वादिति सौत्रीं च नस्य शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिज्ञान

प्रत्यक्परमतो न शब्दविषयो बुद्धेरवेद्यं यतो बुद्धिर्यद्धि विधत्ते स विषयः शब्दस्य नात्मा मतः॥ तेनात्मा न मनोन गोचरयितुं शब्दः समो
मुख्यया वृत्त्या वेतरयापि तेन न तथा तस्यात्मनः कर्मता॥४३॥ नन्वद्वैतमिदं न वेद्यमिह मम प्रत्यक्स्वरूपं ततः प्रामाण्यं कथमस्य
वेदशिरसस्तत्र प्रतिज्ञायते मेयं न भवेत्कृतार्थमिदपि न दृष्टं न वेद्यं भवेदित्येतद्वचनं पराहतपदं वक्तुं न युक्तं बुधैः॥२४४॥ ॥ ॥

सिद्धमेवेति। उक्तां च वक्ष्यमाणां शङ्कां करोति। नन्विति। बोधे इदं प्रसिद्धमद्वितीयस्वभावं मम मे इदं प्रत्यक्स्वरूपमिति संबंधः। तत्र किं तत्राह तस्येति भ्रमस्वरूपे प्रतिज्ञा
यते श्रुतिसूत्रकाराभ्यामिति शेषः। कथं शास्त्रस्य तंत्रप्रमाणमेव नेति। यत्मेयमित्यादिना। अथ यदि फलव्याप्यत्वेपि वृत्तिव्याप्यत्वान्न प्रतिज्ञाबाध इत्या
शंक्य न हि धर्मादिवच्छास्त्रवृत्तिचैतन्यविषयत्वं स्यादित्यादि तत्प्रमाविषयत्वाभावाद्ब्रह्म मेयं [illegible] न भवेदिति न प्रामाण्यप्रतिज्ञा क
थं नेत्याह मेयमित्याह। यत्मेयं न भवेदिति। कृतार्थं दृष्टं यत्मेयं नेति संबंधः पराहतपदं वक्तुं न युक्तं पराहतानि पदानि यस्मिंस्तत्तथा॥२४४॥ ॥ ॥ ॥ राम०